

DEÁK FERENC EMLÉKEZETE

s (szerk.): Deák Ferenc emlékezete

er

ADÓ

2 0 0 3 ■ D e á k - é v

DEÁK FERENC EMLÉKEZETE

Deák Ferenc emlékezete

Szerkesztette:
SZABÓ ANDRÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

ISBN 963 05 8087 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

© Akadémiai Kiadó, 2003

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és
televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

I. <i>A jogászai életút állomásai</i>	7
KIRÁLY TIBOR: Megnyitó	9
BÁRÁNDY PÉTER: Deák Ferenc, az igazságügyminiszter	12
SZABÓ ANDRÁS: Deák Ferenc büntetőjogi nézetei	24
MEZEY BARNA: Deák szerepe a börtönügy polgári átalakulásában	34
RÁCZ LAJOS: Állam és egyház Deák Ferenc korában	47
P. SZABÓ BÉLA: Deák és a magánjog	71
RÉVÉSZ T. MIHÁLY: Deák Ferenc és a szabad sajtó	77
STIPTA ISTVÁN: Deák Ferenc önkormányzat-konceptiója	96
SZABÓ ISTVÁN: Deák Ferenc elképzelései a nemzetiségi kérdés rendezésére	104
KAJTÁR ISTVÁN: Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok	109
II. <i>A politikai pálya stációi</i>	119
MOLNÁR ANDRÁS: Deák Ferenc indíttatása és zalai pályakezdete (1803–1833)	121
PAJKOSSY GÁBOR: Deák a reformellenzék élén (1839–1843)	128
TAKÁCS PÉTER: Negyvennyolc mitológiája és a neoabszolutizmus valósága (Deák Ferenc és a passzív ellenállás)	140
DEÁK ÁGNES: Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben	149
KATUS LÁSZLÓ: Deák Ferenc és a kiegyezés	163
VOIGT VILMOS: Deák Ferenc és az anekdoták világa	185
IMRE LÁSZLÓ: Deák Ferenc és a magyar irodalom	197
KOSÁRY DOMOKOS: Deák Ferenc emléke (Zárszó)	207

I. A jogászi életút állomásai

KIRÁLY TIBOR

Megnyitó

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Üdvözlöm a megjelenteket és külön üdvözlöm a mai nap első részének előadóit, Bárándy Péter minisztert, Szabó Andrást, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját, Mezey Barna dékánt és Rácz Lajos tanszékvezető egyetemi docent.

Az írott programban nem látom annak feltüntetését, hogy az elnöknek a megnyitáson kívül kellene valami mást is mondania, én mindazonáltal vettem magamnak a bátorságot, hogy Deák Ferencről egy-két mondatot elmondjak, némi túlzással élve: egy-két gondolatot megfogalmazzak.

Kétszáz évvel ezelőtt, 1803. október 17-én Söjtörön, Zala megyében született. Mintegy két éve annak, hogy Kehidán jártam, ahol is Deák Ferenc életének legszebb, legkedveltebb napjait töltötte. Megnéztem a kúriát, amely elhanyagolt állapotban volt, valamilyen intézmény oda betelepedett, de rendben tartásáról nem gondoskodott. Hogy mi volt ennek az oka? Nem hiszem, hogy politikai; talán helyi tapasztalatlanság, tudatlanság. Eszembe jutott, hogy az ő társainak dologi, tárgyi emlékeit hogyan gondolja az ország: Széchenyi István nagyecenki kastélyát, Kossuth Lajos monori szülőházát, nem is szólva Sumenről (Törökországban van), ahol nagyon szép Kossuth-épületet tartanak fenn. - De most már megnyugtattak azok, akik ismerik a helyzetet, hogy megkezdődött, folytatódik a kehidai kúria felújítása, és remélhetőleg Deák Ferenc születésnapjának évfordulójára be is fejeződik. Amellett tehát, hogy Deák tárgyi emlékeinek gondozása - legalábbis itt - elmaradt, úgy vélem, joggal mondható, hogy szellemi hagyatéka, azt, amit Magyarország érdekében, amit a magyar nemzet megmaradásának érdekében tett, szellemi örökségének művelése nem maradt el. És legnagyobb alkotása, a kiegyezés az uralkodóházzal tovább élt, habár jelentőségéről, következményeiről olykor megjelennek különböző vélemények. Hisz ismert az az álláspont, amely talán nem is teljesen indokolatlan, hogy távolabbi következményeiben a kiegyezés Magyarországot, a magyarokat a német érdekekhez kapcsolta, történetileg az első világháborúban és más következményekben.

Azt is felelmegetik, hogy abban az időben a ragyogó ipari fejlődés mellett „kitántorgott másfél millió emberünk Amerikába”. Valóban megindult az ilyen népvándorlás, ami azonban nyilvánvalóan nem a kiegyezés, hanem annak az általános fejlődésnek a következménye volt, amely mint Európából elindult áramlás Amerika felé haladt.

Mielőtt átadnám a szót Deák szellemi öröksége avatott ismerőinek, engedjék meg, hogy néhány mondatban szóljak Deák Ferenc olyan emberi jellemvonásairól, amelyek sokak számára ma is útmutatóul szolgálhatnak. Azt lehet mondani, és ezt ő maga vallotta, hogy uralkodó érzése az erkölcsi erőbe vetett hit volt. Amellett tántoríthatatlan önzetlensége, az önzetlen hazaszeretet és a személyi önzetlenség. Amikor az uralkodó a környezetében folytatott beszélgetés során megkérdezte, mit szeretne tulajdonképpen kapni, akkor azt válaszolta: minden valószínűség szerint őfelsége túl fog engem élni, de én csak egyet kérek, hogy azt mondja majd: Deák Ferenc becsületes ember volt. Ez volt a kívánsága, és ez jellemezte tulajdonképpen egész életét, pályafutását. Igen meleg barátság kötötte számos neves kortársához. Ezek közül kiemelkedett Vörösmarty Mihályhoz fűzött barátsága. Vörösmarty halála után ő lett gyermekei gyámja. És tanulmányozván – felelevenítve most műveit – elolvastam azt a levelet, amelyet Vörösmarty Ilonához, gyámleányához írt. Ez a levél méltó párja Kölcsey Ferenc Parainézisének, amelyben az erkölcsi tanulságokat foglalja össze. Ebben a műben, melyet Deák Ferenc tanácsként megfogalmaz a gyámleánya számára, tulajdonképpen saját belső erkölcsi normáit fogalmazza meg. Ezek között szerepel például ilyen: „Ne légy igazságtalan mások iránt.” „Végig kísérjen a kötelesség érzése és az önmehtagadás.” „Légy figyelmes mások iránt.” „Az anyagiasság bilincseiből szabadulni szükséges.” „Ne folytass gyűlölködő beszédeket.” Ez utóbbit egyébként egyik legnagyobb átoknak tartotta közéletünkben. De nemcsak ebben a levélben, amelyet gyámleányához intézett, hanem egész életében igazán megmutatkozott az emberszeretete, mások gondoljái iránti érzékenysége. Utalhatok arra, hogy 1833-ban, amikor a lengyel nemzet letiporva állt, az országgyűlésben ékes beszéddel szólott a lengyelekért, és szorgalmazta, hogy vegyék napirendre az országgyűlési tárgyalások során a lengyel kérdést. Hát ez nem sikerült.

Klauzálhoz is – ez már életének későbbi szakasza – meleg barátság fűzte, és mindazt, amit Klauzál az ipar, a kereskedelem fejlesztése érdekében tett, tenni törekedett, meleg szívvel támogatta. Ugyancsak (talán ide sorolható), ahogy az ellenük indított perekben Wesselényi Miklós és az országgyűlési ifjak oldalára állt.

Azt írták a kortársai, hogy Deák Ferenc, mint Széchenyi István és Kossuth Lajos is, a szubjektív érzelem, és nemcsak a józan ész embere volt. És kiemelik azt, hogy beszédeit áthatotta az érzelem, és az erkölcs volt az, ami direktívákat adott számára. Ez a mélyen érző ember, az ő érzékenysége vezetett 1848-ban ahhoz a lelki válsághoz, ami mintegy három évig távol tartotta a közélettől, amikor – legalábbis az akkori vélemények szerint – idegbaj lepte meg. És azt írják a későbbi értékelők, hogy amint ez a válság Széchenyi Istvánt is elérte, és élete végén Kölcsey Ferencet, Deák Ferencet (1848-ban) aktív miniszter korában érte el. És úgy vélték, hogy talán Széchenyinél is kevesebbet bízott a nemzet jövőjében. Ezekben az években a liberalizmus irányzatának képviselője volt, és hűségesen kitartott mellette mindaddig, amíg a radikalizálódás végleg el nem távolította ettől az irányzattól. De Deák képes volt arra, hogy felálljon. Már 1861-ben, az 1859-es osztrák vereség után határozottan megfogalmazta a következőt: ennyi baj és veszély között kettőre lesz szükségünk: szilárdságra

és óvatosságra. Engedni ott, ahol az engedés öngyilkosság, bűn volna a nemzet ellen. Az ismert Húsvéti cikkben, a Pragmatica Sanctióra utalva, határozottan megállapítja, hogy ebben ki volt kötve Magyarország törvényeinek sértetlen fenntartása. Ezt 1865-ben írta.

Ami politikai tevékenységének irányvonalát jellemezte, az végig a jog tisztelete, a törvényesség tisztelete és a jogfolytonosság hangsúlyozása volt. A kiegyezéshez vezető úton is ezek voltak számára az irányadó elvek, gondolatok, amelyekhez végig tartotta magát.

Az hiszem, ez is sok, amit bevezetésként mondtam, habár amit Deákról mondani lehetne, ahhoz képest nyilvánvalóan kevés. Bezárván tehát most már ezt a megnyitót, felkérem Bárándy Péter miniszter urat előadásának megtartására.

Deák Ferenc, az igazságügy-miniszter

Mielőtt rátérnék előadásom tárgyára, engedjék meg, hogy néhány személyes megjegyzést tegyek. Ezek részben a Magyar Tudományos Akadémiát, részben Deák Ferenc személyét illetik, kisebb részben pedig engem érintenek.

Deák Ferenc és a Magyar Tudományos Akadémia

Örülök annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia magára vállalta a jubileumi ünnepek, megemlékezések megszervezését. Az Akadémiát az ünnepek körüli teendők ellátására igazán hivatottá teszi az, hogy hazánk újabb kori történelmének egyik legkiemelkedőbb személyiségére irányul a nemzeti megemlékezés fénycsóvája, és vajon ki lehetne hivatottabb e nagy férfiú történelmi szerepének minden elfogultságtól mentes, tárgyilagos méltatására, mint éppen a magyar tudós társaság.

Deák Ferencet az Akadémiához személyes kötelék is kapcsolta, és erről is illő röviden szólni a mai alkalommal, ebben az épületben. Tudjuk, hogy 1839-ben tizenheten ajánlották Deákot az akadémiai tiszteleti tagságra és huszonegy szóval három ellenében – báró Eötvös Józseffel együtt – meg is választották.

Jóval később, 1855-től tagja lett az Akadémia Igazgató Tanácsának és Csengeri Antal emlékbeszédéből ismerjük Deák érdemeit, amelyeket a Törvénytudományi Osztály elnökeként szerzett, és tőle tudjuk azt is, hogy tagja volt 1858-ban annak a bizottságnak, amely az Akadémia ügyrendjét újraszabályozta.¹ Ezzel a feladattal kapcsolatban tudni való, hogy az önkényuralom idején az Akadémia Alapszabálya is bécsi jóváhagyás alá tartozott. A megerősítés során a bécsi hatóságok a Statútumot itt-ott átírták, amit a szerkesztők sérelmesnek ítélték. Az utolsó szakasz a királyi biztosnak még arra is jogot adott volna, hogy ne csak az Akadémia szabályaiba, hanem a „legmagasabb kormány céljaiba” ütköző végzések ellen is tiltakozhassék. A „Felséges Császárnak és Apostoli Királynak” címzett feliratot Deák Ferenc fogalmazta, és az idézett rendelkezést a következőképpen kifogásolta: „Az utolsó szakasz ... azért okoz ne-

¹ Lásd Szily Kálmán: Deák Ferenc és a M. Tud. Akadémia. *Magyar Tudomány* 2001. 9. sz.

künk leginkább aggodalmat, mert azon kifejezés: »a kormány céljai« nem eléggé határozott értelmű s gyakran kétes magyarázatú lehet. Ebbeli kétségeink megszüntetését is Császári Királyi Apostoli Felséged legmagasabb kegyelmétől kérjük.”²

Az Akadémiához kapcsolja Deák személyét az is, hogy halálát követően ennek a palotának az oszlopcsarnokában ravatalozták fel. A ravatalnál a királyné is megjelent, ezt a képet örökítette meg az előcsarnokban látható dombozmű. Deák halála után az Akadémia 1876. október 17-ére, Deák születése napjára emlékülés megtartását határozta el, melynek egyedüli tárgya a fölötte tartandó emlékeszéd lett.³

A Magyar Tudományos Akadémia által az idei év elején elhatározott megemlékezés kereteit túllépve Deák Ferenc születésének kétszázadik évfordulója időközben országos üggyé vált. Egy hónappal ezelőtt, április 8-án Medgyessy Péter miniszterelnök úr ünnepi külsőségek között nyitotta meg a Deák-emlék-évet, és bejelentette hogy – a megemlékezés egyéb eseményei mellett – október 17-én, Deák Ferenc szülőhelyén, Söjtörön tart ülést a kormány, és ebből az alkalmából ott hirdetik meg a nemzeti megemlékezés programját.⁴ A deáki életműre jellemző „közmegegyezés” gondolatát az emlékező politikusok az Európai Unióba való belépéshez, az azt megelőző üggyöntő népszavazáshoz kapcsolták, és kitént az is, hogy ez az év nem lehet egyedül Deáké, hiszen háromszáz éve indult meg a Rákóczi-szabadságharc és évfordulója van Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiája* megjelenésének is.

De annak csak örülhetünk, hogy nemzeti történelmünk és kultúránk bővelkedik jeles eseményekben és jeles személyiségekben.

A nekem szóló felkérés – legyen az bármennyire hízog és megtisztelő – némi aggodalmat is keltett bennem. Nem kell bizonygatnom, hogy az Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának emlékülésén az előadók a hazai jogtörténet-tudomány legkiválóbbjai közé tartoznak, akik az általuk művelt diszciplína ismert kutatóiként tudományos igényvel tudják meggrajzolni Deák Ferenc pályájának történelemformáló szakaszait, a jog különböző területeinek gyakorlati művelésében, a büntetőjog európai szintű kodifikálásában, a vármegyei és országos közélet alakításában és az Osztrák–Magyar monarchia közjogi megalapozásában betöltött szerepét.

Deák Ferenc és a mai Igazságügyi Minisztérium

Amikor a felkérést elfogadtam, nem az a becsvágy munkálkodott bennem, hogy versenyre keljek a mai ülés tudós előadóival, hanem az a szándék, hogy illő formában kifejezésre juttassam tisztelem és nagybecsülésem Deák Fe-

² Deák Ferenc: *Válogatott politikai írásk és beszédek* II. 1850–1873. Vál., sajtó alá rend., jegyz. Deák Ágnes. Bp., 2001. 19–22.

³ Híradások a *Vasárnapi Újság* 1876. évi 6. számában.

⁴ *Népszabadság* 2003. április 9. 5.

renc személyisége és életműve iránt. Ebben a szándékban az a személyesnek is mondható nexus erősített meg, amely engem Deák Ferenchez fűz.

Amikor közel egy esztendeje – a miniszterelnök úr bizalmából, a köztársasági elnök úr kinevező okmányával a kezemben – beléptem az igazságügy-miniszter szobájába, a magyar igazságügy-miniszterek névsorában én voltam az ötvenkettedik, és ezt a sort Deák Ferenc nyitotta meg.⁵ Ő volt az első magyar felelős kormány igazságügy-minisztere, az 1848. évi III. törvény szóhasználata szerint a minisztérium (a kormány) „igazságszolgáltatás és kegyelem” osztályának élén álló miniszter.⁶

A hivatali szobámat azóta Deák Ferencsel osztom meg. A szoba falát az ő mellképe díszíti. Karlovsky Bertalan festette, korának egyik népszerű portréfestője, Benczúr Gyula és Munkácsy Mihály tanítványa. Ez a kép 1992. decemberében került az igazságügy-miniszteri dolgozószoba falára. Balsai István vette ki – dicséretesen – haszonkölcsönbe ezt a képet a Budapesti Történeti Múzeumtól. Jóleső érzéssel töltött el az, hogy az őt követő két hivatali elődöm: Vastagh Pál és Dávid Ibolya is úgy gondolta, hogy a magyar igazságügy-miniszter szobájában ott a helye Deák Ferencnek.

A Deák-mellkép mellett még egy tárgyi kellék gondoskodik arról, hogy az ő szelleme mindig jelen legyen. Íróasztalomon állandó helyet kerestem egy szép kétkötetes munkának, amely Deák Ferenc politikai írásaiból és beszédeiből ad válogatást. Molnár András és Deák Ágnes szerkesztette. Szívesen lapozok benne, hogy megcsodáljam a stílus szépségét, a jellem tisztaságát és a gondolatok gazdagságát.⁷

Balsai István miniszter nevéhez fűződik annak a miniszteri rendeletnek a kibocsátása, amely az igazságügyi szerveknél adományozható miniszteri elismerések között az első helyen rendelkezett a Deák Ferenc-díj létesítéséről mint a miniszter által adományozható legmagasabb elismerésről. Az 1992-ben kibocsátott rendelet szerint Deák Ferenc-díjban az az igazságügyi dolgozó részesülhet, aki szakmai munkáját hosszú ideig kimagasló színvonalon végzi, vagy jelentős érdemeket szerez valamely országos jelentőségű, nagy munkaigényű feladat végrehajtásában. A kitüntetési szabályzat szerint évente öt ilyen díj adományozható. A kitüntetett az okirat mellé egy bronz plakettet kap, amelynek egyik oldalát Deák Ferenc dombormívű mellképe díszíti, alatta a „Deák Ferenc díj” felirattal. Az évek során tisztes rangot szerzett díj odaítélésére ebben az évben is sor került, és ezt a hagyományt magam is folytatni kívánom.⁸

Fónagy Zoltán, a kitűnő történész írja egy helyütt: „Deák egyik korszak politikai tudatformálóinak, hivatalos tudományosságának sem vált lobogójává, nem emelkedett a közügy rangjára kultuszának ápolása, mint a nagy triász

⁵ Bölöny József: *Magyarország kormányai, 1848–1987.* 3., bőv. kiad. Bp., 1987. 240–242.

⁶ *A hatályos magyar törvények gyűjteménye* (Magyar Törvénytár) 1. 1000, 1873-ik évi törvény-cikkek. Szerk., jegyz. és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp., 1912. 254.

⁷ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* I. 1825–1849. Vál., sajtó alá rend. és jegyz. Molnár András. Bp., 2001. Illetve vö. *Válogatott politikai írások és beszédek* II.

⁸ 8/1992. (IV.4.) IM rendelet az igazságügyi szerveknél adományozható miniszteri elismerésekről.

másik két tagja” – Széchenyi és Kossuth – esetében. „A »kultuszcsinálásban« a megrendelő szerepét játszó politikai szféra mintha egyik rendszerben sem tudott volna mit kezdeni vele.”⁹ Az emlékezés és a tisztelet imént említett tárgyi kellékeinek a felidézésével és bemutatásával nem azt szeretném bizonygatni, hogy a mai Igazságügyi Minisztériumban valamiféle Deák-kultusz lenne, csupán azt akartam elmondani, hogy Deák Ferenc emlékét őrizzük, ápoljuk, megbecsüljük.

A deáki hagyaték: beszédek, levelek, újságcikkek

Elég, ha egy pillantást vetünk a mai ülés meghívójára és láthatjuk, hogy közéleti szereplésének fél évszázada alatt a jog, a politika sok területén volt Deák működése meghatározó jelentőségű. A róla szóló megemlékezésekben a történetírók rendre megállapítják, hogy „Deák nem hagyott hátra nagy elméleti munkákat, mint Széchenyi, Wesselényi vagy Eötvös, de még kisebb tanulmányokkal vagy újságcikkkel sem könnyítette meg az eszmetörténeti rekonstrukciót. Azt az állítást, hogy benne a 19. századi magyar liberalizmus egyik legnagyobb gondolkodóját tisztelhetjük, töredékekkel lehet csak alátámasztani: országgyűlési vagy megyegyűlési beszédekből, levelekből és törvényjavaslatokból kell összerakni egységes világ- és jövőképét.”¹⁰ Ezekből azonban gazdag anyag maradt hátra. A beszédek a Kónyi Manó-féle kiadásban¹¹ hat teljes kötetet tesznek ki, s azóta is előkerültek további szövegek. Mindazonáltal elfogadhatjuk azt a megállapítást, amelyet Deák Ferencről az ő működésének legjobb ismerői: Molnár András és Deák Ágnes tettek, és amely szerint: „Az írás nem volt kenyere. Az ő alkatának sokkal inkább az élőbeszéd felelt meg: a gyűlésteremben érezte otthon magát, ott volt igazából elemében”.¹²

Terjedelmesebb írása egy maradt fenn, az „Adalék a magyar közjoghoz”. Ebben Lustkandl Vencel bécsi államjogásznak a magyar-osztrák államjogról írt terjedelmes munkájára válaszolt a magyar közjog történetének szempontjából.¹³ Ez a könyv egyébként része volt annak a munkálkodásnak, amellyel Deák fáradhatatlanul készítette elő a kiegyezést. A deáki hagyatékhoz annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a levelek, észrevételek, különvélemények, megyegyűlési és országgyűlési beszédek, feliratok, újságcikkek műfajuknál fogva különösen alkalmasak voltak arra, hogy igen tömören foglalják össze Deák nézeteit az éppen szóban lévő kérdéstről. Az így előállott anyag pedig hatalmas és örök időkre tanulságos marad mindazok számára,

⁹ Fónagy Zoltán: Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek I–II. (recenzió). *Magyar Tudomány* 2002. 3. sz.

¹⁰ Vo.

¹¹ *Deák Ferenc beszédei*. I–VI. kötet. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1903.

¹² Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* II. 633.

¹³ Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel íly című munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht”. A magyar közjog történelmének szempontjából. Pest, 1865. In: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* II. 128–301.

akik meg akarják tudni és érteni, hogy mi és miért történt a 19. században Magyarországon.

Eme rövid kitérő után térek rá felszólalásom tulajdonképpeni tárgyára, Deák Ferenc igazságügy-miniszteri tevékenységére.

Deák Ferenc politikai pályája

Deák Ferenc politikai pályája több mint fél évszázadot fog át. A pálya kezdetét számíthatjuk 1823-tól, amikor is a 20 éves ifjú az év végén jeles eredménnyel tette le az ügyvédi vizsgáját, a pálya végső pontját pedig Deák 1876-ban bekövetkezett halála jelöli ki. Ha nagyobb korszakokra kívánjuk osztani Deák pályáját, az első szakasz a vármegyei életbe bekapcsolódó ifjúé lesz, a második a reformországgyűlések Zala megyei követéé, a harmadikban Deák már az ellenzék vezéralakja, majd a betegeskedés éveit követi az az öt hónap, amely alatt a Batthyány-kormány igazságügy-minisztere volt. A szabadságharc levereése után hosszú csend következik, a passzív rezisztencia korszaka, majd az országbírói értekezlet és az a szakasz, amely már közvetlenül a kiegyezéshez vezet el. Az utolsó esztendőket pedig a dualizmus korszakának kezdetére esnek. Deák igazságügy-miniszterségének ideje az 53 éves politikai pálya 5 hónapját teszi ki. De ez fontos 5 hónap Deák életében és az ország életében is.

1848. március 17-én nevezi ki István nádor Batthyány Lajos grófit miniszterelnökké. Március 27-én Batthyány és Deák Bécsben tárgyal a felelős magyar kormányról szóló törvényjavaslat szentesítéséről. Április 2-án terjeszti Batthyány a király elé kormánya tervezett névsorát. Április 7-én a király kinevezi az első független, felelős magyar kormányt, amelyben Deák Ferenc az igazságügy-miniszter. Április 11-én szentesíti az ún. áprilisi törvényeket, köztük az 1848. évi III. törvénycikket a „Független magyar felelős ministerium alakításáról”. Ezen a napon teszik le a Batthyány kormány Pozsonyban lévő tagjai az esküt, köztük Deák Ferenc is, és egy napra rá tartotta meg a kormány az első ülését, még Pozsonyban. Deák Ferenc éppen 5 hónapon át, szeptember 11-ig töltötte be az igazságügy-miniszteri tisztet Batthyány kormányában.

Deák Ferenc, az igazságügy-miniszter

Deák 45. évében van, amikor miniszter lesz. Életkora szerint mondható lenne, hogy ereje teljében lévő férfiú, de tudjuk, hogy előtte, 1845-től már hosszabb időn át betegeskedett. Megromlott egészségi állapota megakadályozta, hogy az országos politikai életben tevékenyen részt vegyen. Az 1847 novemberében kezdődő utolsó rendi országgyűléstől is távol maradt. Zalát két fiatalabb követ képviselte. Az európai forradalmak és a hazai fejlemények hatására kialakult helyzetben Pozsonyban mind erősebben követelték Deák jelenlétét. Végül 54 megyei követ és főrend írásban fordult hozzá és kérte részvételét az országgyűlés munkájában. Batthyány 1848 márciusában a személyes megbízottját küldte Kehidára. Erre nehéz lett volna elutasítóan válaszolni. Mind a két zalai

követ felajánlotta a lemondását, s az egyiket elfogadván Deákot azonnal meg is választották.¹⁴ Deák március 20-án érkezett meg Pozsonyba, a megbízólevele csak három nappal később követte.

Életírói feljegyezték, hogy már diákkorában kijelentette, „kinevezéstől függhető vagy lekötelezéssel tartozó tiszti hivatalt vállalni soha nem fog”,¹⁵ ezért csak „becsületbeli” hivatali megbízásokat fogadott el, olyanokat, mint a Zala megyei árvaszéki jegyző és elnök, a megye tiszteletbeli alügyésze, majd táblabírája, megyei és országgyűlési követ, sokféle deputáció tagja, feliratok, vélemények szerzője, szerkesztője. Ismerve Deák idegenkedését mindenféle hivatali stallummal (és függéssel) szemben, azt kell gondolnunk, hogy nyomatékos okok szólhattak a miniszterség elvállalása mellett. Immár húsznapos miniszterként, a sógorának írt levélben, így írja le a történeteket, s adja fájdalmas öszinteséggel magyarázatát, hogy miért adta fel korábbi elhatározását: „Elgondolhatod: mennyire keserű volt nékem azon elhatározás, hogy részt vegyek azon minisztériumban, mely a hazának ily viszonyai között alakult; de kényszerített a becsület és kötelesség, mert Batthyány kijelentette, hogy nélkülem minisztériumot nem alakít, s ha ő akkor miattam visszalép, aligha találkozott volna, ki helyette a minisztérium alakítását elvállalja, s így engem vádoltak volna, hogy miattam s gyáva vonakodásom miatt vált lehetetlenné az első felelős magyar minisztérium alakítása. Ígértem tehát Batthyáynak kénytelenségből néhány hetet, s nevemet és közreműködésemet, míg egészségem engedi. Örömes menekülnék most is, de dolgaink mindinkább bonyolódnak, az ország állapota s jövődjéje mindennap bizonytalanabb, s így távoznom, legalább egy ideig, lehetetlen.”¹⁶

Batthyány kérése, sőt presszionálása mellett legalább olyan súllyal nehezíthetett Deák Ferencre a közvélemény nyomása is. A sajtó erről így emlékezett: „az igazságügyi tárcát, Batthyány Lajos kérésére s a közvélemény sürgetésére elvállalta. Ki is lehetett volna Magyarország első igazságügyminisztere – ha nem Deák Ferenc?” Ezzel az értékeléssel sokan értenek egyet. Urbán Aladár egy nemrég közzétett írásában így fogalmazott: „Egyetlen olyan miniszterre volt az első felelős magyar kormánynak, akinek megbízatását mindenki természetesnek tartotta: ez Deák Ferenc.”¹⁷

A nevezetes április törvényeket az utolsó magyar rendi országgyűlés alkotta meg, átlépve saját árnyékán. Deák Ferenc azon a napon tette le miniszteri esküjét, amelyen V. Ferdinánd az utolsó rendi országgyűlést berekesztette és törvényeit szentesítette. Így miniszteri szolgálatának megkezdésével megszűnt Zala megyei követi mandátuma. Ez Deáknak kedve szerint is volt. Nagy híve volt Montesquieu-nek, és elfogadta az ő eszményét, az alkotmányos monarchiát, amelyben a hatalmi ágak egymástól el vannak választva.¹⁸ Amikor az új törvény alapján sor került az első népképviselői országgyűlés megválasztásá-

¹⁴ A lovagiasan visszalépő követet Csúzy Pálnak hívták. *Vasárnapi Újság*, 1876. évi 6. szám 83.

¹⁵ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* II. 619.

¹⁶ Levél Oszterhueber Józsefhez. In: Deák F.: *Válogatott politikai írások és beszédek* I. 519.

¹⁷ *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 53.

¹⁸ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* II. 619.

ra, Deákot két helyen is követte választották, Debrecenben és a saját megyéjében is. Elvi felfogásával ezt nehezen tudta összeegyeztetni. Egyik levelében megírta, hogy „sokkal jobban szeretnék követ nem lenni”. A gondot abban látta, hogy a „követség” szerinte nem egyeztethető össze a „miniszteri hivattal”, mivel a miniszter számot ad a képviselői testületnek: hogyan legyen tagja annak a testületnek, amely a tettei felett határoz? A követséget Deák mégsem utasíthatta vissza, mert mindegyik miniszter követ lesz és ha az összeférhetlenségre hivatkozna, azzal minisztertársai ellen nyilatkozna, amit pedig nem akart.¹⁹ Ez a kérdés egyébként legutóbb a hazai rendszerváltozás alkalmával is felmerült, és akkor is az 1848. évi III. törvénycikknek megfelelő döntés született: a tagság a törvényhozó testületben nem összeférhetetlen a miniszterséggel, de az országgyűlésben szavazata csak a képviselőnek van.

Az országgyűlésre megérkezvén, majd frissen kinevezett miniszterként Deáknak már nem volt módja arra, hogy érdemi befolyást gyakoroljon a folyamatban lévő törvényhozásra. Ahogy egy levelében fogalmazott: „a fő dolgok már el valának döntve”.²⁰ Deák szakmai tekintélyét – egyéb területeken kifejtett tevékenysége mellett – az 1843. évi büntető törvénykönyvi javaslatok kidolgozásában kifejtett munkája alapozta meg. Egyik méltatója szerint: „Valóban, a codificatio (törvényszerkesztés) volt főleg azon mező, melyen Deák tudományos készültsége, tiszta logikája, tökéletesen rendezett agyveleje, világos, érthető, szabatos irálya a legnagyobb sikerrel működhetett.”²¹ A várakozások is ahhoz kapcsolódtak, hogy Deák irányításával jelentős kodifikációs munkálatok kezdődnek. A viszonyok azonban ennek nem kedveztek. Deák az országgyűlésben még 1848. márciusában kijelentette, hogy „Codexekkel föllélni szent kötelessége lesz az új kormánynak”.²² Dobszay Tamás, a jeles történész úgy vélte, „Deák valóban a kodifikációt tekintette majdani hivatalnokoskodása egyik fő feladatának”. Az egyik területnek a büntetőjog, a másikkal a korabeli szóhasználat szerinti „Codex civilis”, azaz a polgári jog kínálkozott.²³

Az 1848. évi III. törvény szerint a végrehajtó hatalmat a „magyar minisztérium”, azaz a kormány gyakorolja. Április közepén született meg a kormány elhatározása az egyes minisztériumok szervezetről a miniszter körüli szervezetről (mellette elnöki titkárok, fogalmazók dolgoztak) és a minisztérium személyzetéről, amelynek élén az „álladalmi titkár” áll. A kormányrendeleteket megerősítő pecsétek öre az igazságügy-miniszter.²⁴ Franciaországban máig pecsétörnek nevezik az igazságügy-minisztert. Kialakult a kinevezési rend, és az ügycsoportokat a minisztériumok között elosztó rendeletek alapján Deák körlevelet bocsátott ki minisztériumának hatásköréről. E szerint a miniszter

¹⁹ Levél Oszterhueber Józsefhez. In: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* I. 530.

²⁰ Levél Oszterhueber Józsefhez. In: Uo. 519.

²¹ *Vasárnapi Újság* 1876. évi 6. szám 83.

²² Deák országgyűlési indítványa az ősiség eltörléséről. In: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* I. 496.

²³ *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 94.

²⁴ Lásd erről Dobszay Tamás: Deák Ferenc és az Igazságügyi Minisztérium szervezése. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 98–99.

felügyeli az egész polgári és büntető törvénykezést, ezen belül felügyeli az országos közvádlok eljárását is. A kegyelmi kérvényeket az őfelsége személye mellé rendelt miniszter útján kell a királyhoz felterjeszteni. Az igazságügyi miniszter hirdetteti ki a „csődületi határnapokat”, kötelezvények és váltók megsemmisítését. „Az igazságügy készítené a büntető s polgári ítélőszékeknek, a törvénykezési eljárásnak, az ügyvédi karnak rendezését illető törvényjavaslatokat és a büntető-, polgári- s bányatörvények javaslatát.” E munkákhoz a minisztérium rendes személyzetén kívül már díjazandó szakértő egyéneket is alkalmaznak. Az ügyfélfogadás rendje fontos helyet foglalt el a minisztérium arculatának formálásában. Deák „a miniszter tulajdon szállásán” (ez egy fogadót jelentett) fogadta a hozzá fordulókat. Fogadóórja volt naponként nemcsak a miniszternek, hanem az „álladalmi titoknoknak” is.²⁵

A minisztériumi állásokat Deák kiváló szakférfiakkal töltötte be. A miniszteri titkár Tóth Lőrinc lett, az államtitkári állást Ghyczy Kálmán töltötte be. Külön említést érdemel Szalay László neve, aki a kodifikációs főosztály vezetésére kapott megbízást. Ő éppen „Codificatio” címmel tett közzé terjedelmes tanulmányt a *Budapesti Szemlében*, ami fémjelezte a szerző alkalmasságát a felkínált tisztség betöltésére.²⁶ A többi munkatárs közül Irányi Dániel nevét emelem ki.

Az új kormányra háruló feladatok és a körülmények a kodifikáció ügyének nem kedveztek. Így például a főkodifikátornak kiszemelt Szalay Lászlót Németországba, a Frankfurter Parlamenthez küldik diplomáciai misszióba. Ebből az alkalomból írta Deák miniszter a főosztályvezetőjének a következőket: „Mennyi lesz a haszon, mit hazánkra Frankfurtban eszközölni tudtok, az csak Isten kezében van; de sok legyen az, hogy csak némileg is pótolhassa a hátramaradást, mit távolléted okoz, mely miatt nem fogom bevihetni a jövő országgyűlésre a büntető törvényeket s eljárást, nincs ember akire a munkát bízni akarnám, s ezt elvállalná; jobb embereink amúgy is elfoglalvák, pedig nagy bajnak tartom, ha a kódex éppen jelen körülményeink között elmarad.”²⁷ 1848. július 11-ére a dolgok már akként állottak, hogy az országgyűlésen Deáknak be kellett jelentenie, hogy „új kódexek elkészítése pedig ezen cyclusnak nem lehet föladata; míg ez meg nem történhetik, ők is, mi is megmaradhatunk eddigi állapotban.”²⁸

Deáknak különösen a hivatali idejének kezdetén egy sor, szakmailag merőben idegen feladattal kellett szembenéznie. Tudott dolog, hogy amíg Mészáros Lázár a honvédelmi miniszteri teendőket nem tudta ellátni, Batthyány volt az ő „helyettese”, akit távollétében meg Deáknak kellett helyettesítenie. Így aztán foglalkozhatott sorkatonai, nemzetőrségi ügyekkel, a horvátországi fejleményekkel.²⁹ Deák egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy hangsúlyozza

²⁵ Igazságügyi miniszteri rendelet az Igazságügyi Minisztérium hatásköréről és eljárási rendjéről. In: Deák F.: *Válogatott politikai íráskok és beszédek* I. illetve *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 247–248.

²⁶ Lásd Szalay László: *Publicistai dolgozatok* I. 1839–1844, II. 1844–1847. Pest, 1847.

²⁷ Deák Ferenc: *Válogatott politikai íráskok és beszédek* I. 528.

²⁸ Lásd Dobszay T.: *i. m.* 110.

²⁹ Lásd Urbán Aladár: Deák Ferenc a Batthyány-kormányban. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 54.

miniszterségének „átmeneti” jellegét. Mikor Bezerédi Istvánnak a minisztériumában való alkalmazásáról volt szó, így írt neki: „mint becsületes ember, köteles vagyok előre Téged arról is értesíteni, miszerint én csak rövid ideig s talán csak hetekig maradhatok valószínűleg a minisztériumban mindinkább roskadozó egészségem miatt, s Téged, ki nem csekély részben személyemhez is kötötted elhatározásodat, nem tehetlek ki előleges figyelmeztetés nélkül annak, hogy most néhány hétre belépve, az én leléptemmel ... mostani helyzetedből ... is miattam kisodortassál.”³⁰

Deák Ferenc igazságügy-miniszteri működésének egyik fontos eseménye a hivatali ténykedésének első hónapja végén kibocsátott sajtóesküdszéki rendelete. Ennek alapja az 1848. évi XVIII. törvény által adott felhatalmazás volt, amely arról szólt, hogy szorososan a büntetőeljárásról szóló országgyűlési javaslat elvei szerint kell eszközölni a sajtóvétségek felett ítélandó esküdszékek ideiglenes alakítását. Ez a 108 § terjedelmű részletes jogszabály az 1843. évi javaslattal számos helyen szó szerint egyező szöveggel három hét alatt készült el Szalay László és egyik munkatársa, Békey István közreműködésével. A rendelet jellegzetessége az esküdszéki szerkezetet követő eljárás.³¹

Említést érdemel még Deák Ferenc börtönügyi rendelete, amelyet Pest városhoz intézett 1848. május 25-én. Ebben leírta a Pest megyei börtönök állapotát, amelyek „legnagyobb része sötét, nedves, nehezen szellőztethető, s felette egészségtelen”, majd így folytatódik a rendelet: „a börtönök ily állapota, kivált az ország fővárosában undorral és borzadással tölti el a jobb ember kebelét. Ezen állapotot továbbra is eltérni súlyosan vétkes hanyagság volna; igazság, méltányosság és emberiség ellen, gúny volna a civilizációnak.” Deák arra adott utasítást, „hogy a város közönsége addig is, míg a börtönök állapotja az egész országban célszerűbben rendeztetik, haladék nélkül gondoskodjék börtönei jelen állapotjának javításáról.” Az ezzel foglalkozó rendelet hangsúlyozza, hogy „a vádlott az ítélet előtt még bűnösnek nem mondathatik ki...” Szót emel a börtönök túlzásúfoltága ellen, és előírja, „tétessék továbbá haladék nélkül rendelés, hogy a rabok időnként elegendő őrizet mellett tiszta és egészséges levegőre bocsátassanak”.³²

Különböző ügyekben Deák miniszterként számos egyéb rendeletet, leiratot és átíratot és egyéb iratot adott ki. Ezek közül különös figyelmet érdemel az a beszámoló, amelyet a miniszter 1848 júliusában fogalmazott meg a népképviselői országgyűlésnek a kormány munkájáról. Rámutatott arra, hogy „nem öröklöttünk kész közigazgatási gépet, mindent magunknak kellett rendeznünk, elkülönözött alakot adnunk a formátlan tömegnek, és emellett intéznünk a kormány ügyeit”.³³

³⁰ Levél Bezerédi Istvánhoz. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 230.

³¹ A rendelet szövegét lásd Deák Ferenc: *Válogatott politikai íráskorok és beszédek* I. 505–518. Pusztai László szerint: „Ez volt Magyarországon az első demokratikus perrendtartási jogszabály, amely a szóbeliség, közvetlenség, nyilvánosság, a kötelező védelem és az ügyfélegyenlőség, a bizonyítékok szabad mérlegelésének elvén épült fel, s nem ismert rendi különbségeket.” Király Tibor: *Büntetőeljárás* jog. Bp., 2000. 46.

³² A rendelet szövegét lásd Deák Feenc: *Válogatott politikai íráskorok és beszédek* I. 526–528.

³³ A beszámólót Batthyány Lajos nyújtotta be, de Deák írta. *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 270–279.

Nem volna teljes a Deák Ferenc igazságügy-miniszteri tevékenységéről szóló bármily vázlatos áttekintés sem, ha nem esne szó a vésztörvény tervezetéről.³⁴ Ennek előzményei az 1848 nyarán az ország déli részén kitört zavargások voltak, és ezek hatására az ostromállapot kihirdetését követelő törvényjavaslat készült az országgyűlés számára. Nyáry Pál az egész országra kiterjedő felhatalmazási törvényt kívánt az országgyűléssel elfogadtatni, amely a kormányt feljogosítaná királyi biztos kirendelésére, az alkotmányos törvények felfüggesztésére és a rögtönítélő bíróságok felállítására. Deák a képviselőházban a javaslat ellen szólt. Előadta, hogy ha a kormány „általános vagy speciális törvény által meghatalmazva nincsen, az eddigi formákhoz nem illő, az eddig törvényekkel ellenkező módon az egyes polgároknak a szabadságát korlátozni és oly tetteiket büntetni, melyeket a törvény büntetteknek nem ismer, nem szabad. Nem szabad a formákat megszegni, hacsak a törvény nem ad rá hatalmat.” Deák minden ékesszólása kevés volt ahhoz, hogy a képviselőházat szándékától eltántorítsa. A ház a kormányt kötelezte a törvényjavaslat előterjesztésére. Deák változatlanul hangoztatta a fenntartásait: „Én nehéz szívvel teszem a lépést, mert az ilyen törvény diktatori hatalmat ad, ez pedig alkotmányos országban kényes hatalom... Azonban a ház parancsolt, méltóztassanak megfontolni a tárgyat, én a javaslatnak egyik pontjához sem kötöm magamat...”. A javaslat végül is azért érdemel figyelmet, mert a garanciákat igyekezett összhangba hozni a rögtönítélő bírások sajátosságaival. A pesti ülészakon a javaslat már került elő. Debrecenben tűzték napirendre, új előterjesztésben, amely azonban mind a szerkezetében, mind a szövegében az előző, Deákféle javaslaton alapult.

A lemondás

Deák minisztersége azon a napon kezdődött, amelyen a király az áprilisi törvényeket szentesítette, és ez a békés fejlődés lehetőségét villantotta fel az alkotmányos monarchia viszonyai között. Láthattuk, Deák nehezen, vonakodva és a kormányból való kilépés közeli lehetőségét ismételten hangoztatva vállalta csak el az igazságügy-miniszteri tisztséget. Mégsem került sor a kormányból való külön távozására. Szeptember 11-én Jelačić fő serege átkel a Dráván, és Batthyány a képviselőházban bejelenti a kormány lemondását. Ezzel ér véget Deák Ferenc minisztersége. A második Batthyány-kormányban már nem vállalt tisztséget. Elhatározásának indokait egy magánlevélből ismerjük.³⁵ Az uralkodóval szemben mindvégig lojális maradt, annak ellenére, hogy kimondta:

„Jelačić az udvar akaratából háborút folytat ellenünk.

Most már miként lehessek azon hatalomnak minisztere s eszköze, mely házam ellen háborút folytat, s mely a békeség feltétele gyanánt nemzeti önállá-

³⁴ A javaslat szövegét lásd uo. 284–289.

³⁵ Levél Oszterhueber Józsefhez. Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek* I. 580–583.

sunknak s alkotmányos szabadságunk leglényegesebb részének fölázdozását követeli? Monarchiában a miniszter mindig a király minisztere, s mint ilyen felelős az országnak; de midőn a király nevében s tudtával, sőt tettelesen engedelmeivel háború folytatatik a nemzet ellen, hogyan legyen én minisztere a királynak? Azt mondhatnád, hogy legyen minisztere az országnak; de monarchiában az országnak külön, a fejedelemtől elvált s azzal ellentétben álló minisztériuma képzelhetetlen.

Lehet provisorius kormánya dictatura vagy revolutio alkalmával, de ilyen provisorius kormány nálunk nincs, nem is igen lehet, mert ennek első feltétele volna kijelentett fellépés a király ellen, ez pedig nálunk balgatag, sikertelen lépés volna.”

Deák lemondása után választott képviselőként még részt vesz a képviselőház munkájában és a bécsi udvarral való megegyezést kereső törekvésekben – amelyek sikertelennek bizonyulnak – aztán visszahúzódik.³⁶ A szabadságharc vérbefojtása után mindvégig következetesen kitarított az 1848. évi törvények mellett. Deák nem engedett a 48-ból! A passzív ellenállás jelképe és megtestesítője lett. Az ország még életében a „haza bölcse” névvel illette. Nagyrészt az ő műve volt a kiegyezés.

A *Vasárnapi Újság* a Deák halálát követő számában kegyeletes szavakkal emlékezett meg a kiváló férfiúról.³⁷ A nagyívű életpálya legfontosabb eseményeit egy névtelenségét őrző szerző idézte fel, és Deák miniszterségének mérlegét a következő szavakkal vonta meg:

„Ha az idő engedte volna, ha a kivívott szabadság békésen fejlődhetett volna tovább: Deák igazságügy-minisztersége kétségkívül a legkitűnőbb kódexekkel ajándékozta volna meg hazánkat, s gazdagította volna törvénytárunkat. De nem engedte az idő. A szenvedély csakhamar feloldozá a vihar tömlőit, s a sors odasodort kormányt és nemzetet, hol a vezérszerepet a higgadt és mérsékelt Deák nem viselheté többé.”

Így történt.³⁸

³⁶ Deák jelentése a magyar békeküldöttség fogadásáról. Uo. 583–585.

³⁷ *Vasárnapi Újság* 1876. évi 6. szám. 83.

³⁸ A témával kapcsolatban a korábbi lábjegyzetekben feltüntetett műveken kívül lásd még:

Balogh Elemér: Deák Ferenc és az anyagi büntetőjog kodifikációja. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 129–158; Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. III. 1848–1944. Bp., 1983. Fónagy Zoltán: Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 21–52; Hermann Róbert: Deák Ferenc tevékenysége 1848 októberétől a szabadságharc végéig. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 185–222; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Bp., 1936; Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Bp., 1999; Mezey Barna: Deák Ferenc és a büntetőeljárás reformja 1848-ban. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 159–184; Molnár András (sajtó alá rendezte): *Deák Ferenc ügyészi iratai, 1824–1831*. Zalaegerszeg, 1995; Molnár András: Deák Ferenc a forradalom előtt. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 5–20.; – á – r – (névtelen szerző): Deák Ferenc (1803–1876). In: *Vasárnapi Újság*, 1876. évi 6. szám. 1876. február 6.; Sarlós Béla: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959.; Sarlós Béla: *Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 54. Bp., 1970.

Der Justizminister Ferenc Deák

Die Sektion Wirtschafts- und Rechtswissenschaften, die Sektion Philosophie und Gechtswissenschaften und die Sektion Sprach- und Literaturwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften veranstalteten zu Ehren der 200. Jahreswende des Geburtstages von Ferenc Deák unter dem Titel "Der Weise des Vaterlandes (Leben und Werk von Ferenc Deák)" eine gemeinsame wissenschaftliche Sitzung im Gebäude der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Zu dieser wissenschaftlichen Sitzung wurden hervorragende Vertreter der ungarischen Wissenschaft eingeladen. Neben den gelehrten Rednern aus den Reihen der Historiker, Literaturwissenschaftler und Juristen wurde in der Person des gegenwärtigen Justizministers auch ein amtierender Politiker um seine Mitwirkung ersucht. Die Motivation des Ersuchens gehört nicht zu den üblichen Gründen, einen amtierenden Minister um Mitwirkung anzusprechen.

Im Jahre 1848 war Deák für fünf Monate Justizminister des Kabinetts Batthyány, Mitglied der ersten unabhängigen Regierung Ungarns. Daher lag der Gedanke nahe, auch dem amtierenden Justizminister die Möglichkeit zu bieten, in der wissenschaftlichen Gedenksitzung das Wort zu ergreifen. Der publizierte Schriftsatz enthält den mit Noten und Hinweisen ergänzten Text des Vortrags anlässlich der wissenschaftlichen Sitzung.

Im Jahre 1848 war Deák der erste in der Reihe der ungarischen Justizminister, Péter Bányai ist der zweiundfünfzigste.

Der Redner brachte seine Freude zum Ausdruck, daß die Ungarische Akademie der Wissenschaften beabsichtigte, eine wichtige Rolle bei der Veranstaltung der Jubiläumssfestlichkeiten zu übernehmen, und erinnerte an die bedeutenderen Ereignisse der Verbindung zwischen Deák und der damaligen wissenschaftlichen Gesellschaft.

Deák war ein Politiker von Format, nicht nur ein gedankenreicher Theoretiker, sondern gleichzeitig auch ein praktischer Politiker, eine der hervorragendsten Gestalten des ungarischen Liberalismus im 19. Jahrhundert.

Nach dem demokratischen Systemwechsel in Ungarn hat sich jeder Justizminister zu den Ideen Deáks bekannt, dessen Bildnis das Arbeitszimmer des Ministers schmückt. Die höchste Auszeichnung, die der Minister zu verleihen hat, ist der FERENC-DEÁK-Preis, der hohes Ansehen genießt.

Obwohl die Reden, Referate und Schriftsätze Deáks in sechs Bänden publiziert wurden, ist nur ein einziges wahrlich groß anlegtes Werk von umfassendem Charakter erhalten geblieben, unter dem Titel "Beitrag zum ungarischen öffentlichen Recht", das zu den vorbereitenden Anstrengungen des Ausgleichs im Jahre 1867 ernsthaft beigetragen hat.

Der Vortrag erinnerte an die wichtigeren Etappen der politischen Laufbahn Ferenc Deáks, an die Manifestationen, die von seiner außerordentlichen politischen Popularität zeugen, wie seine Ernennung zum Minister, seine Wahl zum Delegierten, sein Ringen verbunden mit dem Ministeramt, seine weitreichenden Kodifikationspläne und deren Scheitern sowie die organisatorische Gestaltung des Ministeriums.

Als Deák bereit war, das Amt des Ministers zu bekleiden, schienen die Weichen für eine friedliche Entwicklung im Rahmen der konstitutionellen Monarchie gestellt zu sein. Nach fünf Monaten mußte Ferenc Deák dagegen feststellen: "Jelačić führt aus dem Willen des Hofes einen Krieg gegen uns". Am 11. September 1848 reichte das Kabinett Batthyány seine Demission ein.

Deák Ferenc büntetőjogi nézetei

Tanulmányomnak három fontos tétele van. Az első szerint a büntetőjog egy adott kor kultúrájának, művelődésének terméke, és így benne a kor uralkodó eszméi büntetőjogi tételekként fogalmazódnak meg. A második tétel szerint a büntetőjog a jogrendszer szankciós zárköveként erősen függ a közjogi-alkotmányjogi rendszertől. A harmadik tétel szerint a Deák Ferenc által vezetett kodifikációs bizottság az 1843-as büntetőjogi javaslattal megalkotta az első magyar klasszikus büntetőjogi kódexet.

1. A klasszikus büntetőjog eszmei alapjait a felvilágosodás eszméiben találhatjuk meg. És abban a klasszikus tömörségű alkotmányjogi műben, amely az abszolutizmus önkényével szemben deklarálja Az Ember és Polgár Jogait. A Deklaráció egyértelműen megfogalmazza a társadalmi szerződéselméletet és ennek szükségszerű folyományát: a hatalommegosztást, a közhatalom képviseleti elvét és a népszuverenitást. És megfogalmazza ezek büntetőjogi következményeit: a törvényhozás kizárólagos jogosítványát büntetőjogi tilalmak felállítására, a visszaható hatályú törvénykezés tilalmát, a bíróságok monopóliumát a szabadság korlátozására és a határozott, szükséges büntetés kiszabására, a törvényes eljáráshoz való jogot az ártatlanság vélelmével, a jogegyenlőséget és a törvény előtti egyenlőséget.

Hogyan jut el a magyar politikai-jogi gondolkodás az 1843-as büntetőjogi javaslatban ezeknek az eszméknek, illetve büntetőjogi eszméknek a megfogalmazásáig? Ezt próbálom bemutatni.

2. Ferenc király uralkodása 1792-től 1830-ig a kilencvenes évek forrongásait és Széchenyi korszakát íveli át. Közben terül el a rendi nacionalizmus alkotmányjogi szempontból viszonylag nyugalmas időszaka. Ennek az időszaknak, illetve jogi-politikai eszméinek jellemzője a rendi konstitucionalizmus. Erről Szekfű Gyula helyesen állapítja meg, hogy a Habsburgokkal való huzakodásban „minden politikai kérdés közjogivá éleződött ki”.¹ Az alkotmányvédő rendi konstitucionalizmus, a rendi nacionalizmus érdeméből és jelentőségéből semmit sem von le az a jellemzés, melyet ennek „magyarságtartalmáról” Széchenyi mond, aki szerint „nagyobb elbizakodottság kevesebb ismerettel és érdemmel egyetlen nemzet karakterében sincs, mint a magyaréban”. Miközben Eu-

¹ *Magyar történet*. IV. 41.

rópában a kilencvenes évektől zajlik az abszolutizmus megrengetése, napirenden van a felvilágosodás polgári liberális jogelveinek bevezetése és a polgári nemzetállamok kiépítése, addig nálunk a rendi nacionalizmus eszmeiségét megtámogató alkotmányos kompromisszum volt érvényben a király és a rendek között. Megszűnik a lényeges alkotmányjogi kérdésekben a dualisztikus küzdelem, és ennek helyébe lép a viszonylagos konstitucionális béke. A történeti alkotmány fontos pontjainak érvényét a király nem vonja kétségbe. Ezeket a pontokat az úgynevezett sarkalatos törvények írják körül. Így a koronázási hitlevélt az 1791–92-es országgyűlés közjogi artikulusai, továbbá az 1741. VIII. törvénycikk a nemesi földek adómentességéről, valamint az 1741. LXIII. törvénycikk az insurrection kiállításáról. A nyugati eredetű sarkalatos, fundamentális törvény fogalma bekerül a közjogi tankönyvekbe. Ugyancsak magyarrá hasonul a francia eredetű társadalmi szerződéselmélet, amely szerint a kormány és a rendek között paktum van érvényben. Ez kezeskedik az ország jogainak megtartásáról a *principale pactum regiminis* intézményeként. Így emelkedik ki az esetlegességből és változékonyságból az „immutabile” magyar alkotmány. A hitlevélben ugyanis a „király széke és az ország alkotmánya örök bátorságban helyeztetett és a kötések változhatatlanná tétettek”. Ahogy Dósa Elek zengzetesen mondja: „Fejedelem és nép közti jogviszony alkotmányos, ez alkotmányosnak neveztetik akkor, amidőn a közöttük fennálló egybeköttetés nem az erő hatalma alá görbesztett kénytelenség szüleménye, hanem oly szerződés eredménye, melynek alapelve a jogok és köteleességek kölcsönössége.”²

Az *immutabile* magyar alkotmány csak a rendeket foglalja magában. Ezt a rendi szűkkeblőséget mintegy korrigálja a nemzeti nagyvonalúság, amikor is az idegen királysággal szemben egy egész nemzet öntudatát képviseli. A nemzetet képviselő rendek és király viszonyában viszont szinte észrevétlenül veszi át azokat a politikai-jogi igényeket, amelyek egy modern európai, polgári konstitúció velejárói. Saját jogi státusukban érintően még szűkkeblű privilegizáltak, de közjogi kérdésekben öntudattal képviselik az ország lakosságát, és maguk mögé képzelik a „polgári társaságot”. Néhány példa erre. „A magyar polgárzat alapításakor a főhatalom ünnepélyes átruházás útján szállott a királyra.” Ugyanezt találjuk a közjogi nyelvezetben, amikor az ősi alkotmányt *avita constitutió*nak mondva a rendi kifejezést felváltják az „ősi polgári alkotmány” kifejezéssel. 1807-ben büszkén jelentik ki: „Mi itten nemcsak a nemeseknek képviselői, de az egész népnek védelmezői vagyunk.” A magyar alkotmány egy nemzet modern közjogi kifejeződése már akkor, amikor belső tartalma szerint még mindig csak a rendi kevesek tartoznak sáncai közé.

Egy 1812-es országgyűlési felirat szerint az alkotmány „a polgári társaság láncszeme, a jussok és végrehajtó hatalom talpköve, annak méltóságát sem a fejedelemnek, sem a népnek megcsonkítani nem lehet”.

3. Ez az állandósági igény valójában a XIX. század alkotmányos államának igénye, viszont belső tartalmi változtatása a következő évtizedek feladata lesz. Ezt a változtatást aztán a rendi reformerség képviseli, hiszen a császár megré-

² Erdélyhoni jogtudomány. 1831. 117.

mülve a francia forradalomtól és annak következményeitől, valamint a Martinovics-összeesküvés veszélyétől, végképp lemondott a centralizálással összekapcsolt rendi különbségek megszüntetéséről, amibe elődei bicskája is beleért. Ferenc császár megbékélt azokkal a rendekkel, akiket II. József reformabszolutizmusa még halálos ellenségnek tartott. A rendi reformizmus váltja fel a reformabszolutizmust.

A nemzet- és társadalomjobbító gondolati pezsgés egy sor eredményének tekintem a nyelvújítást, a hivatalos magyar nyelvet, a nemzeti viselet divatját, a nemzeti zenét, a nyomtatott közéleti és irodalmi sajtót, a vármegyék egymás közt körözött „gravameneinek” jegyzőkönyveit, a gondolati líra történelmünket eszményítő és nemzetünket ostromozó irányát, a nagy nemzeti vállalkozásokat (Akadémia, Múzeum, lóversenyzés és lótenyésztés, árvízvédelem és folyószabályozás). Közbeszéd tárgyává válik az ésszerű mezőgazdálkodás (a ráció az avított szokásokkal szemben), az ősiség és örökváltság, a nemesi adómentesség megszüntetése (a polgári tulajdon bevezetése, az ésszerű államháztartás és a köztelherviselés bevezetése), egy új ratio educationis megjelenése, amely a latinos beszéd műveltségi ideálját a természettudományok racionalitásába való bevezetéssel ellensúlyozza. Ide sorolom egy sor megye önként bevezetett reformját, mint amilyen például Pest megye határozata a szolgabírák fenytő jogának, különösen pedig a testi fenytésnek korlátozásáról (a méltóság védelmében és a humanizmus nevében). Szemere monográfiában fejti ki igazságszolgáltatási reformgondolatait, a fenytő szankciók közül a halálbüntetés kikiktatásának szükségességét. Mások az esküdtbírák bevezetését kívánják főbenjáró ügyekben, Szalay László Publicistai dolgozataiban propagálja Beccaria büntetőjog-filozófiai gondolatait.

A magam részéről a magyar reformkor eszméinek mozaikszerű tünetkezéséből arra következtetek, hogy itt összefüggő reformista-liberális gondolati rendszerről van szó, amelyet a humanizmus, a tolerancia, az emberi méltóság tisztelete, az alkotmányosan biztosított egyéni szabadság és kollektív szabadság következetes védelme, az individualizmus erkölcsi tisztelete, a ráció és haladás pártolása, a nemzetet egybefogó jogegyenlőség és a hatalommegosztással biztosított nemzeti függetlenség gondolata kovácsol egységbe. Nem véletlen, hogy a jogi eszme-futtatásokban egyre többször találkozunk Rottek és Welcker professzorok nevével, akik német alaposággal fejtik ki nagy hatású *Staatslexikon*ukban a liberalizmusnak az „összes áltudományokra” vonatkozó tanait. Az elnevezés új ugyan, de az eszmei tartalom régi.

Deák és a centralisták európai műveltségébe beletartoztak a nagy jogi dokumentumok, a francia Deklaráció és Büntetőtörvénykönyv, az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat és egyes alkotmánytörvények. Itt jegyzem meg, hogy éppen az 1843-as javaslat kodifikációjának idején jelent meg magyar fordításban Tocqueville ma is klasszikusnak számító monográfiája az amerikai demokráciáról, Böllöni Farkas útikönyve, amelyben az „emberi jussokat” biztosító amerikai alkotmányok teljes fordítását is megtaláljuk. Mindketten tagjai az Akadémiának, tehát működésük nemcsak ismert, hanem megbecsült is a magyar tudós társaság által. Pulszki Ferenc, Szalai László, Szemere Bertalan, Trefort Ágoston, Csengery Antal, Eötvös József, Kemény Zsigmond, akiknek eszmei össze-

köttetése kétségtelen, tájékozottsága pedig vitathatatlan. Közülük került ki a Javaslat kodifikációs bizottságának jó néhány tagja.

4. A viták során többször is hivatkozás történt az 1792-es Büntetőtörvénykönyv javaslatra. A Jozefinát alkotmányellenesen léptették életbe, és az ezt hatályon kívül helyező törvény országos bizottságot küld ki. Szirmay, Benicky, Szentiványi el is készíti az új törvényt. Ez azonban nem lép hatályba, hanem helyette az 1803-as osztrák törvény válik érvényessé. Erről mondja egyébként Széchenyi: „Nincs benne egyetlen talpkő, nincs egy lat philosophia.” Volt ellenben talpkő és filozófia az 1792-es javaslatban, hiszen ennek szellemét jórészt Filangieri által közvetített beccariai eszmék képezték. Nem véletlen, hogy az éber, eszmei cenzúrárt gyakorló Kancellária úgy terjeszti a császár és király elé a Javaslat bírálatát, hogy idézve a rendelkezést, rögtön mellé helyezi Filangieri néhány kárhoztatott idézetét. Művéről pedig tudni kell, hogy az országban tiltott könyvnek számított. A bírálat szerint a Javaslat nagyon radikálisan újít, mert nem veszi figyelembe, hogy mi volt Magyarországon bűncselekmény és mi nem. Továbbá demokratikus elveket követve a „társadalmat eggyé kívánja gyúrní”. Vétke továbbá, hogy a törvénykönyv politikai részét elszakítja az alkotmányos törvényektől. Ennél klasszikusabb tanúság nem is szükséges annak bizonyítására, hogy a Filangieri által közvetített Beccaria-szellemiség ismert volt honunkban.

Amikor az 1840. V. törvénycikk „a büntető és javítórendszer kidolgozására” országos választmány küldéséről gondoskodik, érdemes az eszmei alapok szempontjából idéznünk Deák Ferenc követjelentéséből. Íme: „Büntető törvényeink nagy részben a hajdankornak elavult maradványai, melyeket azóta már sokféleképpen változtatott a gyakorlat úgy, hogy jelenleg sem a bűnnek mértékére, sem a büntetésnek nemére és nagyságára nézve biztos alapot nem nyújtanak, sőt több esetben a bírónak személye szerint ugyanazon vétkekért ugyanazon körülmények között a büntetések felette különbözőek és önkényesek, börtöneink pedig sok helyütt oly állapotban vannak, hogy azoktól az emberiség legszelídebb érzete visszaborzad. A büntetés célját veszti a közállományra nézve, midőn vétkest sújtva bosszul, de nem javít s hol a börtön egyedül szenvedésnek helye, de az erkölcsi jobbulásra figyelem nincsen, ott sem a büntetések szigorúsága, se annak vétkest bizonyosan sújtó gyorsasága nem elég a büntetésnek kevesbítésére, mert félelem jobb erkölcsök nélkül nem nyújt kezességet a közállománynak arról, hogy törvényei tiszteletben tartatnak. Nálunk pedig fájdalommal kell megvallanunk, a tömlöcök még eddig nem javító helyek, hanem nagy részben a vétek iskolái valának s gyakran kit az indulat vagy könnyelműség vétekbe kever, de keble fogékony volt még a jóra s az erkölcs útján csak megbotlott, de szíve romlott nem vala, mint vétkét bánó bűnös került a börtönbe s mint kitanult gonosztevő hagyá el azt. Nekünk, kik e részben leginkább hátra vagyunk, az elismert hibák pótlását ismét utóbbra halasztgatni vétek volna hazánk és az emberiség ellen.”³

³ Irk Albert: *A magyar anyagi büntetőjog*. 1928. 40.

5. Miben is jeleskedett az 1843-as Javaslat? Miben és mennyiben határozta meg a „korszellem”, mennyiben volt alkalmas arra, hogy modern jogi norma-ként megelőlegezze és kielégítse egy polgári nemzetállam büntetőpolitikai igényeit? Miben adott újat a magyar büntetőjogi gondolkodásban?

a) Klauzál és Deák is többször rámutatott arra, hogy a büntetőjog „jellemét” az adott államforma és kormányforma határozza meg. Ugyanezt ismerték fel a konzervatívok is, amikor nem kívántak engedni a külföldi minták csábításának. Tudták ugyanis, hogy a büntetőjog eszköze is lehet a jogrendszer kívánatos átalakításának éppen a közjogi-alkotmányjogi „előfeltevései” miatt. Majláth György országbíró például a főrendek előtt jelentette ki: „A külföldön divatozó rendszereknek minden részei egymással összhangban vannak, s ki a külföldnek példáit merőben és a honi intézményeinkre kellő figyelem nélkül el akarja fogadni, annak el kell fogadnia mindazt, ami azzal válhatatlan kapcsolatban áll.”⁴

A közjogi-alkotmányjogi függőségnek legfontosabb következménye, hogy az egyén alkotmányos szabadságát garantáló úgynevezett garanciális szabályok intézményesüljenek. Az egyén szabadságjogainak védelmében a büntetőjog alkotmányfüggősége révén valósul meg a „kötött törvényhozói kéz” gyakorlata. Többek között ez a *nullum crimen sine lege* alapelvének politikai-alkotmányossági tartalma. Vagyis a klasszikus büntetőjog ennek révén válik a bűnelkövetők „magna chartájá”-vá.

b) A Javaslat mindjárt a dolgok elején, első paragrafusában kimondja: „Bármely cselekvés vagy mulasztás csak annyiban tekinthetik büntettnek és vonhatik büntetés alá, amennyiben az ellen büntetést rendel a jelen törvény.” A *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* formula ma a büntetőjogi dogmatika értelmezésében csak arra szolgál, hogy a bűncselekmény jogellenes sajátosságát olvassák ki belőle. Holott ez fontos ugyan, de elszínteleníti a rendelkezés közjogi-alkotmányjogi kötöttségét. Azt nevezetesen, hogy kriminalizálni és pönalizálni csak a nép választott képviselői szerve jogosult, és ezt is csak alkotmányos alapon teheti.

Ennek a rendelkezésnek ősmintája a francia Deklaráció volt az Ember és Polgár Jogairól. Ide iktatom őket:

- Tizenhatodik cikk. Az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya.

- Ötödik cikk. A törvény csak a társadalom szempontjából káros cselekményeket tilthatja.

- Hatodik cikk. A törvény akár védelmez, akár büntet, mindenkinek egyenlő mértékkel mérjen.

- Hetedik cikk. Senkit sem lehet vád alá helyezni, letartóztatni és fogságban tartani, csak törvényben megállapított esetekben és az ott előírt formák között.

- Nyolcadik cikk. A törvény csak feltétlenül és nyilvánvalóan szükséges büntetéseket állapíthat meg. Senki sem kaphat más büntetést, mint amelyet a bűncselekmény előtt alkotott, kihirdetett és jogszerűen alkalmazott törvény előír.

⁴ Kajtár István: *A 19. század modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*. Pécs, 2000. 15.

- Kilencedik cikk. Mindenkit ártatlannak kell vélelmezni mindaddig, amíg bűnösségét meg nem állapították. Ezért, ha a letartóztatás elkerülhetetlen, minden korlátozó intézkedés, amely őrizetben tartásának biztosításához nem szükséges, törvényileg tiltott.

A Javaslatnak erről az alkotmányossággal a legszorosabban összefüggő rendelkezéséről Fayer László az én értelmezésemnek megfelelően mondja: „Jogforrást csak törvény képez. Semmi más tényező nem nyilváníthat egy cselekményt büntetvé vagy vétségé. Ez a legnagyobb személyes szabadsági biztosítéka az alkotmányos állam polgárainak.”⁵

c) Egy alkotmányos államban a polgári szabadság biztosítéka, hogy csak törvény pönalizáljon. A Javaslat ennek rendelkezéseiben eleget tesz, de még ezen túl is biztosítékkal szolgál. Ugyanis nem általánosságban indokolja a büntetés alá helyezést mint erkölcsből folyó következményt. Azt is kimondja, hogy csak törvény nyilváníthat egy cselekményt bűncselekménnyé, de csak akkor, ha azt bűnösen követik el. *Nullum crimen sine culpa*. Ide iktatom a nagy jogász elmeéllel megfogalmazott rendelkezéseket.

- 37. §. A büntető törvényeknek oly megszegése, mely a megszegőnek sem szándékosság, sem vétkes vigyázatlanság tekintetében be nem számítható, büntetés alá nem vonatik.

- 38. §. A büntető törvény elleni cselekvésnek, vagy mulasztásnak szándékosságát abból, hogy a büntett csakugyan elkövetett, törvényesen következtetni még nem lehet, hanem annak valósága az elkövetett törvényszegésnek körülményeiből lesz megítélhető.

- 39. §. A büntető törvény elleni szándékos cselekvésnek vagy mulasztásnak mind azon bekövetkezett eredményei, melyek a törvényszegőnek célzatában voltak, szintén szándékosnak tekintendők.

- 40. §. Ha valamely törvény által tiltott szándékos cselekvés véletlenül vagy tévedésből más személyt vagy tárgyat ért, s nem azt, melyre a cselekvőnek célzata irányozva volt, szándékosnak tekintetik a bekövetkezett eredmény, de csak amennyiben az adott sértett személynek vagy tárgynak tekintetéből súlyosabb büntetést nem foglal magában, mint lett volna, mely cselekvőnek célzatában volt.

- 41. §. Ha valamely cselekvésből vagy valamely kötelesség elmulasztásból jogsértés származott, melyet a cselekvő vagy elmulasztó éppen nem szándéklott, de köztapasztalásnál vagy különös tárgyismeretnél fogva előreláthatott s kikerülhetett volna, a miatt a törvényszabta esetekben vétkes vigyázatlanság tekintetéből fog büntettetni.

- 42. §. Súlyosan vétkessé teszi a vigyázatlanságot: 1. Midőn a sértést okozó cselekvésnek vagy mulasztásnak lehets veszélyességét belátta ugyan, de azt könnyelműleg vagy következeiseivel nem törődve, még el is követte. 2. Midőn cselekvése vagy mulasztása annyira veszélyes volt, hogy az abból származható törvénytelen eredményt némi figyelem mellett beláthatta volna. 3. Midőn azon cselekvés vagy mulasztás, melyből a jogsértő eredmény következett, már

⁵ A magyar büntető törvény kézikönyve. I. 113.

magában törvényellenes volt. 4. Midőn a sértést okozó tárgyismeretnél vagy viszonyainál fogva, cselekvésének mulasztásának veszélyességét különösen beláthatta, vagy annak káros következeit elháríthatta volna. 5. Midőn állapotjánál fogva, különös gondosságra és megfontolásra lett volna köteles. 6. Midőn cselekvésében valaki által tettének következeit figyelmeztetve volt. 7. Midőn a sértést okozó, oly körülmények között, melyek figyelmét különösen megkívánták volna, megrészegetett.

- 43. §. Kevésbé vétkes a vigyázatlanság, midőn a cselekvéssel vagy mulasztással, annak törvénytelen eredményei csak távolabbi kapcsolatba állottak, s azoknak bekövetkezését a sértést okozó valószínűnek nem tartotta.

- 44. §. Ha valamely törvény elleni cselekvésnek vagy mulasztásnak bekövetkezett eredménye súlyosabb, mint amit a cselekvő célba vett azon tette nézve, mely célzatában volt, szándékosság, a szándékán kívül bekövetkezett eredményre nézve pedig vétkes vigyázatlanság fog neki beszámíttatni.

Íme! Amit a mai büntetőjog-dogmatika a mai törvényre támaszkodva saját elméleti álláspontként egymással vitatkozva kifejt, az a Javaslat rendelkezéseinek sorában szabályként megfogalmazást nyert. A Javaslat nagy újítása, hogy az erkölcsi alapokon túl jogi előírások útján írja elő a bűnösségi beszámítás, és a részletes előírások alapján levezethető az arányos büntetés alapvető felelősségrevonási szabálya.

d) A vétkeesség és beszámítás szabályaiból le lehet ugyan vezetni az arányos büntetés-kiszabás elvét, de a Javaslat ebben a tekintetben is konkrét eligazítást ad. A megérdemelt, arányos büntetés elve a korábbi büntető törvényével szemben komoly újítás. Ennek szabályait is ide iktatom, mert érdemes és megérdemli figyelmünket és megérdemli az emlékezetünkbe vésést.

82. § A beszámítás annál súlyosabb:

Minél több gonoszság látszik ki a törvénszegő cselekvéséből.

Minél alacsonyabbak voltak indító okai.

Minél több akadályt kellett legyőznie, hogy tettet elkövesse.

Minél több készületet tett, s minél gondosabban kereste arra az alkalmat.

Minél több álnoksággal vagy vakmerőséggel követte el a törvénszegést.

Minél szorosabb és szentebb kötelességet sértett meg.

Minél közelebbi viszonyban állott a megsértettel.

Minél erősebb és hatalmasabb volt a törvénszegő.

Minél gyengébb, tehetetlenebb és szegényebb volt a sértett fél.

Minél inkább megcsalta törvénszegése által másnak bizodalját.

Minél inkább beláthatta volna miveltségénél fogva tettének rosszaságát.

Minél nagyobb a törvénszegőnek bűnbéli megrögzöttsége.

Minél nagyobb az okozott kár.

Minél veszélyesebb volt törvénszegése az egyesekre és közbátorságra nézve.

Minél inkább olyan volt a tett, hogy azt elhárítani vagy kinyomozni nehéz.

Minél nagyobb volt az elkövetés alatti és utáni kegyetlenség.

Minél botránkoztatóbb volt a törvénszegés.

Enyhíti ellenben a beszámítást:

Ha a törvénszegő más által csábított el.

Ha a sértett fél által különösen ingerletett.

Ha a törvénszegés olyan által parancsoltatott, kinek engedelmességgel tartozott.

Ha midőn egyenesen tőle függött, kisebb haszonnal is megelégedett.

Ha bűntársait nagyobb bűn elkövetésétől visszatartani igyekezett.

Ha mielőtt bűne felfedeztetett, azt maga önként feljelenti.

Ha az okozott kárt, mielőtt a büntető eljárás megindított, teljesen megtéríti.

6. Miközben közállapotainkat és jogrendszerünket a rendiség uralta, a Javaslat egyértelműen a jogegyenlőség és törvény előtti egyenlőség elvei szerint fogalmazza meg szabályait. Ezzel a polgári szabadságot tételezi, a jobbágyot beveszi az alkotmány sáncaiba, egyúttal pedig a privilegizáltakat a büntetőjog hatókörébe vonja. Amit később az 1848-as törvények kimondanak, amit a forradalom kikényszerít, azt a Javaslat megelőlegezi és büntetőjogilag tételezi. A Javaslat tehát a szükséges társadalmi-politikai reformokat eszmeileg tételezi, valóságosnak, meglévőnek fogja fel, tudva, hogy ezek a reformok közjogi-alkotmányjogi előfeltevései egy klasszikus büntetőjogi rendszernek. Ugyanakkor a kívánatos változásokat nemcsak virtuális valóságként kezeli, hanem megvalósításának eszközét is szolgáltatja, bemutatja részletesen kidolgozva, hogy az új rend legfontosabb eleme – a jogegyenlőség és törvény előtti egyenlőség – mennyire nem lehetetlen, mennyire kidolgozott rendszerbe foglalható. Deák zsenialitása abban van, hogy a Javaslat megalkotásával nemcsak egy végrehajtott társadalmi-politikai reform büntető rendszerét dolgozta ki, hanem a reformok megvalósításának egyik eszközét is szolgáltatta.

Nem tisztem az eljárásjogi és büntetőjogi törvényjavaslatról szólni. Csak utalok arra, hogy a Javaslat rendszertanilag teljes. Eljárásjogi újítása a büntető igazságszolgáltatás elválasztása a közigazgatástól, az inkvizítorius eljárás helyett pedig az akkuzatórius eljárást írta elő. Tekintettel pedig arra, hogy a megbízás a büntető és javító eljárás törvényének megalkotására szolgált, a hagyományos barbár tömlöcök helyett jól szervezett és igazgatott jobbító büntetőkönyvet alkottak.

7. A klasszikus büntetőjogok etikai hátterét az individuáletika képezi. Ennek felel meg a liberális szabadságfelfogás a jogban is és a társadalomelméletben is, vagyis a személyes autonómia hangsúlyozása. Ennek viszont az a következménye, hogy az egyén szabadságának garantálása érdekében az állami intervenciót korlátozni kell. Ez jogi síkon természetes és logikus következmény, hiszen egy olyan alkotmányos rendszerben, ahol a hatalmi ágak megosztása lép az abszolutisztikus rendszerek helyébe, ott a fő hatalom is korlátozott, a hagyományos *ius puniendine* alkotmányos korlátai vannak. Humanitárius megfontolások mellett tehát jogilag is indokolható a halálbüntetés kiiktatása a büntetési rendszerből. A Javaslat előzményeként lefolytatott vitákból ez egyértelműen kitűnik. Míg tehát a jozefina pragmatikus okokból törli el a halálbüntetést (de József a Horea-, Closca- és Crisan-perben megengedi kivételesen a kérekbetörést), a Javaslat elvileg megalapozott álláspontot követ.

A korszellemről, individualizmusról, humanizmusról, felvilágosodásról a reformkorban Szekfű Gyula így jellemzi a helyzetet: „A nyugati világban csak úgy, mint a magyar előjogosok közt igen gyors léptekkel haladt előre egyrészt az individualizmus, minden egyéni élet megbecsülése, másrészt az általánosodó humanizmus hatása alatt az erőszaktól, a kényszertől tartózkodás, urbánusabb, finomabb érintkezési formák.” Vagyis a nemzet csinosodása. A testi és testcsonkító büntetések eltűnése enyhíti a büntetésszigort, másrészt a szabadság értéknövekedése a szabadságvesztés térnyerését alapozta meg.

8. Talán feltűnő volt, hogy Deák büntetőjogi nézeteit nem egyes büntetőjogi tárgyak kapcsán idéztem, hanem a Javaslatra koncentrálni. Nem véletlenül. Ugyanis a javaslat szövegszerűen is az ő műve. A bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, illetve Pulszky és Szalay feljegyzései azt bizonyítják, hogy a Javaslat szövegszerűen Deák alkotása. Az egyes tárgyak joganyagát egy-egy előadó prezentálta, majd jog-összehasonlítás következett főleg a bádeni, a francia és a Feuerbach alkotta kódexekkel. Majd a vitát leszűrő szövegjavaslatot mindenki előadta. Deák volt az, aki végleges formába öntötte a szabályt mondó regulát. Így tehát tartalom és forma az ő döntése révén vált szöveggé.

9. Kimondottam eszmefuttatásom elején a tételt, miszerint Deák Javaslat az első magyar klasszikus büntetőjogi kódex. Holott a büntetőjog-tudomány ezt a rangot általában és szinte kivétel nélkül a Csemegi kódexnek juttatja. A klasszikusnak mondható büntetőjogász szerzők többsége a Csemegi kódexet a Javaslattal összevetve a Javaslat magyar gyökereit említi előnyként. Talán sikerült bizonyítanom, hogy a Javaslat ugyanúgy a kor európai korszellemének recepciója alapján született, mint ahogy ez egyértelmű (és főleg a német dogmatikára visszavezethető) a Csemegi kódex esetében. Az összehasonlításban természetlennek tartom a ki és mi a magyarabb kérdését. A magyar jogászgi génusz „önfényét” nem a sajátlagosan magyarban vélem megtalálni, hanem éppenséggel abban, hogy mennyire volt receptív, de nem szolgál, hanem szelektív. Hadd idézzem itt a nagy magyar író, báró Kemény Zsigmondot, aki így írt erről: „Eleitől fogva kölcsönző nép voltunk törvényeinket illetőleg. S ha alkotmányunk sok ál-génuszait, melyek miatt már alig lehet mozogni kissé személyre vennők, kisülne, hogy nem egyebek, mint idegen nemzetektől kölcsönzött ó-institúciók tulajdonságai, mely institúciók eredetieknek csak azért látszanak, mert róluk az európai polgárisodás, mint régi halottjairól már rég megfeledkezett.”

Az igazságos összevetés alapja csak az lehet, hogy a Csemegi kódex kétségkívül a polgári liberális nemzetállam klasszikus büntetőtörvénye volt, de megszületésekor már „későn született gyermeke volt. Akkor jött ugyanis létre, amikor a büntetőjogi új irányok hajnalhasadása már megtörtént (a kriminológia hatására), s amikor rövidesen a társadalom biztosítását szolgáló kriminálpolitika új eszközöket hozott javaslatba a büntetettek új osztályáival szemben ... főleg német hatás terméke. Ebből ered sok helyen erősen általánosító jellege, a bírót túlságosan dogmatizálásra készítő természete.”⁶

⁶ Irk Albert: *i. m.* 43.

Amennyire igaz, hogy a Csemegi kódex korának későn született gyermeke volt, az is igaz, hogy a Deák-féle Javaslat a klasszikus büntetőjog hajnalhasadását jelezte, és viszonyaink között koraszülött gyermek volt. Nem is lett belőle törvény, nem is érhetett meg férfikort. Képletesen szólva a Javaslat a klasszikus büntetőjog olyan alkotása, mint a tündökletesen egyszerű chartres-i gótikus székesegyház, a Csemegi kódex pedig a túldíszített, pompázatos kölni dóm. Csodáljuk a Deák alkotta székesegyházat!

*

Ferenc Deák war der erste Jurist, der das klassische Strafrechtssystem folgerichtig durchdachte, als er 1843 seinen Strafrechtsvorschlag schuf. In seinen Idealen vertrat er die europäischen juristischen Bezüge der Aufklärung in Ungarn.

*Deák szerepe a börtönügy polgári átalakulásában***A börtönügy a reformkorban**

Deák Ferenc neve múlhatatlanul összefonódott a büntetőjogi kodifikációkkal. Az 1843. évi javaslatok, a magyar büntetőjog-alkotás és büntető jogtudomány legendássá vált triásza, az anyagi, az eljárásjogi és a börtönügyi plánum a törvényalkotó munka, a kodifikáció szükségességének jegyében születtek. Mindhárom tervezet magán viseli Deák Ferenc keze nyomát. Egyik határozottabban, a másik kevésbé erőteljesen. Mint tudjuk, személyesen az alapelvek kidolgozásában, majd az anyagi jogi elaborátum elkészítésében vett részt. A '43-as javaslat második albizottságában, mely a büntető eljárásjog reformját készítette elő, Deák nem működött közre, de három különvéleményt fogalmazott meg: az esküdtszékről és a városi bíraskodásról, álladalmi bíróságról.

Az 1843. évi javaslatok egyik különleges érdeme, hogy a büntetési rendszer átalakításának előkészítése közben a figyelmet a szabadságvesztés-büntetésre irányította. Ami a magyar börtönügy szempontjából azonban lényeges szempont: a reformkorban börtönügy kérdése egyszerre volt kodifikacionális és politikai kérdés. A tömlöc ugyanis, melynek elborzasztó valósága alkalmassá tette arra, hogy a reformkori ellenzéki politikai mozgalmak jelképpül válasszák, politikai szélvihar forgatagába került. A tömlöc a maga feudális szennyével, romantikus hangulatban nevelkedett társadalomújító kebeleket borzongatni képes földalatti sötét, nedves, rothadó körülményeivel megfelelőképpen szimbolizálta a reformerek által oly hevesen támadott abszolutizmust. A 19. század harmincas-negyvenes éveinek kedvelt vitairattémája a tömlöc, mely mindig alkalmat adott egy-egy keményebb bírálatra, s mely komplex jelenségként egyszerre bukkanhatott fel törvénykezési kérdésként, büntetőjogi reformtémaként, a jobbágykérdés szimbólumaként és a megújuló Magyarország által megtagadandó múlt jelképeként.

A reformkorban bontakozott ki hazánkban az a fogházjavító mozgalom, mely Európa nyugatibb fertályain már az előző század utolsó évtizedeiben kimunkálta a szabadságvesztés-büntetés reformjának alapjait. A kései megjelenés nem jelentett feltétlenül hátrányt. Egyfelől ugyanis a börtönügy kérdése azáltal, hogy beágyazódott a politikai harcokba, megkerülhetetlen reformtémává vált, másfelől pedig a nyugati fogházjavítók immáron kódexbe is formált eredményeinek szintézisét tudták használni. Nem is beszélve arról a szerencsés helyzetről, mely a magyar fogházjavítás ügyét – véletlenszerűen ugyan, de – egybekötötte a nyelvújítás nagy feladatával, melynek keretein belül éppen ekkor bontakozott ki a magyar jogi műnyelv is.

A tiszti ügyész

Deák a reformkorban elméletben és gyakorlatban egyaránt sokat foglalkozott a büntetőjog különféle kérdéseivel. 1824-ben lépett hivatalba mint tiszteletbeli tiszti alügyész. Ettől fogva két fő területen tevékenykedett: egyfelől az adózók és árvák ügyeinek képviselőtét látta el, másfelől a büntető törvénykezéssel kapcsolatos feladatokat teljesítette.¹ Feladatkörébe tartozott többek között a szolgabírák vizsgálati jelentéseinek véleményezése, a vádemeléssel kapcsolatos teendők ellátása, a perben a vád képviselője, a replikák elkészítése és tolmácsolása, a perbeszédtek szerkesztése és előadása, a perorvoslatok intézése, az ítéletek végrehajtásában a büntetés-végrehajtás felügyelője, a rablajstromok összeállítása és a tömlöcök megvizsgálása. A tiszti ügyész tehát a szabadságvesztés-büntetésnek azt a részét ismerte a legfeneketlenebb mélységig, mely meghatározója a reformkori büntetés-végrehajtásnak: a tömlöcöt.

Ennek tudatában kérte vádlóként a megfelelő szabadságvesztés-büntetést a terheltre, miként Szabó Terézia szentgyörgyvölgyi nemesasszony esetében, aki „fajtalanság és gyermekvesztés” vádjával állt a törvényszék előtt, s akire a főügyész (illetve a perben a vádképviselőt átmenetileg átvevő Deák is) halálbüntetést kért. A megye törvényszéke a kor gyakorlatának megfelelően mérlegelte a halálbüntetés és a tömlöc egymáshoz való viszonyát, s 1829. május 14-én három év, nyűgvasban letöltendő, közmunkával és heti három böjtnappal súlyosbított tömlöcre ítélte a csecsemőgyilkost. Deák megfellebbezte a szerinte enyhe ítéletet.² Pedig a praxisban elfogadott átváltási kulcs a három esztendő és a halálbüntetés között általános, elfogadott volt. Amennyiben az ítélőszék kevesellte a háromévi tömlöcöt, inkább súlyosítással, mint időtartam-meghosszabbítással élt (így a közmunka, a nyűgvas, a katonavas, böjt, a rendszeres testi fenytés, pálcaütések kiszabása, tömlöcköltségek viselése, a sértett javára megítélt kártérítés alkalmazásával).

1831-ben és 1832-ben országszerte megyei közgyűlések vitatták meg a jövendő országgyűlés tárgyalásaira szánt rendszeres bizottsági javaslatokat. Ezek negyedik fejezete, a törvénykezési tárgy (a jogügyi munkálat) négy tárgyban igényelte a megyék véleményét. A törvénykezési szervezet, a rendes peres eljárás, a polgári törvények mellett az országos bizottság tárgyalásra javasolta az 1795. évi büntető kódex³ lerövidített változatát is „törvénykönyv a büntettek-ről és büntetésről” címmel.

Ma már bizonyítottnak tekinthető, hogy a Zala megyei észrevételek szövegét Deák Ferenc készítette el.⁴ Tudjuk ugyan, hogy az operátumokat felülvizsgáló bizottság még tárgyalás alá vette, de ismereteink szerint alapvető változ-

¹ Vö. *Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831*. Sajtó alá rendezte Molnár András. Zalaegerszeg, 1995. 11–14.

² Zala Megyei Levéltár (Továbbiakban: ZML) 1829. Fasc. 14. No. 18. (Közli Molnár András: *Deák Ferenc ügyészi iratai*) 152–153.

³ Hajdú L.: *Az első (1795-ös) büntetőkódex tervezet*. Budapest, 1971.

⁴ Molnár A.: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. In: *„Jávitva változtatni” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. Zalaegerszeg, 2000. 256.

tatást nem hajtott végre az eredeti javaslaton. Joggal feltételezhető tehát, hogy a szöveget olvasván a 28 éves Deák gondolatait ismerhetjük meg.

A büntetés-végrehajtással kapcsolatban két kérdést fejtett ki hosszabban: az ártatlanok elítélésének veszélyeire hívta fel a figyelmet, illetve vázolta a nyilvános végrehajtás veszélyeit. Ugyan „minden véték sérelmet ejt a polgári társaság közbátorságán, minden véték tehát büntetést érdemel”, de az ártatlanok elítélése, a bírói tévedés lehetősége kimondatja a kodifikátorral a „szent és kétségtelen alapigazságot ... hogy tudniillik ott, ahol a bíróság tökéletes meggyőződésének törvényes alapjához csak legkevesebb kétségek férnek is, a véték maradjon inkább büntetlenül, mintsem hogy valamely, talán ártatlan polgárnak igazságtalan sérelem okoztassék”. Ez a határozott álláspont gyakorlati tevékenységében is rendszeresen visszaköszönt. Sokat emlegetett pere volt Deáknak a többrendbeli gyilkossággal, rablással, útonállással és lopással vádolt Babits József és társainak ügye, melyben a hivatalból kirendelt védő szerepét látta el. A sokszoros gyilkos, cinikusan nyilatkozó Babits védelmében nehéz volt érveket fölhozni, de Deák mindent elkövetett. Hivatkozott a vádlott szegény származására, nélkülöző gyermekkorára, korai kényszerű munkavállalására a kemény gulyások között, a veszélyes társadalmi környezetre, társai biztatására, önkéntes vallomástételére. Ám mert érezte a tisztí ügyész az ilyen védekezésnek erőtlenségét egy kegyetlen gyilkos esetében, jogfilozófiai érveket keresett. Itt fogalmazta meg legendás, szinte tanulmányszámba menő beszédét a társadalmi hasznosság és reszocializáció érdekében. Mint férges részt kell kivágni a társadalom testéből a polgártársaira támadó bűnöst – „de csak akkor, ha a vétkes jobbíthatatlan”. Mert, indokolja a tisztí ügyész, „csak olyan gonoszokat köll halálos büntetésekkel kiírtani, kiknek megmaradása több kárt okozna a közjónak, mint az egy polgárnak eloltott életében veszthet, de ahol a bűnös megtérni készül, ott szebb és fenségesebb, a közjóra hasznosabb, s talán ezért igazságosabb is az életet megtartó kegyelem, mint a halálos törvények pontos teljesítése...így lenne idővel belőle hasznos, és szorgalmatos polgár, ki veszedelem idején még hazájának védelmére is föllállhatna, s akkor rettentetlen bátorsága, mely eddig a nem igaz úton féktelenül kicsapongva terhes vétkek szülőanyja lett, a legszentebb célra vezéreltetvén, a közjónak nem csekély hasznot hajtana.” A sikertelen védelem fellebbezett ugyan a kerékbetörés általi halálra szóló ítélet ellen, a hétszemélyes tábla a halált nem, csupán a módosítást változtatta át kötél által végrehajtandó kivégzésre. Az indoklás azonban tartalmazta azt a Deákban egyre erősödő gondolatot, mely az elkövető megjavíthatóságába vetett hitet foglalta bele börtönügyi koncepciójába.⁵

A büntetés-végrehajtás hatékonyságáról és hatásáról a szakvéleményben Deák a nyilvánosság és a visszatartó erő, illetőleg az elrettentés kapcsolatát elemezte. Meggyőződéssel fejtette ki, hogy a „köztapasztalás” azt bizonyítja, a nyilvános végrehajtás (főként a kivégzésé) inkább kelt szánalmat és együttérzést a szemlélőben, mint gondolatokat a bűn és büntetés szoros együvé tartozásáról. Ekkor még nem a halálbüntetés ellen lép föl, csupán a nyilvános ki-

⁵ Kónyi M.: *Deák Ferenc beszédei 1. 1829–1847*, Budapest, 1882 (továbbiakban Kónyi 1882.) 1–7.

végzést formálná át a tömlöc falai mögé rejtett executiová.⁶ („...a szemlélő népcsoportnak nagy része sajnálkodva, és könnyezve tér vissza, de nem a vétkes által meggyilkolt ártatlanokért, hanem a kivégzett vétkesekért folynak könnyei.”⁷) Úgy véli hát, magát a kivégzést a tömlöcben kellene teljesíteni, s a nagyközönséget a lélekarang megkondításával értesíteni az executio megtörténtéről. Vélekedése a büntetés nyilvánosságáról ugyancsak felemás. Ugyanis a kisebb súlyú büntetés végrehajtásánál ő maga is szívesen kérte a vádlottra a nyilvános végrehajtást, miként az istenkáromló, káromkodó és öléssel fenyegetőző Kun György egri nemes esetében. Deák elegendőnek látta az ügy tanulmányozása után, ha a törvényszék a tett helyszínén eszközölt nyilvános módon megdorgálja a vádlottat.⁸ Akárcsak Körmeny István esküdt esetében, aki törvénytelenül kicsikart büntetéspénzek elsikkasztásának vádjával került bíróság elé. Elegendő büntetés Deák Ferenc szerint, ha „a nemes vármegyének közgyűlésén nyilván megdorgáltatik, mert ezen büntetés olyan embernek, kit a becsületérvés még egészen el nem hagyott, sok keményebbnek látszó fenyegetéknél érzékenyebb”.⁹ Csáktornya mezőváros előljáróival gyalázkodva és erőszakosan viselkedő Mekovecz Jozefa a városi tanács előtti kemény megdorgálásra ítéltetett a becsületbeni tisztai alügyész javaslatára.¹⁰ Szentantalfai véres verekedők ügyében indítványozta ugyancsak, hogy az ügyben érintett nem nemes szolgalegényt „a hely színén” a főszolgabíró megbüntesse.

Az országos deputatio javaslatában szerepelt egy függelék a tömlöcügyről. A toldalék a rabokkal való bánásmódról kiváltotta Deák Ferenc reflexióit. Javasolta mindenekelőtt a rabok munkáltatását. Bár az intézetben belüli foglalkoztatást helyezte, tudomásul véve a pénzügyi nehézségeket, még azt is inkább elfogadhatónak tartotta, hogy „a megítelt rabok elegendő vigyázat mellett külső munkára is alkalmaztassanak”, mint hogy „a rabok henyélve vesztegeljenek”. A javaslattal egyetértve támogatta a „belső dolgozóházak” létesítését a törvényhatósági tömlöcökben.

Szólt a rabok szükséges elválasztásáról, melyet – elfogadva az országos deputatio koncepcióját – kerületi fenyegető házak felállításával látta megoldhatónak. Érzékelve a „gonosztévőknek egyre nevelkedő számát” maga is szükségesnek ítélte az új intézetek építését, azonban – s itt a vármegyei hivatalnok szólalt meg – „a javallott intézetek megalapítását csak akkor lehet elfogadni, ha a felséges aerarium hazánk közjavanak tekintetéből minden felállításbéli költséget elvállal.” (Nyilvánvalóan tudva, hogy ez nem történhet meg, s hogy a bécsi kormány a törvényhatóságok terhére tervezné a nagy költségigényű intézetek finanszírozását.)

A pillanatnyi viszonyok javításának legkézenfekvőbb megoldását szóba hozva indítványozta, hogy legalább „a szolgabíró az uradalmi tömlöcöket gyak-

⁶ Észrevételek az országos kirendeltségnek a törvény dolgokról készített munkájára IV. A büntető törvénykönyvről. Az első részben a 14. cikkelyre, De Executione. In: „*Javítva változtatni.*” 184–185.

⁷ Uo. 187.

⁸ ZML Kgy.ir.1831:2503 *Deák Ferenc ügyészi iratai.* 161–162.

⁹ ZML Kgy.ir.1831:1309 *Deák Ferenc ügyészi iratai.* 141–165.

¹⁰ ZML Kgy.ir.1831:2518 *Deák Ferenc ügyészi iratai.* 174–175.

rabban megtekinteni ... tartozzék”¹¹ E börtönjavításra vonatkozó javaslatokban nincsen semmi forradalmi, semmi kirobbanóan korszerű, különösképpen, ha összevetjük azokat a korszak fogházjavító mozgalmának indítványával. De a véleményt áthatja a „sok régít eltörlni, sok újat alkotni, sokat javítva változtatni” deáki szelleme. A majdani modern börtönügyi koncepció két alappilléret, az elkülönítés és a munkáltatás eszméjét már magáévá tette az ifjú jogász, a további gondolatok kibontására még évtizedig várni kellett. Ahogyan azonban a szóban forgó kérdéshez nyúlt, bizonyítja a jogtörténész igazát, hogy tudniillik „egy kiváló felkészültségű, a jogtudományban és joggyakorlatban járatos, kodifikátori képességekkel megáldott szerkesztő” munkálta ki Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételeit.¹²

Az országgyűlési követ

A harmincöt éves Deák Ferencet Zala vármegye 1839-ben a követi utasítások és a nemzet sérelmei összeszedésére kiküldött választmány tagjává választotta. Deák a bizottság meghatározó vezetője, s így a megye 1839. évi követutasításának fogalmazója s nagy részben értelmi szerzője lett.¹³

A követutasítás 36. pontja világos instrukciókat tartalmazott a megyei követek számára, hogy a diétában a büntető rendszer és büntető törvénykönyv kidolgozására hivatott bizottmány kiküldését szorgalmazzák. Az irat összefoglalását adta a megyei választmány által fontosnak ítélt teendőknek. Ezzel mintegy vázolta a majdani elaborátum tartalmát. Az 1839. évi zalai követutasítás már Deák Ferenc érett börtönügyi koncepcióját tükrözte.

„Egyik legsürgetőbb szüksége nemzetünknek a büntető rendszernek és javító-intézeteknek megigazítása. De mielőtt a javító-intézetek az egész országban egyenlő célszerű lábra nem állítatnak, mielőtt azok vagy elrendelve nem lesznek, hogy a vétkesnek jobbulását eszközöljék, nem, pedig mint eddig, nagyrészen inkább véteknek és romlottságnak oskolái légyenek, lehetetlen a büntető rendszernek célszerű javéttását eszközölni.”¹⁴ A szerző feltétlenül szükségesnek ítélte a kidolgozandó javaslatok megalapozását, főként a megyei rabtabellák tanulmányozására alapozott és az „e tárgyhoz tartozó körülmények” mérlegelését, továbbá a Nyugat-Európában már létező intézetek tapasztalatainak figyelembevételét.

Deák lényeglátó racionalizmusának foglalatja a követek által javaslatba hozandó feladatok sora. Határozott álláspontja szerint a tervezéshez nem nélkülözhető az *építészeti terv* a javítóházak és tömlöcök alakjáról, az építés költségeinek előzetes számbavétele, a fenntartási költségek kiszámolása. Soron követ-

¹¹ „Javítva változtatni.” 187–188.

¹² Béli G.: Zala vármegyének Deák Ferenc által megfogalmazott észrevételei a jogügyi munkálatról. In: „Javítva változtatni” 305.

¹³ Degré A.: Zala megye 1839. évi követutasítása. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalai gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 227.

¹⁴ Degré: *i. m.* 241.

kező feladatként rögzítette a felállítandó kerületi házakban alkalmazandó rezsim (a „követendő elzárási, dolgozási, tartási, oktatási rend”) kimunkálása. Ekkor már szóba hozta a büntetési rendszer megújítását is. A mind határozottabb elképzeléseket tartalmazó deáki börtönügyi koncepció visszatükrözte a magyar börtönviszonyok állapotának ismeretét. („...börtöneink sok helyütt olyan állapotban vannak, hogy azoktól az emberiség legszelídebb érzete méltán visszaborzad.”)

Deák, a praxisból jött törvényhozó racionálisan vetett számot a tömlöcviszonyok szomorú hatásával. „Gyakran akit az indulás vagy könnyelműség vétekebe kever, de keble fogékony volt még a jóra az erkölcs útján csak megbotlott, de szíve nem romlott vala, mint vétkét bánó bűnös került a tömlöczbe s mint kitanult gonosztevő hagyá el azt” – összegezte a megváltoztatást igénylő körülményeket 1840. évi követjelentésében.¹⁵

A kodifikátor

1841-ben, a kodifikációs választmány munkájának kezdetén Deák Ferencnek koncepciózus tervei voltak a börtönrendszerrel és a börtönüggyel kapcsolatban. Deák nézetrendszere vált alapjává a törvénytervezeteket kidolgozó bizottság tevékenységének. Ezért történhetett meg, hogy a börtönügyre vonatkozó irányelveket a kidolgozó választmány¹⁶ egy hét leforgása alatt összeállította. (A büntetőjogi plánumok kidolgozása során egyébként a börtönügyi kérdésben alig bontakozott ki vita, ebben volt a legnagyobb egyetértés a kormányparti és az ellenzéki követek között.) A helyzet tarthatatlanságát az a Dessewffy Aurél is belátta, aki a választmányban a konzervatív szárny vezéralakja lett. Kevés dologban állt olyan közel egymáshoz a konzervatív és ellenzéki álláspont, mint a börtönök kérdésében.

Egyhangúlag fogadta hát el a választmány a küldöttség javaslatát arra nézve, hogy kerületi börtönök felállítása feltétele a büntetési rendszer megreformálásának, hogy a befogott, de még el nem ítélt foglyok és a büntetésüket töltek elkülönítése mellőzhetetlen az új konstrukció kialakításakor. Kisebb polémia zajlott a pennsylvániai rendszer meghonosítása kérdésében, disputa nélkül támogatta a választmány a fiatalkorúak „javító oskoláját”, egyetértett a rabok munkáltatásával, s részbeni díjazásával.¹⁷

Az anyagi jogi javaslatok tárgyában lefolytatott diszkusszió eredményeként a választmány a börtönügyi operátum jelentőségét növelve a halálbüntetés, a

¹⁵ Deák F.–Hertelendy K.: *Követjelentés az 1839-40-ki országgyűlésről*. Pest, 1842. A követjelentés kinyomtatása és közzététele a széles nyilvánosság előtt hatékony ösztökének bizonyult a további tárgyalásokhoz.

¹⁶ Teleki József, Zarka János, Dessewffy Aurél, Deák Ferenc, Eötvös József, Klauzál Gábor és Pulszky Ferenc.

¹⁷ Az országos bizottmány jegyzőkönyvei 1843. (Az ún. Szalay-féle jegyzőkönyvek) In: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Szerkeszti Fayer L. I-IV. Budapest 1896-1902. (Továbbiakban Anyaggyűjtemény) IV. 202-203.

botbüntetés és a becsületbüntetések mellőzéséről határozott. A nagymértékben leszűkített szankciórendszer fő elemévé ez által vált a szabadságvesztésbüntetés, s került bele intézményesen az „örökös fogság”.¹⁸

Deák e pontig vett részt a börtönügyi laboratórium kimunkálásának folyamatában. Az alapelvek rögzítése után a választmány alválasztmányokra oszlott, s külön munkálták ki a büntető anyagi, eljárásjogi és börtönügyi laborátumokat. Deák fontosabbnak ítélte az anyagi jogi vitákat. Igazat kell adnunk Deáknak, hiszen a már kezdetben kirajzolódó egyetértés garantálni látszott a börtönügyi reformmunkálatok sikerét, az anyagi jogi bizottságban azonban, ahol a büntetőjogi felelősség kérdése a nemesi előjogok korlátait feszegette, ahol a törvény előtti egyenlőség érvényesítése komoly argumentációt követelt meg, ahol a megduplázódott büntetőjogi szisztéma egységessé tétele komoly szakmai elvárásokat támasztott, korántsem tűnt ilyen egyszerűnek a helyzet.

A börtönügyi alválasztmány (melyet 1842. január 2-án választottak meg) június 2-án már be is fejezte tárgyalásait és a választmány a kidolgozott plánumot novemberben tárgyalás alá vehette.

Az országgyűlés elé beterjesztett ún. 43-as javaslatok a börtönügyi magyar jogtörténet különleges része. A 43-as börtönügyi alválasztmányt, a megújító hévvel dolgozó reformereket, a szöveg kimunkálóját (első ízben a magyar büntető kodifikáció történetében) nem kötötték a rendi szemlélet tradíciói, miként a polgári államépítés később hangsúlyossá váló realitásai sem. Ráadásul az albizottságban nem dolgozott „hivatásos jogász”, így ügyvéd vagy bíró, de még egyetemi vagy jogakadémiai tanár sem.¹⁹ A (jogi ismeretekkel és közigazgatási gyakorlattal rendelkező) politikusokból és publicistákból álló alválasztmány egy minden előzmény, gyakorlati kötöttségektől mentes rendszer alapjainak megvetésére készültek, melyben vezérelvük a korszerűség volt. Nem is tudtak megszabadulni illúzióktól, kompromisszummentességtől, tiszta eszméktől és reformakaró lobogástól. Ezért sikerülhetett egy következetes büntetés-végrehajtási terminológiát megalkotni, mely kodifikációs előfeltétele volt egy régi követelésnek: az ítélet előtt állók és megítéltek, a kisebb és nagyobb bűnökért elmarasztaltak elkülönítésének. A tervezet mindvégig tekintettel van az elítélteket és letartóztatottakat védő garanciákra, az elítéltekkel való humánus bánásmódra. Az egész országra érvényes, egyöntetű szabályozást és gyakorlatot javasoltak a liberális politikusok, az egyenlőség és bizonyos keretek között az emberi szabadság védelmével. A liberalizmus korszerű felfogása leginkább a börtönügyi javaslatnak a humánus elbánás garanciáit tartalmazó részeiben volt tetten érhető (mint az előzetes letartóztatottak elkülönítésében, a

¹⁸ Felséges első Ferdinánd által szabad királyi Pozsony városába 1843-iki esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének Írásai és Naplója. Pozsonyban, Az országgyűlési irományok kiadó hivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál, 1844. (továbbiakban : OGY.IR., OGY. N.1843/44) Az 1840. évi V. törvénycikk által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése. 1843. (Továbbiakban: Jelentés 1843) 1841. december 22.

¹⁹ Sándorffy K.: *Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825-1848. évi reformkorszak törvényeinek története.* Budapest, 1935. 148.

befogadás garanciális előírásaiban, a látogatás, a levelezés, művelődés szabályozásában, a nevelésről és oktatásról szóló rendelkezésekben, a lelki gyakorlatok biztosításában).

Mint ismeretes, Deák Ferenc nem vett részt az országgyűlési tárgyalásokon. „Deák távolléte előre is eredménytelenségre kárhoztatta a törvényhozást, a most is többségben lévő ellenzéknek nem volt megfelelő vezére... Deák távolléte csakhamar megéreztetette magát az országgyűlésen, mert megfoghatatlan tapintatlanság mérgezte meg a vitákat s lehetetlenné tette a sikert”²⁰ – jegyezte föl sajnálkozva Pulszky Ferenc. Az anyagi jogi és a büntető eljárásjogi elaborátumok elbuktak a két tábla vizályán. Ebből szinte logikusan következett a börtönügyi plánum kudarca is. Eljutott ugyan a királyi elhatározásig, de a kormányzat önmagában a börtönügyi törvényt szentesítésre nem ajánlotta.²¹ Az ezt követő politikai és törvényhozási csatározásokban 1848-ig nem került elő többé a börtönügy kérdése. Az alkotmányos változások előkészítése és a közjogi forradalom levezénylése háttérbe szorította a büntetőjogi kodifikációt.

Deák Ferenc azonban nem tett le a reformról, s Zala vármegye 1847. október 4-én tartott közgyűlésében ismételten szorgalmazta a büntető- és börtönrendszer reformját. „A börtönrendszer független attól, ki ítéli el a bűnöst, sőt megfordítva, inkább függ attól, hogy milyenek a börtönök s kiktől függenek azok, mert ugyanazon büntetés becsületes fogházban felére sem olyan terhes, mint egészségtelen börtönben, rossz bánás és élelmezés mellett. Előbb kell tehát megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést. Pl. tíz év fogság olyan börtönökben, mint itt Zalában voltak hajdanán, iszonyú büntetés volna, midőn ellenkezőleg tiszta börtönben és olyan börtönrendszer mellett, amilyent kívánnak s amilyen Európa minden művelt nemzeténél meg van állapítva, már nem olyan terhes.”²² Itt fejtette ki Deák a börtönügy szakirodalmában nagy port felverő és a kodifikációban utóbb nagy hatású koncepcióját a büntetés és a büntetés-végrehajtás viszonyáról. Eszerint a büntetés-végrehajtás a büntetőjog alfája és omegája: bármely kiváló büntető anyagi vagy/és eljárásjogi rendszer működhet is, ha a büntetések végrehajtása, mely lelkét képezi a büntetőjognak, rossz, az egész hatástalan marad. Ezért is, hogy először (s utoljára) a magyar jogtörténetben önálló törvény szabályozta (volna) a börtönügyet.

Az igazságügy-miniszter

1848. április hetedikén megalakult az első magyar felelős kormány. A minisztériumban az igazságügyi tárca birtokosa a rendi országgyűlések meghatározó egyénisége, Deák Ferenc lett. Igaza volt tehát a *Pesti Hírlap* tudósítójának, amikor a kormányalakítási tárgyalásokkal kapcsolatosan a zalai jogászt mellőzhetetlennek nevezte.²³ Batthány Lajos Deák nélkül nem akart kormányt alakíta-

²⁰ Pulszky F.: *Életem és korom*. Budapest, 1880. 216, 222.

²¹ Vö. *Anyaggyűjtemény* IV. CXIV.

²² Sándorffy: *i. m.* 138.

²³ „Most minden ember miniszteri combinatiokat csinál. Hogy Deák egyik combinatióból sem marad ki, természetes.” *Pesti Hírlap*, 1848. 8. sz. március 21.

ni.²⁴ A széles körben elismert jogász országgyűlési rutinja, a megyei joggyakorlatban szerzett jogtudása, a megyei bizottsági plánumok, követutasítások, törvénytervezetek véleményezései, diétális választmányi szerepe által garantált kodifikátori tapasztalata, győzhetetlen logikája és jogi műveltsége a polgári minisztérium számára nélkülözhetetlen volt. Deák saját bevallása szerint nem szívesen vett részt a kormányzati munkában. Csupán a becsület és kötelesség kényszerítette a megbízatás elfogadására.²⁵ Láttá ugyanis, hogy a számára kedves, nyugodt, kodifikátori mentalitásnak folyamatosan ütköznie kell majd a politikai izgatottsággal, a radikális szónoklatokkal és politikai támadásokkal. A jogfolytonosságot hangoztató, „javítva változtató” higgadt jogász, a kompromisszumokért küzdő követ irtózott a forradalmi változásokkal együtt járó hevült politizálástól.

Igazságügyi miniszterként ismét szorosabb kapcsolatba került a börtönügyi kérdéssel. A felelős minisztérium igazságügyi tárcájához nap mint nap érkeztek kérvények, panaszok a raboktól, beadványok ügyvédektől, felterjesztések vármegyei hatóságoktól, városoktól. A rabtabellák a rabok számáról, a büntetés-végrehajtás számadatairól, a szabadságvesztések szokásos időtartamáról, az előzetes letartóztatás és a megítelt rabok büntetés-végrehajtásának arányáról tanúskodtak.²⁶ A miniszter levelezése tükrözi a hatóságok nehézségeinek ismeretét, az 1848:9. tc. értelmében a felszámolt uradalmi hatóságok tömlőceiből a megyei börtönökbe áthelyezendő rabok okozta problémákat, a férőhely hiányát, a felügyelő személyzet alkalmatlanságát. A 43-as büntetőjogi javaslatok csomagjából az áprilisi törvények, a felelős minisztérium és a Honvédelmi Bizottmány korszakában keletkezett szabályozások jó néhány töredékintézményt átmentettek (mint a sajtótörvénybe beéptülő esküdtszéki eljárást a perjogi elaborátumból, a véstörvény alapját képező államellenes cselekedetek törvényi tényállását az anyagi jogi plánumból), de az ismert okoknál fogva kodifikációra nem került sor. A politikai környezet nem kedvezett a mélyreható szakmai változtatásoknak, s különösképpen nem a kodifikációnak. „...a hazának jelen körülményeit pedig, és a hangulatot, amelyben vagyunk, nem tartom alkalmasnak ily törvény megvitatására, melyhez tökéletes higgadság szükséges. Mikor ilyen törvény alkottatik, indulatnak, félelemnek, aggodalomnak, haragnak távol kell lenni; pedig nem hibázok, ha állítom, hogy a jelen körülmények között erre vonatkozólag nem vagyunk abban a hangulatban.” Az érzelmek síkján folyó, a politizálás, a higgadt meggyőzéstől eltávolodó, indulatoktól fűtött vitastílus, a zajongó hangoskodás akadályozta a szakmai

²⁴ „Felelős minisztériuma van az országnak. Batthyány Lajos azonban Deák Ferenczre várván, a minisztériumát még nem alakítja meg.” Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1848 március 18. Kónyi M.: Milyen körülmények közt vállalt Deák Ferencz követséget és miniszteri jelöltséget 1848-ban. In: *Deák Ferencz beszédei*. Összegegyűjtötte Kónyi Manó, második kötet 1848–1861, Budapest 1886., 27.

²⁵ Deák Ferencz Oszterhueber Tarányi Józsefnek 1848. április 30, In: *Deák Ferencz beszédei*. Összegegyűjtötte Kónyi Manó, második kötet 1848–1861, Budapest 1886., 52.

²⁶ Vö. MOL.H. 69. 31.k. Lajstrom- és mutatókönyvek. 1. kútfő 9–15., 22–23., 29., 31., 50., 86., 91., 94., 99., 102–103., 135., 185., 208., 209., 210–225., 227., 250–257., 259–273., 281–289. stb. tételek

munkát. Deák, a jogi forradalom előkészítője és egyik vezetője a jogfolytonosság képviselője, a törvényesség híve, a szakmai aprólékosággal dolgozó kodifikátor időszerűtlennek tartotta a mind radikálisabbá váló légkörben a jog gyökeres átalakítását.

A börtönügyben is csak tűzoltást vállalhatott az igazságügyi minisztérium. Bár annak idején a 43-as javaslatok közül a törvényalkotás csatornáiban a legtovább a börtönügyi plánum jutott, s csupán a királyi resolution bukott el, ebből a tervezetből került át a legkevesebb a 48-as minisztérium intézkedései közé. A börtönügy a forradalmi átalakulás, majd a szabadságharc állami erőfeszítései során mellékkérdéssé vált. Azon intézkedések, melyek végül is a büntetés-végrehajtás terrénumában megszülettek, valójában az igazságügyi minisztériumnak a rabokkal kapcsolatos feladatkörével voltak összefüggésben.²⁷

Deák Ferencnek a Pest város közönsége számára kiadott rendelete egy beadvány nyomán született. Kosovics Hermán panasa nyomán, mely Pest város rabtartására, börtönállapotaira hívta föl a miniszter figyelmét, Deák kiküldte Bónis Sámuel osztályigazgatót egy vizsgálat lefolytatására és az erről készített jelentés elkészítésére.²⁸ A Pest város tömlőceiről szóló jelentés²⁹ nyomán fogalmazódott meg az igazságügyi miniszternek az a rendelete, mely a megyét felszólította a tömlőállapotok javítására.³⁰

Mint tudjuk, Deák néhány napra rá kibocsátotta rendeletét a városra. A Pest városának szóló rendelet méltó és megörökítendő dokumentuma Deák Ferenc büntetőjogi koncepciójának. A szentesítés nélkül maradt büntetés-végrehajtási eszmék e rendeletben újra felbukkannak. Ugyan csak Pest megyére vonatkozó rendelkezésről szól, a rendelet egyetemes üzenete megelőlegezi a feltételezést, hogy idő birtokában országos intézkedés válhatott volna belőle. Ugyanaz a humanus megközelítés jellemzi, mely a 43-as javaslat börtönügyi szabályozásának volt sajátja.

Realista politikusként és jogászként számot vetett a rendelkezés végrehajtásának anyagi következményeivel, de a financiaális szempontokat ilyen garanciális és emberbaráti kérdésben nem tartotta mérvadónak.

Rendeletében az igazságügy-miniszter kijelölte a fogházjavítás csomópontjait. Eszerint a totális intézmények hagyományos megoldása, a felválthatóságra alapozott kölcsönös elhelyezés (a vár, erőd, tébolyda, kaszárnya kihasználása) helyett a bérlés irányában kereste a megoldást; s a hatóságoknak is ezt ajánlotta. A tisztas elhelyezés, az emberhez méltó fogva tartás, a humanus és egész-

²⁷ Vö. Büntetés-végrehajtás, testi büntetések, rabok elhelyezése: MOL H. szekció. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium 67. Álladalmi titkári osztály iratok/1848; Halálos ítéletek, kivégzések, rabok ügyei, státusfoglók ügyei: MOL H. 69. Büntető- és törvénykezési osztály.

²⁸ MOL H. szekció. Az 1848/49. évi minisztérium levéltára, Igazságügyi Minisztérium 69. Büntető és törvénykezési osztály (továbbiakban H 69.) 1. kútfő 731/1848.sz. 2. d. f. 1–5.

²⁹ „Jelentése a’ büntető törvénykezési osztály igazgatójának mint e végre kiküldöttnek a’ Pest Városi tömlőczök állapotáról.” 1848. május 21. MOL H.69.1. kútfő 1088/1848.sz. 1.d.f.188–189.

³⁰ Az Igazságügy Ministere Pest városa közönségének 1848. május 25. MOL H. 69. 1. kútfő 424/1848 1. d. f. 186–187.

séges környezet érdekében a férőhelyek olyan növelését javasolta (ha kell bérlet útján), mely lehetővé teszi a rabok osztályozását és elkülönített elhelyezését. A rendszeres egészségügyi ellenőrzést alapvetően szükségesnek tartja. „A börtönök illy állapotja kivált az ország fővárosában undorral s borzadállyal tölti el a jobb ember kebelét. Ezen állapotot tovább is eltérni súlyosan vétkes hanyagság volna, igazság, méltányosság és emberiség ellen, gúny volna a civilizációnak.”³¹

Horvát Boldizsár és a deáki hagyaték

A szabadságharc eseményei Deákot visszahúzóásra készítették. A diktatúra éveiben egyre kevesebbet foglalkozott a büntető kodifikációval, egyre többet viszont közjogi kérdésekkel. Az országbírói értekezlet tanácskozásain még pártfogásába vette a 43-as javaslatokat, de már jóval kevesebb hévvel támogatta a kodifikációt, mint korábban. A provizórium éveiben figyelmét egyre inkább a kiegyezés nagy műve felé fordította. De ott munkálkodott az igazságügyben, a büntető törvényhozás terén jó „ügynöke”, barátja és tanítványa, Horvát Boldizsár, akit az első kiegyezési kormány igazságügyi miniszterének ajánlott, s aki hivatalába lépése után röviddel bejelentette, hogy mindhárom (!) büntető tervezet elkészült. Ez a bejelentés világosan bizonyította, hogy az igazságügyi tárca a 43-as javaslatok filozófiáját elevenítette fel: az anyagi és perjogi tervezetek mellett az önálló börtönügyi törvény gondolatával operált. Tudjuk, hogy ezeknek a plánumoknak betérjesztésére már nem került sor, de a börtönügy folyamatosan a kormányzati irányítás és az országgyűlés napirendjén volt. Igaz, a politikai változások folytán egyre inkább szakkérdésként, de mégis a szabályozás fókuszában maradt. A költségvetés jelentős támogatása révén modernizálták a magyar országos fegyintézeteket, a törvényszékek és járásbíróóságok mellett börtönöket és fogházakat emeltek. 1880-ra elkészült a büntetés-végrehajtás átfogó szabályozása (ha nem is egységes törvényben, mint Deák szerette volna, de összefüggő, minden intézetre kiterjedő módon). A deáki hagyatékhoz méltó módon épült ki a korszerű büntetés-végrehajtás Magyarországon. Az 1905. szeptember 3-án megnyílt VII. nemzetközi börtönügyi kongresszus már a magyar börtönügy európai mércével mért kiváló minőségét rögzíthette. „A kongresszus, mely úgy a külföldi kormányok képviselőinek, mint a szakférfiaknak számát tekintve méltóan sorakozott az előző börtönügyi kongresszusok mellé, minden tekintetben eredményesnek mondható. A kitűzött kérdések megvitatása a résztvevők élénk érdeklődése mellett történt, s a kongresszusnak minden kérdésre nézve sikerült kielégítő megoldásra jutnia. A külföldi vendégek, kiknek tiszteletére több ünnepély rendeztetett, a legnagyobb meglepéssel és elismeréssel hagyták el a kongresszus záróülését.”

³¹ MOL. H.69. 1. kútfő 424/1848 1. d. ff. 186-187.

Ferenc Deák und das ungarische Gefängniswesen in der Mitte des 19. Jahrhunderts

Ferenc Deák, der 1848 ernannte Justizminister des ersten ungarischen verantwortlichen Ministeriums stand den Anforderungen gegenüber, die sich aus den provisorischen und deklaratorischen Gesetzen der Aprilverfassung ergaben und die Notwendigkeit einer intensiven fachlichen Gesetzgebungsarbeit und Kodifikation formulierten. Eine von diesen war die Vorbereitung der Kodifikation des Strafrechts, die später zur besonderen Aufgabe der Landesversammlung wurde. Nicht zufällig. In der Reformzeit beschäftigte sich Deák sowohl theoretisch als auch praktisch mit verschiedenen Fragen des Strafrechts. 1824 trat er das Amt des ehrenamtlichen Oberfiskals an. Von dieser Zeit an hatte er zwei wichtige Tätigkeitsbereiche: Er vertrat die Sachen der Steuerzahler und der Waisen, außerdem erfüllte er Aufgaben in der Strafrechtsprechung. Stellungnahme zu den Untersuchungsberichten der Stuhlrichter, Aufgaben in Verbindung mit der Anklageerhebung, Vertretung der Anklage in Prozessen, Bearbeitung der Repliken, Plädoyers und Rechtsmittel – waren alles Aufgabe des Oberfiskals. Im Vollstreckungsverfahren nahm er an Vollstreckung der Urteile, an der Aufsicht des Strafvollzugs, an Erstellung von Gefangenenlisten und Prüfung der Kerker teil. Der Oberfiskal kannte also den Teil der Freiheitsstrafe, der eine entscheidende Rolle im Strafvollzug der Reformzeit spielte, bis zu seinen tiefsten Abgründen: den Kerker. Den Kerker, der durch seine abschreckende Wirklichkeit geeignet war, den oppositionellen politischen Bewegungen in der Reformzeit als Symbol zu dienen, den geistigen Kampf der Bewegung zur Verbesserung der Verhältnisse in den Gefängnissen zu begründen und zum Ausgangspunkt der Gesetzesvorlage über das Gefängniswesen im Jahre 1843 zu werden.

Als die Kodifikation also anlief, ging Ferenc Deák mit einem festen Ziel an die Arbeit. Die Richtlinien bezüglich des Gefängniswesens wurde vom Ausschuss innerhalb einer Woche mit Hilfe der Liste mit 55 Fragen, die der Ausschuss bereits vor der eingehenden Erarbeitung der Lösung entschlossen beantwortete, ausgearbeitet. In Fragen des Gefängniswesens kam es kaum zu Diskussionen. In wenigen Fragen lagen die Standpunkte der Konservativen und der Opposition so nahe bei einander, wie in Fragen des Gefängniswesens. So wurde der Vorschlag der Abordnung in der Frage der Einrichtung von Bezirksgefängnissen einstimmig angenommen, und es gab keine Einwände gegen die Trennung der verhafteten aber noch nicht abgeurteilten Gefangenen von den bereits ihre Strafe verbüßenden Gefangenen. Nach einer kürzeren Diskussion nahm der Ausschuss für die Einbürgerung des pennsylvanischen oder Einzelsystems Stellung, äußerte sich positiv zur "Verbesserungsschule" für Minderjährige und war mit der Beschäftigung der Gefangenen und einer teilweisen Vergütung ihrer Arbeit einverstanden. Im Kreis der materiell-rechtlichen Vorschläge entschied der Ausschuss auch eine andere Frage, welche die Bedeutung des Elaborats zum Gefängniswesen deutlich erhöhte: Das war die Aufhebung der Todesstrafe, der Prügelstrafe und der Ehrenstrafe, und in diesem Zusammenhang tauchte die Kategorie der "ewigen Gefangenschaft" auf. Bis zu diesem Punkt war Ferenc Deák am Prozess der Ausarbeitung des Elaborats beteiligt.

Der aus überwiegend Politikern und Publizisten bestehende Unterausschuss wollte die Grundlagen eines bis dahin eigentlich unbekanntes Systems schaffen, nicht ohne Illusionen, Kompromisslosigkeit, reine Ideen und reformdurstige Flammen. Deshalb konnte die Schaffung einer konsequenten Strafvollzugsterminologie gelingen, die kodifikatorische Voraussetzung der Erfüllung einer alten Forderung war, nämlich der Trennung der noch nicht Abgeurteilten von den bereits Verurteilten, und die der für weniger schwere Straftaten Verurteilten von den für schwere Straftaten Verurteilten. Der Entwurf beachtet vom Anfang bis zum Ende die Garantien zum Schutz der Verurteilten und Verhafteten, wie auch den humanen Umgang mit den Verurteilten. Die liberalen Politiker schlugen eine für das ganze

Land gleichermaßen geltende Regelung und Praxis vor, unter Schutz der Gleichheit und in einem gewissen Rahmen auch der menschlichen Freiheit.

Ferenc Deák konnte aber bei den Debatten über die Gesetzesentwürfe nicht anwesend sein. Pulszky schrieb darüber: *„Die Abwesenheit von Deák verdammt die Gesetzgebung zur Erfolglosigkeit, die Opposition, die auch jetzt in der Mehrheit war, hatte keinen entsprechenden Führer... Die Abwesenheit von Deák ließ sich in der Landesversammlung bald spüren, denn die Debatten waren von einer ungreifbaren Taktlosigkeit vergiftet, und dies machte einen Erfolg unmöglich.“* Nachdem die materiell-rechtlichen und verfahrensrechtlichen Elaborate am Streit zwischen den beiden Häusern gescheitert waren, gelangte der Entwurf zum Gefängniswesen vergeblich zu einem königlichen Entschluss, es war offensichtlich, dass die Regierung allein das Gesetz über das Gefängniswesen zur Sanktionierung nicht vorschlagen wird. Damit wurde die Sache des Gefängniswesens für einige Jahre wieder beiseite gestellt.

Im April 1848 beauftragte der Ministerpräsident Lajos Batthyány Ferenc Deák mit der Leitung des Justizministeriums. Die Zeit, während er Minister war, bot ihm die Gelegenheit, die Vorschläge von '43 wieder zu beleben. Vom Paket der Entwürfe zum Gefängnisrecht von 1843 wurde der Plan zum Gefängniswesen ebenso beiseite gelegt wie die anderen. Und obwohl seinerzeit dieser Entwurf zum Gefängniswesen den weitesten Weg in den Kanälen der Gesetzgebung hinterlegte und erst an der königlichen Resolution scheiterte, wurde das Wenigste von diesem Gesetz in die Maßnahmen des Ministeriums von 1848 übernommen. Das Gefängniswesen, mag es fachlich gesehen noch so wichtig sein, wurde in den Wellen der revolutionären Umwälzung zu einer Nebensache. Die Maßnahmen, die schließlich im Bereich des Strafvollzugs doch umgesetzt wurden, hingen in Wirklichkeit mit dem Aufgabenbereich des Justizministeriums zusammen, den es in Verbindung mit den Häftlingen hatte. Wenn man das Archiv des Justizministeriums kennt, kann man ohne Zweifel behaupten, dass Ferenc Deák glaubwürdige Informationen über den momentanen Stand des ungarischen Kerkerwesens hatte

Auch die meistzitierte Maßnahme von Deák, die an die Öffentlichkeit der Stadt Pest herausgegebene Verordnung verdankt ihre Entstehung einer Eingabe. Hermann Kosovics beklagte sich in seiner Beschwerde über die Zustände in den Gefängnissen der Stadt Pest und über die Lebensumstände der Gefangenen. Deshalb schickte der Justizminister am 15. Mai 1848 den Abteilungsdirektor Samuel Bónis zur Prüfung der Gefängnisse der Stadt aus und ließ ihn einen Bericht über die Erfahrungen vorlegen. Auf Grund des Berichts über die Kerker der Stadt Pest. Dem Minister war die schwere Last bewusst, die durch die Aufhebung der Patrimonialgerichte (und damit zugleich der herrschaftlichen Kerker) einerseits und durch die Maßnahmen im Zusammenhang mit der Erneuerung des Gefängniswesens andererseits den Behörden der Städte und der Komitate auferlegt wurden. *...„Ich weiß, dass auch diese provisorischen Verbesserungen die ohnehin erheblichen Kosten der Stadt noch erhöhen, aber hier wäre eine Sünde, zu Lasten der Gerechtigkeit und der Menschlichkeit zu wirtschaften.“* Aber nicht einmal das konnte ihn in der Verfolgung seiner Ziele ins Wanken bringen. Seine Anordnungen schließt er mit fester Entschlossenheit: *„Ich erwarte von der Stadt in all diesen Punkten emsige und genaue Maßnahmen, und über die Erfüllung erwünsche ich einen sofortigen Bericht.“* Die Verordnung von Deák über das Gefängniswesen ist die erste offizielle Manifestierung der Vorstellungen der bürgerlichen Regierung über das Gefängniswesen, und sie ist zugleich ein Beweis des einzigartigen Geistes von 1843, des Weiterlebens des strafrechtlichen Elaborats.

Állam és egyház Deák Ferenc korában

„...vallási kérdésekben a legrosszabb egyezés is jobb a legfényesebb győzelemnél.”

(Andrássy Gyula)

1.

A mottóban idézett s a magyar államéletben Deákhhoz is hasonlítható kortárs politikus, gondolkodó, Andrássy Gyula szellemesen summázta a reformkori liberális nemzedék által egyházpolitikai kérdésekben folytatott több évtizedes küzdelem tapasztalatai alapján hozott kádenciáját. Olyan tanulság volt ez, amit akár maga Deák vagy más korabeli velük együtt gondolkodó szellemi nagyság is megfogalmazhatott volna. Ugyanakkor e vélemény közössége indíthat bennünket arra, hogy az egyházpolitika terén is tevékenykedő Deák Ferencet szintén a fenti szentencia alá helyezzük.

Deák sokoldalú politikai tevékenységében is felbukkan az egyházpolitika, illetve annak megítélése, ami elsősorban külső tényezők által határozott meg. Már mint Deáknak az egyházpolitikai kérdéssel való foglalkozása. Az eddigiekben láthattuk, hogy a komoly jogászi műveltséggel bíró Deák szív szerinti vonzódása, a korszak jogtudományát és politikáját egyaránt foglalkoztató mély kérdések köré csoportosult. Am mivel e kérdések szükségszerűen összefüggtek a jövőendő magyar polgári államiség mibenlétével, így annak egyik legfontosabb elemét, tehát az állam és egyház kapcsolatát is érintenie kellett.

Bár az országos közpolitikában elsősorban nem ezzel a kérdéssel tűnt fel. Ugyanakkor élete végére, a Deákra jellemző hosszas meditáció eredményeként kimódolt megoldás, illetve elképzelése viszont olyan meghatározó volt a későbbiekben, hogy a halála után évtizedekkel kirobbanó nagy egyházpolitikai harcokban is kormánypárt és ellenzék számára egyaránt hivatkozási pont lett, különösen utolsó nagy egyházpolitikai beszéde. (Jellemzésül álljon itt Marczali értékelése: „Igazi nagysága nem az országos ülésekben tűnt elő, bár ott is fiatal hévvel elragadni, szigorú logikával meggyőzni bírt, mint senki más, hanem kedélyes beszélgetés közt, midőn, mint egyenlő szólt az egyenlőkkel, pipaszónál, anekdoták között.”)¹

¹ Pallas Lexikon V. köt. 77. Marczali Henrik többhasábos szócikke Deákról. Már korábban hasonlóan vélekedtek jelleméről, illetve politikai egyéniségéről l. *Újabbkori Ismeretek Tára (Tudományos és politikai 's társas élet Encyclopédiája)* II. Pest, 1850.: „Mint szónok, az elsőrendűek között állott nem csak hazánkban, hol a dagálytalan, tartalmas szónoklat oly ritka, hanem világszerte is. Előadásai azonban nem azon villámló, mintegy varázserővel megragadó, fényes, virágos, költői hatalom, nem is azon elmés, csattanó hatású modor tette érdekessé mely által p.o. Kossuth 's egykor Nagy Pál oly roppant hatásokat idézett elő, hanem a napfényő világosság, hibátlan szabályosság, éles logika, diadalmas okoskodás, csöndesebb, de mélyebb eszmefolyam, 's bizonyos benső, jótékony melegség, mely a' magában természeténél fogva hideg és száraz logika felett előmlött. A' hidegen fontoló ész érzeménydús kedélymelegséggel párosulva. Minister korában nem igen sokat beszélt, mindenkor a' mérséklet 's kibékítés szellemében.”

Olyasfajta pályaív ez, kicsit távoli hasonlaltal, mint a kortárs Széchenyié, aki közéleti tevékenységét elsősorban a gazdasági kérdések középpontba állításával kezdi, majd átesve a reformkor nagy országgyűlési harcainak közjogi vitáin, sőt megpróbálva még a kormányzást is 1848-ban, életét már egy különös munkával fejezi be. A halála után mások által összeállított, de Széchenyitől származó eszméket összefoglaló közjogi munkával, a „Sarkallatos honyi törvényeink”-kel búcsúzott nemzedékétől.

A kérdés összetettsége miatt viszont talán három nagy fordulópont köré csoportosítható az egyházpolitika kapcsán megjelenő deáki gondolatok sora, úgy mint:

- a) a reformkor illetve az 1848. évi XX. tc. a vallásszabadságról – megszületése,
- b) másrészt a neoabszolutizmus alatti osztrák összbiródomi koncepciók és az ennek támaszaként tervezett bíródomi egyház eszméje,
- c) végezetül a kiegyezés után fellángoló felekezetközi vita, ami az 1868. évi törvényhozásban csúcspontot ér el, de végső eredményében eljut az 1894/95-ös nagy egyházpolitikai reformokig.

2.

Bevezetőként annak felvillantására teszünk kísérletet, hogyan vált politikailag megkerülhetetlen kérdéssé a vallásügy a reformkori országgyűléseinken.

Történetileg hitelesen, okadatoltan, jogi okmányokban is rögzítetten először a franciáknak sikerült a reformációt követően elfogadtatni, hogy attól valaki még lehet jó francia, a király hűséges alattvalója, mert nem tartozik a katolikus valláshoz, azaz „evangélique”, vagy másképpen hugenotta. A navarrai Henrik uralkodása alatt, 1598-ban kiadott híres Nantes-i edictumnak a francia protestáns vallás elismerése és a protestánsok jogainak biztosítása mellett egy máig ható hozadéka lett, miszerint egy újfajta szabadságjog nyert egyúttal törvényi elismerést, a hívés vagy vallás szabadsága. Ebből majd a felvilágosodás gondolkodói fejlesztik tovább a szélesebb értelmű lelkiismereti szabadságot, amely így már a „nem hívés szabadságát” is magába foglalja.

Bár a Nantes-i edictum által adott kedvezményeket, majd magukat a hugenottákat is fokozatosan felszámolták a XVII. században – két kiskorú király alatt – kormányzó első miniszterek, Richelieu és Mazarin, mégis az edictum újszerű államkormányzati megoldásai más európai államok gyakorlatában újra felbukkannak. Elsősorban ott, ahol nem sikerül egyfajta „állam-vallást” állandósítani, azaz a lakosság sokfelekezetűvé válik. Hogy csak a legfontosabbakat említsük az edictumból:

- a) a hugenották számára közigazgatási kerületekként legalább két-két helyet kijelöltek a szabad vallásgyakorlatra, ahol természetesen a katolikusok is egyenlő szabadsággal gyakorolhatták vallásukat, s mindkét felekezet tarthatott fent iskolákat;
- b) mind a párizsi parlamentben, mind a tartományi parlamentekben meghatározott számú hugenotta bírónak kellett lenni, az ítélezés vallási szempontból pártatlan biztosítása érdekében;

c) országos szinten ágenseket tarthattak a hugenották, akik a királyi tanácsnak jelezhették jogaik sérelmét, kérhettek jóvátételt;

d) mivel az egész egyházi vagyonnal változatlanul a katolikus egyház rendelkezett, így rendszeres államsegélyt biztosítottak a hugenották számára;

e) országos zsinatokat tarthattak királyi engedelemből és uralkodói védelemmel;

f) esetleges megtámadtatásuk védelmére a fontosabb királyi erődítményeket átadták a hugenottáknak, az ún. hugenotta félhold területén.²

Az 1600-as évek első felének magyar szabadságharcjai, amelyeket az erdélyi fejedelmek vezettek, fokozatosan vívják ki a szűkebb értelemben vett királyi Magyarország protestáns lakosai számára is a korlátozott vallásszabadságot. Az először csak politikai békekötésekben rögzített feltételeket, azután a Pozsonyban tartott XVII. századi országgyűlések rendszeresen törvényi formába is átszövegezik, abban a hiedelemben, hogy ez a kettős garancia már útját állhatja kivívott szabadságaik tudatos megsértésének. Ezek jórészt a francia mintára mennek vissza. Különösen fontos ebből a szempontból az ún. articuláris helyek bevezetése, ami meghatározott helyeken szabad vallásgyakorlatot engedett, ugyanott iskolákat is működtethettek; illetve az 1647. évi törvényhozás már a protestánsok országos szerveződését is előírta, superintendenciák, későbbi nevükön püspökségek felállításával.

Ám az erdélyi fejedelemség önállóságának megszűnte, az 1691-es Diploma Leopoldinum után a Habsburg uralkodók felhagyva a francia minta követésével inkább a német birodalmi egyházkormányzati elveket kezdték alkalmazni. Ebben közrejátszott az is, hogy erre az időre esik az ellenreformáció győzelme³ a Habsburgok uralta területeken, ami már ismét francia mintára kísérelte meg a protestánsok jogainak csorbítását. Az viszont a hazai protestantizmus erejét mutatja, hogy többszöri próbálkozás után sem sikerült azt az eredményt produkálni, mint a franciáknak, azaz a hugenották maradékainak Franciaországból való száműzetését.

A német mintát az jelezte, hogy az ottani Landes-kirchenregiment formájára (ez tulajdonképpen nagyjából azt jelentette, hogy az egykori pápai jogosítványokat, miképpen az anglikán egyházban, a tartományi uralkodó gyakorolta a pápa helyett) uralkodói egyházkormányzati jogosítványokat – későbbi műszóval „*iura circa sacra*” – kezdtek gyakorolni a hazai protestáns egyházak felett is. Mindezen felfogást, illetve az eddigiekhez képest negatív fejlődést jól jelzi az Explanatio Leopoldina kiadása, amely az eddigi vallásgyakorlatot jelentősen leszűkítette a köz- és magán-vallásgyakorlat megkülönböztetéssel a protestánsok hátrányára. A protestánsok egyébként elismerték az uralkodó felettük való egyházfelügyeleti jogosítványát, a *ius circa sacra*t, csak korábbi vallásszabadságaik szűkítése miatt tiltakoztak. Valamivel javított a helyzeten a

² Chadwick, Owen: *A reformáció*. Bp., 1998. 158-160.; McGrath Alister E.: *Kálvin*. Bp., 1996. 189-209.

³ Chadwick: *i. m.* 295. és passim.

III. Károly alatti két resolutio, majd II. József türelmi rendelete, illetve a József újításait korrigáló 1792-es évi törvényhozás.⁴

Ugyanakkor a közjogi szabályozás mellett egy hallgatag probléma nőttön nőtt. Tudniillik az 1700-as évekre a Habsburg kormányzat a török végleges kiszorításával a régi Mohács előtti Magyarországot restituálta területileg, ám ez már egy látványosan is vegyes etnikumú lakossággal történt. Igen nagy számban éltek ekkorra a katolikus és protestánsok mellett az ortodox vallásúak, illetve az ortodoxok egy jelentős tömegéből (főként a ruszinokból és románokból) kiszakítottak – a bécsi jezsuiták irányításával – egy addig ismeretlen felekezetet, a görög katolikust vagy unionált egyházat (graeci unitus).

Viszont az egy tömbben élő szerbek – királyi védelemmel – meg tudták őrizni ortodox hitüket.⁵ Az 1800-as évek fordulóját követően először csak szórványosan, majd a század közepére tömegesen jelentek meg Galícia felől, ahogy az akkori törvényhozási nyelv mondta, a Mózes vallású lakosok is. Őket a bécsi kormányzat Mária Teréziától kezdve a taxa tolerancia vagy másképpen camerális taxa nevű adóval komolyan sújtotta,⁶ a magyar országgyűlés nagy felháborodására és sérelmére, hiszen a törvények szerint adót csak országgyűlési hozzájárulással lehet – de királyi rendelettel nem – beszedetni. Az ily módon nemcsak etnikailag, de vallásilag is klasszikusan sokfelekezetűvé váló Magyarországon objektíve megnőtt a súrlódási veszély az egyes felekezetek között, már csak a régi itt lakás és az újonnan betelepedés okán is.

Ezt csak fokozta a bécsi udvar tudatos magyar-, s az ezzel kombinált protestánsellenes magatartása. Ehhez további segítséget nyújtott az a szintén objektív lehetőség, hogy a sokfelekezetűség rengeteg vegyes házasságot eredményezett, ahol nem is annyira a házasfelek, mint inkább a gyermekek vallása vált kérdésessé. Mindezek mögött ki nem mondva ugyan, de ott húzódott a katolikus egyház óriási vagyona az összes többi felekezettel szemben, amit csak tovább színeztet, hogy a reformáció során megüresedett egyházi javakat, illetve a Mária Terézia és II. József alatt saecularizált egyházi vagyonokat ún. fundus religionisokba, azaz egyházi alapokba gyűjtötték, szintén német mintára, ám ezeket ugyan közcélra, de elsősorban katolikus közcélra használták fel.⁷ Úgyhogy a reformkor Magyarországa egy vallási ügyekben igen terhes örökséggel érkezett meg a XIX. századba, aminek a megoldása bármely más fejlettebb európai államkormányzatot is kemény próba elé állított volna. Hogy az 1848-as forradalom és szabadságharc nem ezen okból robbant ki, az szinte csodaszámba megy így utólag nézve. Az viszont már a korszak liberális egyéniségeinek szellemi nagyságát mutatja, oly ügyesen igyekeztek végig kezelni ezt a kérdést, hogy az egy ilyen kiélezett helyzetben ne válhasson politikai robbanótöltet.

⁴ Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Bp., 1907. 216. 350. 513. et passim.

⁵ *Az orthodox kereszténység*. Szerk. Berki Feriz. Bp., 1975. 107–127.

⁶ Schweitzer József- Schweitzer Gábor: *A magyarországi zsidók és az izraelita felekezet jogállásának alakulása*. In.: *Felekezeti egyházjog Magyarországon*. Szerk. Rácz Lajos, Bp., 1992. 225.

⁷ Csizmadia Andor: *A magyar állam és egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy korszakban*. Bp., 1966. 186–195.

3.

Érdekes kis figyelmet szentelnünk annak, hogy a reformkori nagy liberális ellenzék hogyan gondozta ezt a problémát az országgyűlési tárgyalásokon, s egyáltalán milyen módon vetették fel ezt a nem kis kormányzati talentumot kívánó kérdést. Különösen azok után, hogy ekkorra már jókora merítési lehetőség adódott Európában a polgári állammodellek egyház-állam kapcsolatáról. Az is érdekes viszont, hogy a hosszas országgyűlési viták 1848 áprilisában végül is csak egy rövid, a híres XX. tc.-t eredményezik a vallásszabadságról, de ezt sem minden felekezet vonatkozásában, sőt még nem kodifikálják a lelkiismereti szabadságot sem. Arra csak kicsit szemérmesen az 1894. évi XLII. tc. vallásszabadságról szóló keretében lesz majd lehetőség.

Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy már az első nagy reformországgyűlésen szőnyegre kerül a vallás ügye éppen a sok sérelem miatt. Így a egyes házasságok felett megmaradt katolikus dominancia, a gyermekek elkeresztelése reverzális útján elsősorban a katolikus egyház részéről, a más vallásra való szabad áttérés kérdése, illetve az egyházi tized fizetési kötelezettség, amelyet anakronisztikusan a nemességet nem számítva a protestáns vallásúaknak is fizetni kellett a katolikus egyház számára.⁸

Egyúttal megjegyzendő, hogy olvasva e tárgyalásokat, mintha egy hallgatólagos megegyezés lett volna az országgyűlés alsótáblai liberális követői között. Ugyanis e kérdéseket nem a protestánsok, s nem más felekezetűek, hanem maguk a katolikusok vetik fel, így élükön Beöthy Ödönnel, Bihar híres liberális, katolikus vallású követével. Az *Újabbkori Ismeretek Tára* szerint őt a bihari nép a vallás apostolának tartván, igen nagy tekintélye volt megyéjében vallási kérdésekben.⁹ Am későbbi politikai szereplése nyomán Marczali egy ettől erősebb jelzőt is megőrzött róla: „papok kalapácsa” – mondta az országgyűlési köznyelv. A dolog pikantériáját fokozta, hogy Beöthynek és a vele tartó hangos katolikus szónokoknak, ahogy erre Horváth Mihály, a korszakot megélt, Szemere-kormánybeli csanádi püspök felhívja a figyelmet, magán az Alsótáblán a jelen lévő középszintű katolikus egyházi követekkel, kanonokokkal és prépostokkal, valamint exempt apátokkal kellett megmérkőzni a kérdésben. Itt-ott egy két protestáns megnyilatkozás is elhangzik (l. Kölcseyé), ám dominánsan – Horváth Mihály szerint – a katolikus követek irányítják a tárgyalás menetét a szintén katolikus, az Alsótáblán helyet foglaló egyházi követekkel szemben. Ennek során Beöthyék nemcsak liberális elveiknek adnak hangot, de például a velük szemben radikálisabban szembeszálló váradi kanonokot, Tágent még ki is vezettetik az Alsótábla elnökével, Mérey személynőkkel.

Mérey a korszak híres siker statusférfiának számító Reviczky kancellár embere, s így a kancellár az ő segítségével sikeresen választja le a magyarországi besúgó hálózatot a bécsiről; ez a Mérey personalis lemondani kényszerül a botrány miatt az Alsótábla elnöki tisztéről. Ez a kis politikai győzelem egyúttal

⁸ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből* I–II. Genf., 1864. 244. et passim.

⁹ *Újabbkori Ismeretek Tára* I. 496.

lehetővé teszi azt a taktikai húzást is, hogy a liberálisok számára szimpatikusabb személynek kerüljön kinevezésre, a Mérey kinevezésében egyébként korábban mellőzött, s emiatt sértődött József nádor közreműködésével. Ám a színpalak mögött megindul a harc. Későbbi kiszivárgott hírek szerint Beöthy hatvanezer arannyal kínálják meg Bécsből, ha indítványát visszavonja. Majd amikor ez a kísérlet és más személyek megvesztegetése átmenetileg sikertelen, átteszi a kamarilla a kérdésben a küzdőteret a Főrendi táblára, ahonnan időközben sorozatosan elutasító üzenetek jöttek a rendek számára.¹⁰

Így azután kompromisszumként egyetlen lehetőség marad csak meg az eredeti nagy liberális tervből, mégpedig a legkényesebb, a vallásváltoztatás megoldása. Az eddigi plébánosi hatheti tanítás helyett (ez tudniillik a vallásváltoztatás feltételül korábban szabott törvényi követelmény), amivel igen sok visszaélés történt, cserébe felajánlja az udvar az egyház teljes kikapcsolását a vallásváltoztatás procedúrájából: helyette a király engedélyezné az áttérést. A liberálisok átérzik a fenyegető veszélyt (hány engedély adatna ki ugyanis, és mennyi idő alatt), így inkább – egy szerencsétlen újraszabályozás helyett – megegyeznek, hogy visszavonják az indítványt majd egy évi harc után. A visszavonást maga Beöthy Ödön teszi meg, aki a színleg csodálkozókat bibliai példával vigasztalja: „Nem halt meg a leányzó csak aluszik.”¹¹

Érdekes, hogy ezekben a nagy említett országgyűlési egyházügyi vitákban, bár jelen van, mégsem exponálja magát Deák Ferenc, a zalaiaknak híres, Antal testvérbátyját ekkortájt váltó követe. Először a testvér lengyel nemzet kérdésében ad a Háznak egy meglepő, de igen alapos tanultságról és érvelőkészségről tanúskodó felszólalást.¹² Mindesetre élő tanúja és feltehetően figyelmes szemlélője a vitáknak (hiszen egyébként maga is katolikus), az elsősorban katolikusok között – a lelkiismereti és vallásszabadság mikénti szabályozásáról – folyó országgyűlési politikai harcnak.

Folytatva az 1832/36-os országgyűlés vallásügyi kérdéseinek további sorát, figyelemre méltó kitartásra bukkanunk a résztvevők oldaláról. Így az országgyűlés bezárása után, otthon is kényelmetlen helyzetbe kerül Beöthy. Ugyanis éppen a fenti országgyűlési vitára tekintettel Lajcsák váradi püspök úgy kísérli meg helyreállítani egyháza becsületét (Tágen kanonok ügye miatt), hogy körlevélben elrendeli (s ebben követe Scitovszky, rozsnyói püspöktársa is), ezentúl vegyesházasság-kötéseknél a lelkész nem adhat áldást a kapcsolatra, hanem csak mint hiteles tanúbizonyosság szerepel legfeljebb – a Tridentinum szabályai szerint – a kötés hivatalos tanúsításánál. Így bár jogilag létrejön érvényesen a házasság, de éppen egyik megszokott eleme, amiért az emberek többsége az egyházi kötést igényelte, az áldás hiányzik.

Ez az új gyakorlat nagy visszatetszést kelt a mindennapi emberekben is, s ahogy Horváth Mihály találóan elemzi, nagyban hozzájárult az egyház koráb-

¹⁰ Horváth Mihály: *i. m.* I. 314-334.

¹¹ Uo. 331-332.

¹² Uo. 341. et passim.

bi tekintélyének jelentős csökkenéséhez. A körlevélen Beöthy is – másokkal együtt – felháborodik, sértőnek tartja. Különösen, hogy ő maga is vegyes házasságban élt, mivel felesége református. Sőt, a korabeli anekdota szerint egy alkalommal, amikor az egyik bihari megyegyűlésen a körlevél ügye előkerül, az öntudatos Beöthy a vita hevében írásban adja vissza a káptalan jelen lévő képviselőjének azt az egyházi áldást, amit korábban saját vegyes házasságára kapott, s kéri „tegyék az egyházi áldást” a káptalan levéltárába.¹³

Beöthy történetét itt azért kíséreltük meg talán a szükségesnél részletesebben felvillantani, mert egyrészt, mint láthatjuk, hasonlóak másokkal is megestek a korban, egyúttal rávilágít a kor politikai vitáinak hevességére is; másrészt viszont világosan jelzik, hogy ettől kezdve egészen az 1848. évi XX. tc. megszületéséig minden országgyűlésen előkerül állam és egyház ügye éppen a nyugvópontra nem jutó vegyes házasságok kérdése miatt.

(A történeteknek, illetve a viták korabeli hangulatának érzékeltetésére álljon itt zárójelben egy másik, kicsit kegyetlenebb befejezésű történet, szintén Biharból. Az országgyűlési szereplése után istenített Beöthyt az adminisztrátor nem jelöli a következő országgyűlésre követnek. Óriási korteshadjárat indul mások érdekében, s úgy látszik a választási harcból a nagyjából semleges álláspontot képviselő, így a kormányhű és ellenzéki erők számára egyaránt elfogadható Budaházy megyei főügyész kerülhet ki győztesen. Kölcsey is megbukik a jelöltek között, ő egyébként Álmosd birtoklása okán számít bihari nemesnek is. A bihari megyegyűlésen a haladó erőket nagyban támogatta a kor ismert liberális egyénisége, Wesselényi Miklós is mint szintén bihari birtokos. Látva a helyzetet megpróbálta rábeszélni a már-már megválasztott Budaházy országgyűlési követet, hogy mondjon le mandátumáról más személy, például Kölcsey javára. Ám Budaházy is megmakacsolja magát. A korabeli anekdota szerint a feldühödött Wesselényi rákiabált, hogy hát csak menjen az úr Pozsonyba, de ne is térjen vissza. S lőn, az átok megfogant, mert Budaházy bihari képviselő Pozsonyban az országgyűlés tartama alatt hirtelen meghalózott!¹⁴)

Anélkül, hogy itt a következő reformországgyűlések e tárgybeli vitáit részletesen elemeznénk, a következőket emelnénk ki. Egyrésztől a kormány által csendben támogatott katolikus egyházi fellépés is egyre hevesebb lesz. Végső iniciatívaként a magyar egyházi vezetők a pápához fordulnak, aki helyesli eljárásukat, s külön bullát ad ki támogatásukra. Most már a primás ad ki körlevelet a vegyes házasságok megáldásának tilalmáról. Ez azután olyan fura helyzeteket is szül, mint például Kossuthé. Ő a börtönből frissen szabadulván feleségül veszi Meszlényi Terézt, egy közismert Fejér megyei katolikus család sarját. Ám a tilalom miatt Kossuthék házasságát szintén nem hajlandó megáldani, csak a kötésnél legfeljebb közreműködni a katolikus lelkész. Úgyhogy az indulatok egyre inkább elszabadulnak, s olyan jelenet is előfordul e reformországgyűléseken, hogy éppen egy győri kanonok veszi védelmébe a liberális eszmé-

¹³ *Újabbkori Ismeretek Tára* II. 496-497.; továbbá Horváth Mihály: *i. m.* I. 552-554.

¹⁴ *Újabbkori Ismeretek Tára* II. 496.

ket, s kéri az állam és egyház elválasztását, vagy ugyanezt teszi a Főrendi házban a közismerten konzervatív s természetesen katolikus gróf, Dessewffy.¹⁵

Az állam és egyház elválasztása kapcsán a liberálisok követelése az alábbiakban összegezhető:

a) lelkiismereti szabadság, s ebből következően szabad áttérés egyik vallásról a másikra;

b) a felekezetek közötti teljes egyenlőség és kölcsönös viszonyosság;

c) polgári házasság;

d) az egyházi vagyon saecularisatioja. (Bár ez utóbbi a borsodi megyegyűlésen kerül megfogalmazásra.)

Fontos emlékeztetni, hogy ezen országgyűlési vitákban Deák objektíve nem vehetett részt, mivel sem az 1843/44-es, sem pedig az 1847-es országgyűlésre nem fogadta el a követi megválasztását, arra hivatkozva, hogy megválasztatása körül néminemű visszaélések is történtek. Így azután ezen időszakban megyéjének közéletében ténykedett. Ugyanekkor tudjuk, hogy éppen az országgyűlési tevékenység több kérdésben való sikertelensége miatt a megyegyűlések felértékelődtek, s a megyék egymással állandó kapcsolatban lévén, így országos kérdésekben együttesen foglalhattak állást. Többek között egy ilyen közös politikai akcióban jelentkezik Deák Ferenc is 1841-ben. Ekkor a pesti vármegyegyűlés vitatta meg a fent már említett pápai bulla nyomán kialakult állapotokat, éppen Kossuth emlékezetes – egyházi áldás nélkül maradt – házasságkötése miatt. A Pest vármegyei megyegyűlés (amelynek tekintélyét fokozta, hogy József nádor volt a vármegye főispánja, így megyegyűléseinek gyakori elnöke) úgy foglalt állást, hogy az áldást megtagadó papokat, mivel sértik az 1792-es idevonatkozó törvényeket, először pénzbüntetésre ítélik, illetve közkeresetet (tulajdonképpen közzvád) indítanak ellenük. A Pest megyei megyegyűlés így országos visszhangra talált, különösen, hogy Deák kezdeményezésére Zala is csatlakozott Pest megye álláspontjához.¹⁶

¹⁵ Horváth Mihály: *i. m.* I. 611-618., míg Kossuth házassága II. 82-83. Maga az áldás megtagadása olyan általános felháborodást váltott ki, hogy a területileg illetékes Pest megye a pesti plébánost perbe kívánta fogni. Ehhez több megye is csatlakozott. Majd amikor a magyar katolikus egyház eljárásának igazolása végett Rómából még egy pártoló pápai brevét is szerzett Horváth Mihály hiteles híradása szerint több megyében fontolgatták a Rómától való elszakítását a magyar katolikus egyháznak. Sőt Bereg megye közgyűlése ilyen értelmű határozatot hozván, ahhoz csatlakozás végett megküldte a többi megyének. Bár az elszakadásból és forrongásból végül semmi nem lett, de hozzájárult az egyházi tekintélynek kormányzati szinten történő csökkentéséhez is. Szintén Horváth idézi mások nyomán I. Ferenc állítólagos mondását: „Azon pap legkedvesebb előttem, aki legkevesebbet foglalkozik politikával.” Horváth Mihály: *i. m.* II. 84-87.

¹⁶ Horváth Mihály: *i. m.* II. 1864. 83-86. Deák ekkori zalai életéről, illetve otthonmaradásáról szemléletesen ír az *Újabbkori Ismeretek Tára* II. 833-834.: „Az 1843-iki országgyűlésre szinte megválasztatott Zalából, de mivel az általa is életkérdésnek tartott adókérdést, a nemességnek közterhekbeni részesülését, az ultra-conservatív párt, névszerint Forintos által felpaprikázott kortestőmeg leszavazta, meggyőződésével ellenkező utasítás mellett követ. s pártvezér lenni nem akarván, a megválasztást el nem fogadta; s midőn pártja a köztelherviselést Zalában keresztülvitte, de e cél elérésére Deák által nem helyeslett aljasabb korteskedési eszközöket is használt, s az ügy diadala nem egészen erőszak és vér nélkül vivotott ki, sőt maga Deák is saját házában szilaj megtámadással illettették: újólaj nem fogadta el. Deák üres helyét senki sem akar-

Egyébként Zalában éri Deákot az 1848 tavaszi események híre is. Battyány Lajos azonnal üzen érte.¹⁷ Hogy törvényesen bekapcsolódhasson az országgyűlés tevékenységébe, mindkét Zala megyei követ felajánlja, hogy lemond a javára követi megbízatásáról, s így végül Csúzy Pált váltja követi székében. Ezzel elkezdődött számára a munkás élet kora (Erről szellemesen ír többek között az *Újabbkori Ismeretek Tára*: „Bár hivatalt viselni és rendszeresen dolgozni nem szeretett, most azt hitte, hogy a hazafiúi kötelesség nem engedi visszavonulni, s Batthyányi Lajos sürgetésére és az ország közkívánására elvállalta az igazságügyminiszteri tárcát.”)¹⁸ Sajnálatos hiányát az 1848 tavaszi országgyűlésen még ma is felpanaszolja a szakirodalom. Így legutóbb az 1848-as minisztériumokról írott munka írta: „Deák 1843 óta tartó visszavonulása sajnálatos módon olyan mértékben valósult meg, hogy őt meg sem említhetjük az áprilisi törvények fogalmazási, szerkesztési munkálatainál. Az viszont ismert, hogy nem volt megelégedve a gyors szerkesztési munkával.”¹⁹

Talán a fentieknek is betudható, hogy a megszületett törvények között az egyik legfontosabb szabadságjog lesz éppen az említett előzmények miatt a XX. a vallásszabadságról szóló törvénycikk. Ugyanakkor ennek lényeges hiányossága, hogy csak a bevett felekezetek sorát bővíti (az unitáriusokat beveszi, de a zsidókat még nem, illetve az ugyanezen évi erdélyi törvényhozás az 1848. évi IX. tc.-ben az ortodox vallásúakat – a törvény szavaival „nem egyesült görög szertartásúakat” – iktatja a bevett felekezetek közé), s így e felekezetek közötti kölcsönös egyenlőséget deklarálja. Tehát a végleges sorrend az 1848. évi XX. tc. és az 1848. évi erdélyi IX. tc. alapján: katolikus (latin és görög szertartású), evangélikus, református, unitárius és ortodox felekezetek. Ám a fent említett, korábban húsz éven át az országgyűlésben is vitatott nagy elvek, mint állam és egyház konzekvens elválasztása, s ennek következetes végigvitele már nem kerülhetett be – feltehetőleg a politikai viszonyok miatt, az egyházak szimpátiája érdekében – a végső kodifikációba.²⁰

Nincs itt arra módunk, hogy az 1848. évi XX. tc. részleteiről értekezzünk, mégis bizonyos ellentmondásokra szükséges felhívni a figyelmet. Egyrészt csak a vallásszabadság és nem a lelkiismereti szabadság deklarálásával legfeljebb a korban születendő paulskircheni vagy másképpen frankfurti alkotmányterve-

ván betölteni a zalaiai közül: Zala egyik követi széke az 1843-iki országgyűlésen üresen maradt.” Uo.: „Ki Deákot ismeri, csak iránta érzett tiszteletét fogja nevelni ezen eljárása. A követi Tábla nyilatkozataiban ismételten lőn kifejezve a lelkesült tisztelet, s elmaradása 'országos csapásnak' tartatott. – E' lelki állapot, egyesülve vérmes testalkatával, annyira megrongálta egészségét, hogy miután fürdők használata s hosszabb külföldi utazás sem segített rajta gyökeresen, az 1847-iki híres pozsonyi országgyűlésre lett elválasztását sem fogadhatta el.”

¹⁷ Horváth Mihály: *i. m.* II. 634. e szerint Wenkheim Bélát küldte Batthyány Lajos Deákért március közepén.

¹⁸ *Újabbkori Ismeretek Tára* II. 334.

¹⁹ F. Kiss Erzsébet: *Az 1848-1849-es magyar minisztériumok*. Bp., 1987. 28-29. Ő úgy tudja, hogy a '48 áprilisi törvények megszövegezésében az alábbi személyek vettek részt: Ghyczy Kálmán, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Bónis Sámuel, Szentkirályi Móric, Szalay László. Koordinátor-ként Ghyczy Kálmánt, mint a nádori ítélőmestert tartották számon.

²⁰ Csizmadia Andor: *i. m.* 159-171., de különösen 167-168.

zet szabadságjogi katalógusával állítható csak párhuzamba. Másrészt fogyatékosága, hogy a bevett felekezet fogalmának törvényi statuálásával, illetve annak felsorolásával gyakorlatilag egy zárt rendszert hoz létre a felekezetek között. Így abból több felekezet vagy vallás kimarad.

Egyúttal a közöttük deklarált kölcsönös „viszonosság” csak hangzatos elv marad, hiszen a felekezetek közötti óriási vagyoni egyenlőtlenségek közismertek voltak. Nem beszélve arról, hogy a katolikus egyház főkegyúri jogra hivatkozva bizonyos egyházfelügyeleti kérdésekben kilép az „egyenlőnek” deklarált felekezetek közül, mivel kinevezési kérdésekben változatlanul az uralkodó külön jogosítványt gyakorolt felettük. Ráadásul egy furcsa megosztás alakul ki a főkegyúri jogot jelentő uralkodói jogosítvány együttesben. Ugyanis a már említett lehetséges protestáns kormány miatti félelem okán a katolikus püspöki kar még az áprilisi törvények szentesítése előtt egy emlékiratban fordult az uralkodóhoz, kérve, hogy a főkegyúri joggal kapcsolatos jogosítványait ne engedje át a felelős minisztériumnak, hanem azt személyesen gyakorolja. Érdekes a megszületett kompromisszum, amennyiben a főkegyúri jog számos jogosítványa – későbbi feldolgozás szerint huszonnégy ilyen jogosítványt tartanak nevesíthetőnek – egy kivétellel mégis átkerül a frissen felállított Vallás és Közoktatási Minisztériumhoz, s a főkegyúri jog legismertebb jogosítványa, a püspökök kinevezése marad csak közvetlen uralkodói hatáskörben. Másrészt fel sem vetődik – éppen a felekezetek közötti egyenlőség deklarálásával – a főkegyúri jog megszüntetése, hiszen ahhoz egy esetleges protestáns többségű kormány lehetősége, illetve vélt veszélye miatt éppen maga a magyar katolikus egyház ragaszkodik.²¹

Harmadrészt viszont már a francia alkotmányozással vethető párhuzamba, hogy a hivatkozott XX. tc. nagylelkűen, a bevett felekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek az állami bevételekből való finanszírozását ígéri. Az tény, hogy Franciaországban is csak azért kerülhetett sor ilyen rendelkezésre – mármint az egyházi szükségletek fedezésére – a polgári forradalom során, mert a francia katolikus egyház hatalmas vagyonát a nemzetnek felkínálva azt a francia alkotmányozó nemzetgyűlés saecularizálta, s jelentős részben kiárusítva segített szanálni az állam pénzügyi csődjét. Természetesen ez nálunk csak eszmei lehetőségként merült fel, éppen a rövidesen kirobbanó szabadságharc politikai viszonyai miatt, s majd csak 1895-ben, az államsegély rendszeresítésével próbál meg a polgári állam még 1848-ban tett ígéretének valahogy megfelelni. A saecularizáció elmaradása ellenére is a katolikus egyház vagyonában jelentős csökkenést eredményeztek az 1848-as tavaszi törvények. Hiszen az egyházi birtokokon lévő jobbágyság ugyanúgy birtokkal szabadultak fel, mint a világi földesuraság alatt lévők, másrészt a katolikus egyház beleegyezett a jelentős

²¹ Uo. 80–81.; F. Kiss Erzsébet: *i. m.* 30–31., de különösen 31., ahol szerepel az eredeti országgyűlési határozat, amely a főkegyúri jogot még nem emelte ki a felelős minisztérium hatásköréből. Uo. hívja fel a figyelmet, hogy az egyházi kinevezési kérdésekben illetve a hadügyi kérdésekben az uralkodót megillető jogosítványokat, az őt minden más ügyben, így például minisztériumi kinevezésben is helyettesítő nádor ezen két jogkört nem gyakorolhatta! Uo. a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium megalakításáról és szervezetéről, a fennmaradt iratanyagok alapján. Uo. 436–459.

jövedelmi forrást mutató tizedjog eltörlésébe. További aggodalomra adott okot katolikus részről, hogy a főkegyúri jog jogosítványai nagy részének a független felelős minisztérium útján való gyakorlása azt a veszélyt is magában hordozta, hogy a két nagy vallási alap (vallásalap és tanulmányi alap) kezelése is átkerült a korábbi Helytartótanács mellett létesített Ecclesiastica Commissio-féle ügyosztályi kezelésből a kormány felügyelete alá. Ez pedig azt is jelenthette volna jogilag, hogy a felekezeti egyenlőség deklarálása okán abból, az eddigi gyakorlattól eltérően nemcsak katolikus érdekeltségeket, hanem valamennyi bevett egyház szükségleteit is fedezik. Bár e körül a kiegyezés után is óriási viták folytak az országgyűlésben, mindkét alap egészen az 1945 után bekövetkezett felszámolásáig megtartotta domináns katolikus jellegét.²²

Figyelemre méltó, hogy 1848. március 15-ét követően a protestáns egyházak rögtön megmozdultak a vallásszabadság érdekében. Feltehetően ez is okot adhatott a katolikusok fent emlegetett aggodalmaira. A protestáns felbuzdulását elemző egyháztörténetírás szerint már március 20-án a tiszántúli egyházkerület közgyűlése tíz pontba foglalta össze a vallásszabadság érvényesítésével kapcsolatos kívánalmait. Ezek legfontosabb pontjai be is kerültek az 1848. évi XX. tc.-be. Némelyek viszont e kívánatokból csak korlátozottan, mivel a híres református tíz pont elseje már eleve úgy hangzott: „Kívánjuk az általános lelkiismereti szabadságot, hitfelekezetek közötti teljes és tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot, következőképpen az uralkodó és bevett vallások nevét, meléketét, eszméjét örökre megszüntetni kívánjuk.” Tudjuk, hogy csak a vallásszabadság kerül ekkor kodifikálásra, nemkülönben a történelmi felekezetek zárt egységét hozzák létre bevett vallás fogalmának legitimálásával, illetve az ahhoz tartozók törvényi felsorolásával. Szintén érdekes a tíz pont ötödik pontja is: „Ha és hol valamely hitfelekezet képviseltetik, protestáns felekezetünk is aránylag képviseltessék.”; majd a kilencedik pont: „A magyar nemzeti egyetem, nevének megfelelőleg, minden hitfelekezetre nézve minden tekintetben közös legyen.” A korabeli tudósítás szerint a kérelmek nagy részének törvénybe foglalása arra indította a vezető protestánsokat, hogy például megkezdték a Pesti Magyar Királyi Egyetemen egy protestáns teológiai fakultásnak a létesítési tervét is a katolikus teológiai fakultás mellé.²³

4. Neoabszolutizmus: konkordátum és a protestáns pátens

A neoabszolutizmus korszaka nemcsak a szabadságharcban katonai szerepet vállalt személyek megbüntetését jelentette, de szorosan kihatott a magyarországi egyházak életére is. Szinte mindegyik nagy történelmi felekezetet sérelem ért, s némelyik oly mértékű volt, hogy az újabb kutatások fényében ez is jelentősen hozzájárult, a Bach nevével fémjelzett korszakkal szembeni polgári rezisztencia mellett egy magyar egyházi szembenállás kialakulásához is.

²² Csizmadia Andor: *i. m.* 186-195.; míg ezen alapok 1848/49-es kezelését F. Kiss Erzsébet: *i. m.* 447-454.

²³ Zsilinszky Mihály: *i. m.* 667. et passim.

Katolikus egyháziak részéről egyrészt mindazon személyek, akik csak szimpatizáltak, de tevőlegesen nem vettek részt a szabadságharcban, valamilyen megtorlásra bizton számíthattak. Az 1979-es *Magyarország története* is így fogalmaz erről: „Soha addig Magyarországon annyi katolikus papot nem vetettek fogságba haladó törekvései miatt, mint az önkényuralom idején.”²⁴ Még az 1848 tavaszán az uralkodó által törvényesen kinevezett prímást, Hám Jánost is elmozdították, másokat osztrák kolostorba confiniáltak. Így nincs mit csodálkozni azon, hogy a szabadságharcban politikailag aktívan bekapcsolódó Horváth Mihály csanádi püspök, a Szemere kormány VKM minisztere is külföldre menekült a megtorlás elől, s csak évtizedek múlva, már laicizáltan, családot alapítva tért csak vissza.²⁵

A Szentszékkal kapcsolatos osztrák politika erősödésének egyik jele, hogy 1855-ben Ferenc József (ekkor még csak „kalapos király”) a magyarországi katolikus egyház történetében először konkordátumot kötött a pápával. A szentszéki diplomácia ügyessége folytán Ferenc Józsefnek nemcsak az osztrák egyházakkal kapcsolatos jogosítványait nyirbálta meg a konkordátum (így: a placetum regimuról való lemondás, a jezsuita rend ismételt befogadása az országba stb.), de jelentős mértékben eliminálta az immáron több száz éves múltra visszatekintő, a magyar királyokat megillető főkegyúri jog jogosítványainak zömét is. Ezt csak fokozta, hogy Ferenc József nem lévén törvényes magyar uralkodó, az országgyűlés hozzájárulása nélkül a magyar királyt megillető jogosítványokat nem csorbíthatta volna. Ferenc József uralmának illegitim volta feltehetően ismert volt a Római Kúria előtt is, de kihasználva a kínálkozó politikai lehetőséget, utólag úgy tűnik, mintha a Szentszék legalább így szeretett volna törleszteni II. Józsefnek Róma által többször is elítélt egyházpolitikája miatt. Ezt a szerencsétlen jogi helyzetet – ma már tudjuk – nemcsak a hazai politikusok helytelenítették, de azt aggódva figyelte a magyar katolikus püspöki kar is. Jogi érzéküket mutatja, hogy a kiegyezés után fel sem merült az ún. osztrák konkordátum Magyarországon való alkalmazása, azt a korabeli jogtudomány is szinte egységes álláspont szerint közjogilag érvénytelennek tekintette.²⁶

²⁴ *Magyarország története 1848-1890* I. Szerk. Kovács E.-Katus L. Bp., 1979. 473.

²⁵ Lukács Lajos: *A Vatikán és Magyarország 1846-1878. (A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról.)* Bp., 1981. 70-73. Míg további főpapi esetek 84-88. ahol több börtönbe is került magyar püspökről számol be. Érdekes uo. (85. 6. jegyz.) a bécsi nuncius vélekedése Horváth Mihály püspökről: „...a magyar egyház nemzeti szervezésére, Rómától való elszakítására törekedett és »teljesen a forradalom érdekeinek szentelte magát.«” Lásd még Nemeskürty István: *Parázs a hamu alatt. Világostól Solferinóig.* Bp., 1981. 193-194.

²⁶ Csizmadia Andor: i.m. 82. Míg osztrák fogadtatására Uo. 83. 3. jegyz.; Lukács Lajos: i. m 79-117., de különösen 108-109. Érdekesek továbbá a szerző megjegyzései, hogy az ezen évtizedekben kötött concordátumoknak valahogy sorra hasonló sors, tehát a hatályon kívül helyezés jutott osztályrészül. Lásd a bajort, amely egy évig, a spanyolt, amely talán egy évtizedig volt érvényben (101.); Adriányi Gábor: Simor prímás és a magyar egyházpolitika. In: *Strigonium Antiquum*. 1992. 1. sz. 18. A történeti hűséghez hozzátartozik, hogy a magyar egyháznak a concordátum megkötésére vajmi kevés befolyása volt. Ezt a magyar főpapok már 1853-ban látták. Lásd Hajnal Lajos erdélyi püspök véleményét Uo. 16.: „A konkordátumot a magyar egyház legkisebb befolyása nélkül kötik meg.”; Zsilinszky Mihály: i. m. 686-687. A concordátum szövegét lásd. Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika* I. 1847-1894. 1894. 200-214.

Az 1860-as évek elejére vált világossá, hogy a tízéves passzív rezisztencia ellenére is Bécsben még mindig az egységes összbirodalom eszméjének megvalósításán munkálkodnak. Ez itthon katolikus egyházi körök részéről kettős ellenállást váltott ki. Egyrészt ugyanis a hazai katolikus egyházi vezetők előtt világossá vált, hogy az összbirodalmi tervek egyúttal egy összbirodalmi egyház megteremtésével is számolnak. Ez végletesen azt is jelentette volna, hogy a magyar katolikus egyház kilencszáz éves autonómia után alárendelődik a bécsi érsek személyében manifesztálódó birodalmi katolikus egyháznak.²⁷ Ugyanakkor az is köztudott volt, hogy bizonyos politikai viszonyok miatt a Szentszék nagyon is rá volt szorulva az osztrák udvar támogatására, tehát ez a fenti elképzelés nem is tűnt annyira légvárnak, mint immár reális veszélynek. (Meggjegyezzük, hogy a kutatások szerint a Szentszék már korábban sem nézte jó szemmel a magyar önállósodási törekvéseket. Ezt jelzi a korabeli bécsi nuncius, Viale értékelése, amit Habsburg József nádor kapcsán tett: a nádor szerinte „Harminc éven át liberális tendenciát képviselt, ami gyászos következményekkel járt ebben az országban, ahol a függetlenség eszméi sajnos többé-kevésbé uralkodnak.”²⁸

Jól mutatja ezt a tényt, mármint a magyar egyház autonómiája elvesztésének félelmét, hogy Scitovszky primás jónak látta személyesen Rómába utazni, hogy ott a pápát a magyar egyház jogainak védelme érdekében kísérelje meg befolyásolni. Az utazás fontosságát jelzi, hogy az újabb egyháztörténeti kutatások szerint a Bécsi udvar egy megbízható emberét, Simor Jánost, a későbbi primást küldte Scitovszky után Rómába. Feladata a jelzett kutatások szerint az volt, hogy mindenképpen akadályozza meg a Szentszéknél a magyar egyház érdekeinek különleges pártfogásba vételét. Simor eljárása eredményes volt, s Scitovszky üres kézzel tért meg Rómából.²⁹

Fentiek együttesen elindítottak egy „passzív” rezisztenciát is a magyar katolikus egyháziak részéről. Ennek számos emléke maradt fenn: először Széche-

²⁷ Lukács Lajos: *i. m.* 107. Figyelemreméltó, hogy kihasználva a magyarországi rendezetlen alkotmányos viszonyokat, a nemzetiségeket pedig kellően a magyarok ellen hangolva, egyházi vonalon is lépéseket tett a bécsi udvar. Ez többek között azt jelentette, hogy a horvátok számára Zágrábban és az unionált erdélyi románok számára pedig Fogarasban állítottak fel új latin illetve görög rítusú érsekségeket. L. uo. 96, 116-117. Ez utóbbi helyen jegyzi meg Viale akkori bécsi nuncius, aki az új Fogaras érseket beiktatja, hogy a Fogaras környéki nem unionált román falvakban járván javasolja Rómának az új érsekség számára megfelelő díszes egyházi kultusztárgyak ajándékozását, mert „...1849 után az orosz kormány sok szent öltözetet küldött ezen vidék szkizmatikus egyháza (értsd nem unionált, azaz ortodox) számára, »csupán azon szándékból, hogy kiterjessze befolyását az itteni népekre«. Éppen ezért fontosnak tartja – már ennek ellensúlyozására is, hogy a Szentszék is tegye meg a magáét.” (Uo. 116.)

²⁸ Lukács Lajos: *i. m.* 45. Elítélőleg nyilatkozott még más okok miatt is a megboldogult József nádorról. L. uo. 46.: „mikor arról volt szó, hogy engedményeket kellene tenni akár evangélikusoknak, akár reformátusoknak, vagy görögkeletieknek, mindig hajlandó volt együttműködni és lényegében kooperált is.” Kiemeli még Lukács, hogy Viale: „Terhére rótta a nuncius, hogy háromszor nősült és először egy görögkeletit, majd pedig protestánsokat vett feleségül.”

²⁹ Adriányi Gábor: *i. m.* 16-17. Simor jóindulatúan eláztatta Scitovszkyt a Kúriában: „Primas Hungariae est bonus, sed simplex homo.” Egyébként a konkordátumot részletességgel l. Adriányi, Gabriel: *Die stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855.* Roma, 1963.

nyi halála kapcsán a primás által Pesten tartott gyászmise országos tüntetéssé fajult a neoabszolutizmussal szemben;³⁰ vagy a primás zarándoklatot szervezett Máriazellbe, a még Nagy Lajos által alapított kegyhelyre, s ebben olyan számosan vettek részt a köznép és vezető egyháziak mellett tekintélyes világi főurak is, hogy ez a zarándoklat is felért egy komoly tüntetés erejével.³¹ Az azután már szinte döbbenet volt Ferenc Józsefnek számára, hogy amikor az 1860-as évek elején, a békülés jegyében Budára látogatott a királyi pár, a konzervatív magyar arisztokráta szerkesztettek egy folyamodványt Ferenc József számára, amelyben az alkotmányos állapotokhoz való visszatérést javasolták. Ezen irat átadására pedig az uralkodó pár tiszteletére rendezett budai királyi palotabeli bált használták fel, ahol az emlékirat átnyújtója maga a primás volt, ami miatt a rendezvény azután botrányba is fulladt.³² Tehát ezek a tények is azt jelzik, hogy az egyébként közismerten aulikus érzelmű katolikus egyház sem hajlandó a fennálló állapotokat támogatni, s ez komoly politikai figyelmeztetés lehetett az uralkodó számára új alkotmányos megoldások, végső soron a kiegyezés előkészítésére.

Talán valahol innen keltezendő Deák előtérbe kerülése is a politikai egyezkedésekben. Ezt az is elősegíthette, hogy az 1848 szeptembere óta zalai birtokán gazdálkodó Deák valamilyen módon kapcsolatba kerülhetett a magyar ügyet nagyban pártfogoló Erzsébet királynéval. Családi források szólnak arról, hogy Ferenczi Ida, Deák keresztlánya a királynő belső társalkodónője lesz a későbbi híres Sztáray Irma grófnő mellett. Ez a „magyar udvartartás” bizonyára csendben munkálkodhatott – máig ismeretlen módon – bizonyos politikai döntések befolyásolásában. Az tény, hogy az 1861-es Országbírói Értekezlet utánról vannak halvány adatok, hogy Deákot az uralkodó magánúton felkérte volna Bécsbe. Deák ugyan nem arisztokrata, ám a reformkori személyiségek egyik tekintélyes alakja, aki idehaza tartózkodott (birtokán gazdálkodott), ráadásul a Batthyány-kormány igazságügy-minisztere is volt, mindezek együttesen politikai talentuma mellett predesztinálták őt a kiegyezés folyamatának – még Kossuthék által is nagyra becsült művének – az előkészítésére.³³

³⁰ Lukács Lajos: *i. m.* 129–130. ahol emlékezet tétetik arról, hogy Scitovszky primás által a pesti Belvárosi templomban tartott Széchenyi requiemen a korabeli jelentések szerint is kb. nyolcvanezer ember jelent meg, s így az egyházi esemény komoly visszhangot keltett. Hasonlóan gyászmisét celebrált Széchenyiért Bartakovics Béla egri érsek, s mindkét érsekről elítélő jelentést adott Rómának a bécsi nuncius. Magáról Széchenyiről is elítélőleg nyilatkozott a nuncius: „Finom ravaszsgból választotta állandó lakhelyül az elmeegógyintézetet, feltételezvé, hogy így majd büntetlenül harcolhat a birodalmi kormány ellen. De mesterkedései nem maradhattak titokban.” Hasonlóan tüntetéssé fajult már korábban Vörösmarty Mihály temetése és gyászmiséje. L. Nemeskürty István: *i. m.* 195.

³¹ Lukács Lajos: *i. m.* 119–120.; Nemeskürty István: *i. m.* 214–217. Magáról az eseményről egyértelmű volt a bécsi kormányzat véleménye, amit Kempen altábornagy Naplója is tükröz – Nemeskürty szerint –, mely szerint a zarándoklat „religös-politische Demonstration”. Ugyanakkor a Vatikánból dicséretet kapott Scitovszky primás vallásos buzgalméért. (Uo. 217.)

³² Nemeskürty István: *i. m.* 210–213. E botrány után következett be Ferenc József kislányának halála, így már elegendő ok volt a magyarországi látogatás megszakítására.

³³ Nemeskürty István: *i. m.* 220. A legújabb szakirodalom úgy tudja, hogy Deák Ferenc nem tartozott a Széchenyit Döblingben rendszeresen látogató magyarok közé. Bizonyíthatóan csak egy látogatósról tudnak illetve egyről megjegyzést maga Széchenyi tesz. L. *Diszharmónia és vakság*. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Szerk. és vál. Fenyő Ervin. Bp., 1988. 387–388, 448. jegyz.

Ugyanakkor más egyházak is komoly sérelmeket szenvedtek el a neoabszolutizmus alatt. Elegendő itt az 1859-es „protestáns pátens”-re hivatkozni, amely a németországi „Landeskirchen-regiment” szellemében szoros felügyelet alá vonta a három magyarországi protestáns felekezetet is. Ebben közrejátszott az a közismert tény, hogy számos protestáns lelkész tábori papként szolgált a szabadságharc alatt, sőt némelyek még a száműzetésbe is elkísérték Kossuthékat.³⁴ Így Bécsben elegendő okot láttak a megfenyítéseknek protestáns egyházakra való kiterjesztésére is.³⁵ Itt különösen bizonyos kinevezési jogosítványoknak az uralkodóhoz rendelése (pl. megtiltották, hogy a protestáns egyházkertületeket vezető superintendenseket erdélyi mintára püspököknek nevezzék, hanem a régi superindens címmel kellett megelégedniük), de egyes vagyoni sérelmek ugyanúgy szerepeltek, mint a protestáns iskolaügyet ért megszorítások. A hazai protestánsok tiltakoztak a pátens ellen (némely megjegyzés szerint ebben talán az ekkor már Döblingben élő Széchenyi keze is benne volt), s határozottan kijelentették, hogy ők az uralkodót illető *ius circa sacrát* mindenkor elismerték, de a *ius in sacrumot* soha. Ezt a tiltakozást többek között az válthatta ki, hogy a bécsi kormány mindkét protestáns egyház számára külön-külön öttagú egyházi főtanács felállítását tervezte már 1854-ben, amely a lelkészek kinevezésétől kezdve az iskolaügyön át minden egyházi ügyet állami irányítás alá vont volna, holott azt addig Magyarországon a protestáns egyházak különböző szintű önkormányzati testületi szervei végezték.

(Megjegyzendő, hogy ún. consistoriumok a nyugat-európai protestáns államok jelentős részében valóban régóta léteztek mint az uralkodók egyházi tanácsadó szervei. Ám ez a megoldás teljesen ellenkezett az addig Magyarországon törvényi úton és királyi rendeletekkel, nemkülönben a saját zsinati jogalkotással létrehozott egyházi szervezettel, ami komoly autonómiát is jelentett a hazai protestáns egyházak számára. A dolog pikantériáját csak fokozta, hogy a nyugat-európai mintához szokott jeles német protestáns tudósok, akiket a bécsi udvar nem véletlenül kérdezett meg a magyarországi protestáns egyházak átszervezése kapcsán, lelkendezve nyilatkoztak a tervről, mint amely rég várt

³⁴ Ács Gedeon: *Mihelyt gyertyámat eloltom. Bostoni jegyzetek 1856-1863.* Bp., 1989.

³⁵ Zsilinszky Mihály: *i. m.* 676. a bebörtönzött protestáns püspökök névsora. Az üldöztetés sajnos Haynau lemondásával sem ért véget. Luby Margit írja le, hogy az önkényuralom üldözéseivel szemben azok közül, akiknek nem volt elég idejük Kossuthék emigráns csoportjához csatlakozni, mert az ország belső részein tartózkodtak, többen menekültek a még akkor bőven járhatatlan Ecsedi-lápra mint biztos búvóhelyre. A népi emlékezet ezen bújdosók felől több mindent megőrzött, a Szatmárban még 1949-ben és az 1950-es években gyűjtő Luby Margit több ilyen feljegyzett. L. Luby Margit: *Népmondák Szabolcs-Szatmárból.* In: *Folklór és etnográfia.* 21. sz. Debrecen, 1985. 54-59. Különösen, hogy Haynau érdemeiért a környéken Gécen és Szekeresen kapott a császártól hálából nagyobb birtokokat. Haynau kegyetlenségét jellemzi a néphagyomány szerint, hogy megtudván a bújdosóknak a Lápban való nagy számát, rájuk akarta gyűjtatni a Láp téli nádját. Erről több verzió is fennmaradt, illetve hogy a környékbeli urak közül kik értesítették a bújdosókat (85. monda). Ugyanitt (77-81). találunk érdekes gyűjtést Kiss Áron porcsalmai református lelkészről, aki szintén a szabadságharc aktív résztvevője volt, s emiatt a Lápba bújdosott. Regénybe illő találkozását a vérszívó Haynauval ízesen mesélték még az 1950-es években is.

kívánatos szabadságba helyezi a magyarországi protestánsokat! Tulajdonképpen akárcsak a katolikus átszervezés kapcsán, itt is egy egységes, az egész Habsburgok uralta német területeken azonos séma szerint felépülő egyház s azon belül a protestánsokra is egységes egyházszerkezet kiépítéséről volt szó.³⁶)

A protestánsokra való odafigyelést Bécs részéről az is szükségessé tette, hogy ekkor még itt élt Budán, illetve már többnyire Alcsúton a korábbi nádor Józsefnek az özvegye, Mária Dorottya, aki württembergi hercegnő lévén protestáns vallású volt, s udvari papja révén komolyabb kapcsolatokat is tarthatott a hazai protestánsokkal.³⁷ Így többek között az ő közbenjárásáról is szólnak a feljegyzések a protestánsok számára építendő budai evangélikus templom esetében. Nem lehet kizárni a protestáns sérelmek, illetve azok reparálási kérelme kapcsán való esetleges közreműködését sem. Egy özvegy sógornő mediátori szerepét még Ferenc Józsefnek, aki magát mindig lovagias úriembernek tartotta, is illet figyelembe venni. Konkrét feljegyzések szólnak arról, hogy még 1851-ben híre ment, hogy az udvar a magyarországi protestáns egyházakat a német Landeskirchen-regiment mintájára akarja átszervezni, ami egyúttal a nálunk már meggyökeresedett zsinati szervezet mellőzését is jelentette volna, hiszen az uralkodó és a tervezett főkonzisztórium (egyházügyi főtanács) jogkörébe kerültek volna át azok a jogosítványok, amiket eddig a kerületek illetve a zsinat intézett. A források szerint az ez ellen tiltakozó magyar protestáns előterjesztést az özvegy főhercegnő Mária Dorottya nemcsak átvette, hanem valóban azt el is juttatta a császárhoz, Ferenc Józsefhez, akitől az irat a kultuszminiszternél állt meg. Az erre adott válasz kettős volt: egyrészt 1851-ben egyelőre elhalasztották a protestáns egyházszerkezet autonómiájának nyilvánvaló felszámolását, másrészt viszont a nádorné újabb közbenjárását megelőzendő megtiltották, hogy a kiadandó protestáns rendelet előtt bármiféle felségfolyamodvány tétethessék az uralkodóhoz.³⁸ (Az özvegy nádornénak 1855-ben bekövetkezett halála viszont ezt a kis bécsi folyosót is elzárta a protestánsok elől.) Talán ennek lehet köszönni azt is, hogy a fenti 1854-es tervezet megvitatására

³⁶ Zsilinszky Mihály: *i. m.* 687, et passim; illetve a Széchenyinek tulajdonított tiltakozó írást l. *Diszharmónia és vakság.* 297–300.

³⁷ Lukács Lajos: *i. m.* 46. Erre a bécsi nuncius Viale is felfigyelt. A József nádor halála kapcsán küldött jelentésben: „Különös óvatosságra intett a harmadik feleséggel, Mária Württembergi hercegnővel kapcsolatban, aki szerinte minden eszközt felhasznál a protestáns hittérítés sikere érdekében.” A nádor halála után, írja a nuncius „feltehetően Mária főhercegnő el fogja hagyni Magyarországot, ez »nagy szerencsének tekinthető a katolikus egyház számára.«” Ám a nuncius várakozása ellenére Mária Dorottya haláláig itt maradt.

³⁸ Zsilinszky Mihály: *i. m.* 682 és passim; továbbá Mária Dorottyáról részletesebben Hankó Ildikó-Kiszely István: *A nádori kriptá.* Bp., 1990. 150–152. itt hivatkozzák a *Pesti Napló* korabeli cikkét a nádorné temetési solemnitásáról: „A két város meg akarná mutatni, hogy ki életében ezrek által szeretteték, halálában ezrek gyásza és szomorúsága lőn.” L. még uo. 83–85. Nyilván a másik, a bécsi Habsburg ág részéről a magyarországi megbékélés egyik jele lehetett az is, hogy míg a nádor korábbi protestáns vallású feleségét először a Kálvin téri református templom kriptájába temették, s nem a Budai várban kialakított Habsburg kriptába, Mária Dorottyát protestáns vallása és fenti szereplése ellenére is a bécsi udvar egyenesen ide a vári Habsburg kriptába, férje mellé temették, a család számos tagja jelenlétében, mégpedig protestáns szertartás szerint.

Bécsben összehívtak egy protestáns értekezletet a református és az evangélikus egyházak vezető képviselőiből.³⁹

A protestáns sérelmek a protestáns pátensen túli további rendelkezésekkel is gyarapodtak. Így értesülünk arról, hogy az 1856-ban kiadott császári rendelkezés előírta, hogy katonatiszt csak katolikus pap előtt köthet házasságot. Ennek sérelmes voltára elég visszautalnunk a korábban a vegyes házasságoknál mondott kérdésekre. Még ennél is fájóbb rendelkezés volt egy újabb 1856-os rendelet, amely előírta, hogy katolikus temetőben más vallású személyt csak egyházi szertartás nélkül s a már megholt katolikus hívektől elkülönítve lehet csak eltemetni.⁴⁰ Egyúttal viszont magyarázatot kapunk, hogy a kiegyezés után a vallási, s ily módon házassági viszonyokat is rendező 1868. évi LIII. tc.-be miért került be fontos deklarációként, hogy a felekezeti egyenjogúságból következően a bevett vallások hívei kölcsönösen temetkezhetnek egymás temetőjébe.⁴¹

További vallástügyi sérelmi panaszok hangzottak el a magyarországi zsidóság részéről is. Az izraelita felekezet tagjait – ahogy akkor mondja a hazai törvényhozás: „házánk Mózes vallású lakosait” – szintén a szabadságharcban való részvétel, illetve annak támogatása miatt komoly büntetéspénz fizetésére kényszerítették. Gyakorlatilag a Mária Terézia óta a magyarországi zsidóságot sújtó, s a reformországgyűlések követelésének hatására 1846-ban eltörölt cameralis taxát újították fel.⁴² A kiegyezés előtt e büntetéspénz begyűjtését a bécsi kormányzat abbahagyta, s majd jóval a kiegyezés után a magyarországi izraelita felekezetnek visszaadta azzal a feltétellel, hogy abból saját vallási felsőoktatásukat szervezzék meg. Tulajdonképpen ez vetette meg az alapját a későbbi Országos Rabbiképző Intézetnek Budapesten.

Tehát a neoabszolutizmus félresikerült osztrák politikája éppen az egyházakkal való rendszeres összeütközése miatt tulajdonképpen szándéka ellenére egy nagy nemzeti egységet teremtett a Bach–Schmerling rendszerrel szemben. Az immár tarthatatlanná váló politikai válságból való kiutat csak a kiegyezési tárgyalások mielőbbi megindítása jelenthette. Ráadásul az egyházakkal kapcsolatos kérdéskört az is előtérbe helyezte, hogy röviddel a kiegyezési tárgyalások befejezése után meghalt Scitovszky prímás, s az alkotmányos rend hely-

³⁹ Zsilinszky Mihály: i.m. 684–685. Albrecht főherceg, Magyarország teljes jogú polgári és katonai kormányzójának 1854-es rendeletéből: „Legfelsőbb elhatározás következtében a magyarországi mindkét hitvallású evangélikusok az 1790/1. XXVI. tc. 4.§-a szerint, az egyházi ügyeiket illető legfelsőbb elhatározás céljából, még az 1854. év folyamán ki fognak hallgattatni.” Míg az 1859-es pátens szövegét l. Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika 1847-1894.* I. Bp., 1894. 216–219.

⁴⁰ Zsilinszky Mihály: i. m. 693. et passim; Uo. 717–719. a külföldi államok reagálásai; míg a protestáns pátens elleni tiltakozáshoz csatlakozó katolikus állásfoglalásokat l. Lukács L.: i. m. 127–129. Újabb hazai értékelése Bajusz Ferenc: Jegyzetek a református egyházjogról. In: *Felekezeti egyházjog Magyarországon.* 175–178.

⁴¹ *Magyarország története 1848-1890.* I. 1979. 473. Zsilinszky Mihály: i. m. 649., ahol jelzi, hogy az 1839-40-es országgyűlés már úgy rendelkezett, hogy ahol más temető nincs, ott a felekezetek közösen használják a meglévőt. Ugyanakkor az 1868. évi magyarországi szabályozás osztrák párhuzamára figyelmeztet Csizmadia Andor: i. m. 85. 18. jegyz. („nem katolikusok temetése katolikus temetőbe Ausztriában”).

⁴² Zeller Árpád: i. m. I. 192-193. Haynau rendelete a zsidók megsarcolásáról. L. még Schweitzer József-Schweitzer Gábor: i. m. 225–227.; *Magyarország története* I. 1979. 591.

reállítása, azaz a koronázás törvényes lebonyolíthatása a magyarországi katolikus egyház új vezetőjének, a primásnak mielőbbi kinevezését tette szükségessé. A magyarokkal szembeni gyanakvás maradékának jele, hogy az uralkodó Simor Jánost,⁴³ korábbi bécsi udvari ágenst nevezte ki primássá, aki viszont primásként teljesen a magyar érdekek szószólója lett akár a Vatikánnal, akár Béccsel szemben is. (Szintén a koronázás előtt pár hónappal halt meg – egyes források szerint nem várt hirtelenséggel – Ferenc József unokatestvére, a Franciaországban élő István nádor is. Gyors és szinte a nyilvánosság kizárásával tartott temetéséről források szólnak.⁴⁴ Mindenesetre nem lehetett kedvező ómen a koronázás előtt, hogy az abban legfontosabb szerepet játszó két személyiség, a primás és a nádor szinte egyszerre haltak meg. Ez a fátum ugyan egyrészt Simor említett kinevezését eredményezi; másrészt viszont azt a talán ekkor még ideiglenesnek tekintett megoldást állandósítja, hogy a nádori méltóságot többé nem töltik be, s a törvény felhatalmazása alapján egyes jogosítványait a miniszterelnök gyakorolhatta.)

5. Kiegyezés után: az 1868-as szabályozás és Deák utolsó egyházpolitikai beszéde

A kiegyezést megelőző politikai tárgyalások főként közjogi témájúak voltak. Ebben a korabeli adatok szerint valóban Deák Ferencé volt az oroszlanrész. Ehhez az ő jogászai műveltsége és közismert higgadt vérmérséklettel párosult jó taktikai érzéke is kellett, de emellett szükséges volt, hogy Bécs maga is alkalmasnak, illetve elfogadható tárgyaló partnernek tartsa őt. Pontosan mindmáig feldolgozatlan ez a mediatori szerep, s legfeljebb a híres Lustkandl Vencel osztrák közjogász érveire adott válaszát, a húsvéti cikket szoktuk volt emlegetni.⁴⁵ Ám ennek kiderítése egy részletesebb Deák monográfia témája lehet. Az biztos, hogy az első ügynevezett „kibontakozási terv” elkészítésére még az ún. magyar konzervatív csoportosulás egyik vezető alakja, Apponyi György országbíró kapott megbízást. (Ebben a kutatások szerint nagy szerepe volt Forgách kancellárnak is.) Az 1862/63-as tervezet természetesen magában foglalta vagy ötvözte a hazai konzervatívok korábbi elképzeléseit, amelynek alapján a *Pragmatica Sanctióra* alapított kettős birodalom, közügyekkel és az ezt kontrolláló delegációkkal már régebben jelen volt. Nem kisebb nevekkel, mint: Desseffy Emil, Majláth Gábor, vagy a liberális Eötvös neoabszolutizmus kori röpirata, avagy Trefort Ágoston tervezete.⁴⁶

⁴³ Lukács Lajos: *i. m.* 153.; Adriányi Gábor: *i. m.* 15–22.

⁴⁴ Hankó Ildikó-Kiszely István: *i. m.* 116–149., ahol a szerzők a holttest agnoszkálása eredményként felvetik egy esetleges politikai háttérű erőszakos halál lehetőségét is (l. különösen 140–149.).

⁴⁵ Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz*. Pest, 1865. (reprint) Utószó és jegyzetek: Kovács István. Bp., 1987.

⁴⁶ A kiegyezési tárgyalások összefoglalását az alábbi műre alapoztuk: *Magyarország története*. I. 638–768.

A magyar kérdéssel természetesen Bécsben is tágabb kör foglalkozott, a szűkebb birodalmi vezetésén túl. Bécsi jogászok már 1861-ben készítették a fentiekhez hasonló szellemű tervezetet, így az uralkodói jogok alkotmányos korlátozását véve célba. Amidőn ez publikussá lett, az 1861-es országgyűlés résztvevői között sokan foglalkoztak vele. Történeti kutatások szerint Deák már ekkor felvetette Dessewffy Emilnek e koncepció tárgyalási alapként való elfogadását, s erről Dessewffy magánlevélben értesítette Apponyit. Apponyi viszont baráti kapcsolatot ápolt Deákkal – nem véletlen együttműködésük az 1861-es Országbírói Értekezleten. Ám 1863 tavaszán Bécsből elutasították az Apponyi-féle tervezetet, s hiába kísérletezett újabban maga Forgách kancellár is, akinek végül állásából is mennie kellett. Tehát ha úgy vesszük, a felirati párt javaslatát Bécs zsákutcába juttatta, míg a határozati párt átmenetileg örülhetett, hogy ő nem volt hajlandó engedményre a 48-as alapokból.

Ugyanakkor e tájt került napvilágra a híres dunai konföderációs terv is, ami természetesen az akkori külpolitikai viszonyok miatt kivihetetlen volt. Egyedül az a felismerése bizonyult időtállóknak – melyet a katonai kivitelezésben mint módszert képzeltek el –, hogy az itáliai tartományaihoz makacsul ragaszkodó Bécset belesodornák egy olasz-osztrák háborúba, amibe franciák is bekapcsolódnának, s ez Ausztriát szükségképpen a magyar kérdés valamilyen megoldására készítetné.

Későbbi kutatásnak kell tisztáznia azt a korabeli értesülést, hogy időközben Deákot többször is meghívják Bécsbe tárgyalni. 1864-ből maradtak fenn olyan kancelláriai iratok, amelyek a pesti rendőrfőnökre hivatkozva utalnak Deák és a konzervatívok, illetve Apponyi szoros kapcsolatára, valamint együttműködésére. Fontos, hogy már a debreceni békepárt, illetve a konzervatívok a magyar önállóság hirdetése mellett sohasem akartak leszakadni a Habsburg-háztól. Ez a megközelítés volt a szimpatikus az uralkodó számára, s érthetően ezek képviselőivel vagy ennek jelöltjeivel tárgyalt. (Deák pedig köztudottan már korábban a kivárást javasolta elvbarátainak. Ez pedig a német egységtörévések porosz részről való felgyorsulásával láthatóan döntő szakaszához érkezett.)

A történettudományi kutatások szerint is az egyik leghíresebb Deák mű, az „Adalék a magyar közjoghoz” című 1865-ben megjelent munkája fekteti le elméletileg a kiegyezés közjogi alapjait, formailag mintegy vitatkozva Lustkandl Vencel osztrák közjogász 1863-as cikkével. Ugyanakkor arról is szólnak a források, hogy már 1864 decemberében, tehát e nagy mű megjelenése előtt felkeresték Bécsből Deákot, majd ezt a látogatást két másik is követte, amelynek során írásban rögzítették a bécsi megbízott Augusz báró és Deák álláspontját, de csak magyarul. Időközben Schmerling a birodalmi tanácsban tulajdonképpen politikai vereséget szenvedett 1865 tavaszán, s talán ez is arra indította Ferenc Józsefet, hogy Augusz bárót újra Deákhöz küldje. Ezt a tárgyalást követte Deák 1865. április 16-i híres húsvéti cikke, amelyben a birodalom egységének megtartása, illetve a 48-as törvények alkotmányossága mellett érvelt, utóbbiak lehető épen tartásával. Ez lehetett az a bűvös kifejezés, amire Bécsben vártak, mert Apponyi György egy hónappal később az ő bécsi újságjában (*Debatte*) egy kész kiegyezési tervet közölt, ami tulajdonképpen a Deák-féle

koncepció volt. Bár a határozati pártiak, így még Eötvös részéről is elítélésben részesült a Deák-program, (nem elég „practicus” Eötvös szerint), de Schmerling bukása felértékelte Deák addigi mediatori szerepét. Az ezt követő kezdeti alkotmányos változások – így tartományi parlamentek egybehívása, a magyar országgyűlés szintén még 1865 folyamán való összeülésének megígérése, valamint a katonai bíraskodás felfüggesztése – mind előrevetítették az alkotmányos kibontakozás lehetőségét. Viszont mindez nem jelentette a megyei önkormányzatok visszaállítását is, ami a határozatiak részéről több támadást is eredményezett az új Belcredi vezette bécsi kormányzat ellen. Ebben csak egy vigasztaló volt, hogy a Schmerlingi tapasztalatok alapján már Bécs sem akarta többé a központi vagy birodalmi parlament felállítását.

Emiatt viszont újra fontosságot nyert a magyar országgyűlésnek nemcsak az összehívása, hanem annak miképpeni összeállítása is. A választásokat – a korabeli sajtó szerint is – az akkori új kancellár, Mailáth gróf úgy szervezte meg, hogy lehetőleg mindenütt Deák-pártiak jussanak be a képviselőházba, hiszen csak ez biztosíthatta a kiegyezési tárgyalások folyamatának sikerét, illetve országgyűlési legitimitását. Az országgyűlésben a rengeteg sérelem miatt akadozó, illetve Béccsel is átmenetileg megtorpant tárgyalásokat 1866 tavaszán az lendítette előre, hogy Deák javaslatára a képviselőház felállított egy „Közösügyi bizottságot”, mégpedig Andrássy Gyula elnökletével. Ám a közben kitört olasz-osztrák háború a magyar országgyűlés feloszlását vonta maga után. A híres königgratzi vereség nyomán pedig (a korábbi olasz vereséggel együtt) valóban szorítóba került az osztrák hatalom, s már csak fennmaradási ösztöne is a kiegyezés mielőbbi realizálását igényelte. Deák közismert bölcsessége okán, hogy kicsikart engedmények nem lehetnek tartósak, megmaradtak az eredeti magyar tárgyalási pozíció mellett. Nyilván ennek köszönhető, hogy a végső tárgyalásokat lezáró 1867. február 17-i miniszterelnöki kinevezés eredetileg – Ferenc József elképzeléseiben is – Deák Ferencnek szólt volna, aki ezt a reá jellemző szerénységgel elutasította, s Andrássyt ajánlotta maga helyett. A Deák párti többségű parlament s a bölcsen vagy talán szerénységből és óvatosságból háttérben maradni kívánó Deák mind egy színes politikai történészor sajátos magyar politikai és jogtörténeti emlékei.

A kérdéskört két fontosabbnak látszó esemény elemzésével zárjuk. Egyrészt az 1868. évi LIII. tc. meghozatalával és rendelkezéseivel, másrészt pedig Deák Ferenc utolsó nagy egyházpolitikai beszédének vázolásával.

a) Az 1868. évi egyházügyi törvényhozás részletei máig kikutatatlanok, pedig valószínű, hogy több figyelmet érdemelnének.⁴⁷ Ugyanis a legfontosabb kiegyezési alkotmányos törvények meghozatala után kerül sor egy egyházpolitikai jogalkotásra. Ennek belső egyházi kezdeményezéseit már jelezte az egyháztörténet-írás, amennyiben e törvényalkotásra vonatkozóan mindkét prototásns felekezeti már 1867 oszén tett javaslatokat. Ezek lényege az 1848. évi XX. tc.-ben megfogalmazott elvek alkotmányos végrehajtása. Az egyházi kezdeményezésen túl valószínűleg a fent jelzett óriási egyházügyi sérelmek és szen-

⁴⁷ Zeller Árpád: *i. m.* 369-478.; Zsilinszky Mihály: *i. m.* 729. et passim.

vedések miatt kívánt az Andrássy-kormány elégtételt adni mind az egyházaknak, mind azok hitsorsosainak. Ezzel egyúttal elejét lehetett venni, hogy alkotmány hiányában is e kérdésben a jövőben önkényesen ne járhasson el az uralkodó. Másrészt pedig az 1700-as évek óta görgetett nagy problémakört, a vegyes házasságokat, illetve a belőlük származott gyermekek vallását kívánták nyugvópontra juttatni. Ugyanakkor a nemes szándékok ellenére egy eléggé vegyes törvény született, s majd csak Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter zsenialitása képes összehozni egy teljes egyházpolitikai törvényhozási programot. Így az 1868-as törvényhozáson valami sietségféle is látszik, s valószínűleg ez eredményezi – az európai „kulturkampf”-ok hatásán túl –, hogy a század végén ismét elő kell venni a kérdés szabályozását.

Az 1894/95-ös majdani radikális, de nagyon is konzekvens törvényhozás ekkor még valami miatt nem lehetett időszerű. Ez a későbbiekben elemzendő Deák-féle beszéd miatt is fontos, mert az majd elárulja, hogy Deák a majd Szilágyiék által kimódolt megoldás híve, azaz állam és egyház konzekvens elválasztása, s egyúttal a felekezetek közötti interkonfesszionális viszonyok államot illető részeinek törvényi rögzítése. Úgy tűnik, Deák, aki ekkor még hatalmas csúcsán van, maga is az elhalasztás mellett dönthetett, holott a protestánsok által 1848 óta folyamatosan megfogalmazott emlékiratok egy radikálisabb egyház-állam elválasztása mellett álltak ki, s igényelték – francia mintára – a már 1848-ban megígért állami segélyezést. Különösen várták ezt iskolaügyeik tekintetében. Talán a magyar katolikus egyháznak a polgári átalakulás érdekében elszenvedett fájdalma, azaz a magyar ügy melletti harcos kiállást kívánták volna ily módon honorálni. Ekkor ugyanis a magyar katolikus egyház a kiegyezés nagy lázas hangulatában szorosan együttműködik a hazai politikai erővel, hiszen a kiegyezés saját egyházi autonómiájának a visszaszerzését is eredményezi. Lehet, hogy ez is hozzájárul ahhoz, hogy a két évvel későbbi I. vatikáni zsinaton a részt vevő magyar püspökök nyíltan kiálltak a pápai infallibilitás dogmávé nyilvánítása ellen. Sőt van olyan híradás is, hogy ők tanácsolták volna a kormánynak a placetum jog felújítását, azaz a kormány hivatalosan tiltsa meg a magyar katolikus egyháznak e dogma kihirdetését. (Viszont a dogmát a kormány utasítása ellenére is kihirdető Jekelfalussy püspököt semmi politikai retorzió nem éri.) Tehát az ekkor még nagyon is meglévő katolikus egyházi szimpátiát, ami, ahogy jeleztük, egyik része volt a neoabszolutizmussal szemben kialakult egységes nemzeti ellenállásnak, nem kívánták eljátszani. (Olyan apró tények is jelzésértékűek a katolikusok érzékenységgel szemben, hogy a kiegyezés után csak nem jön létre – a felekezetek kérése ellenére sem – a Pesti Egyetemen protestáns, s újabb kérésként ortodox, azaz „görög keleti” teológiai fakultás, holott a Kolozsvárott megnyíló egyetemet már így rendezik be.)

Ugyanakkor bizonyos törvényhozási kérdések, amelyek furcsa módon iunctimban voltak a vallásüggyel, szintén egy gyors törvényhozási intézkedést kívántak. Így a polgári eljárásról szóló ideiglenes szabályozás, ami éppen a házassági perek, illetve a vegyes házassági perekben szükségeltette a fórumrendszer és illetékesség rendezését. Hasonlóan fontossá vált – a horvát kiegyezés okán is – a nyelvkérdés kapcsán az iskolarendszer, s Eötvös eredeti állami iskolarendszerének feladása helyett a már működő felekezeti iskolák fenntartása,

illetve a támogatás törvényi szabályozása. E kérdések sürgőssége viszont nem tette lehetővé oly nagyszabású egyházpolitikai törvénycsomag mielőbbi elkészítését, mint amilyen majd az 1890-es években készült.

b) Deák 1873. július 23-i beszéde.⁴⁸

Deák utolsó nagy parlamenti beszéde érdekes módon éppen az addig általa kevésbé firsírozott kérdésről, az állam és egyház viszonyáról szólt. (Maga is jelzi beszédében, hogy: „Általában, tisztelt ház, nekem az idevonatkozó tárgyakhoz szólni kissé nehéz, egyszerűen azért, mert nekem az állam és egyház közötti viszonyokat illetőleg nézetem az, ami mint tapasztaltam, sok emberé nem.”) Deáknak e kérdésben való tartózkodását több dolog is magyarázhatja, az elvi kifogásokon túl. Ugyanis családja a kor szokásainak megfelelően hívő katolikus volt, feltehetően maga Deák is. Legalábbis vallástalanságának, sem túlbuzgóságának nincs nyoma. (Ugyanakkor Vörösmarty halálakor – akivel mindig baráti, bensőséges jó viszonyt ápolt – maga Deák a gyászmise szervezője, ami azután a kor szokásainak megfelelően, lévén a neoabszolutizmus idejéről szó, kisebbfajta politikai tüntetésbe torkollott.)

A személyiségén túl éppen 1873-ra voltak túl a magyar politikai életben is nagy vihart kavart I. vatikáni zsinaton, illetve annak infallibilitási dogmáján, illetve az ezt követő placetum jog említett felújításán. Ugyanakkor a katolikus egyház a már fent említett okok következtében királyi főkegyúri joggal, illetve a főkegyúri jog egy részét gyakorló kormányfelügyelettel találta magát szembe. A felekezeti egyenjogúságot deklaráló új magyar törvények szerint a többi felekezet mintájára a katolikusoknak is valamiféle autonómiát kellett volna kiépíteniük. (A protestánsok és az ortodoxok törvényben rögzített autonómiával bírtak, s az uralkodó csak alkotmányossági felügyeletet gyakorolt felettük: a *ius circa sacrát*.) Erre a király beleegyezésével és a kormány sürgetésével meg is kezdődtek a katolikus autonómia-kongresszusok, ami végül feltehetően a Vatikán közbenjárása nyomán is meghiúsult. Ugyanakkor a források szerint ezen tervezett katolikus autonómia-kongresszus ülésén Deák is exponálta magát, de mint az eredmény mutatja, végső eredményét tekintve sikertelenül. Tehát a kiegyezés után a Deák-párt kissé túl hamar „megpörkölődött” állam és egyház kérdésében. Ráadásul, amint az alábbiakból kiderül, egyház és állam kérdésben Deák a reformkori liberális nemzedék tagjaként, ha ki nem mondottan is, de a francia típusú állam és egyház elválasztásának volt híve, amit ekkor politikailag nem volt szerencsés manifesztálni. Nyilván mindez az óvatos és taktikus Deákot arra kellett, hogy ösztönözze, lehetőleg ne készüljön semmilyen nagy egyházpolitikai csomag.

Hogy Deák szokott óvatosságát félretette és a kérdésben nyilvános beszédet tartott, azt egyrészt rosszabbodó egészségi állapota, illetve egy ellenzéki javaslat miatt tette, amelyben a kultuszminiszter lemondását követelték egyes püspökök megbüntetésének elmulasztása miatt. Ugyanakkor elhangzott a

⁴⁸ *Képviseelőházi Napló 1872–1875*. VII. 363–367.; l. még Rác Lajos: A polgári házasság intézményének létrejötte Magyarországon. Bp. 1972. In: *Jogtörténeti Értekezések*. 4. sz. 122.; Uő: Kánoni jog világi jog. In: *Állam és Jogtudomány*. 1989. 2. sz. 407–436.

megvádolt miniszter részéről egy javaslat, hogy országgyűlési bizottság küldessék ki állam és egyház kérdéseinek szabályozási tervét elkészítendő. Mindezek sarkallhatták a beteg Deákat, hogy e kérdésben szót emeljen.

E beszéd egy nagyon világos foglalata Deák liberális elképzeléseinek, s ezért is nyerhette el a későbbiekben, jóval halála után is a minta szerepét, ahogy arra majd igen sokan hivatkoznak is az 1894/95-ös egyházpolitikai törvények tárgyalásakor. A beszéd főbb pontjai az alábbiak:

1) Deák állam és egyház kapcsolatában a kontinentális és az amerikai rendszert különbözteti meg mint két mintát, s ő az utóbbi, az amerikai mellett teszi le voksát. Indoka, hogy Amerikában az állam, a status „...úgy tekintette a kultuszokat is a státussal szemben, mint associatiókat...”, s ezek felett csak törvényességi felügyeletet gyakorolt, minden másban szabad kezet engedett a válásoknak. Ehhez képest az Európában kialakult minta sokkal összetettebb, hiszen itt történetileg az állam és egyházak közötti viszony úgy jellemezhető, hogy: „...a vallásnak érdekeit összeshőtötték a státus minden intézményével ...ezt a rendszert egy nap alatt megsemmisíteni nem tartozik a lehetőségek közé...”. Leszögezi, hogy: „a két rendszer között jobbnak, ésszerűbbnek és célszerűbbnek tartom az amerikai, amely rendszer alapja, hogy az állam ne vagy minél kevesebbet avatkozzék a kultuszok ügyeibe.”⁴⁹ Majd hozzáteszi: „minden lépést, amely affelé vezet, pártolok, de nem pártolok semmi olyan lépést, mely attól eltávolít.”

2) A fenti kapcsán hozza fel a katolikus főpapság főrendiházi tagságát. Ezt anakronisztikusnak tartja. Megoldás csak kétféle lehet, hogy vagy minden felekezet kapjon a főrendiházba képviselőt (de ezt nonszensznek tartja), vagy pedig minden ilyen kiváltság eltöröltessék. Ugyanakkor ennek végrehajtásában nagy óvatosságot kíván, amit majd a főrendiházi reform során lehet csak keresztülvinni. Hiszen ha most kezdeményeznék: „Azt gondolnák harcot üzenünk nekik, üldözzük őket; pedig nincs veszedelmesebb ember, mint a mártír.” (A történelem fintora, hogy a balközép kormány majd Tisza vezetése alatt 1875-ben éppen a Deák által helytelenített első megoldást valósítja meg!)

3) E kérdések egyik legfontosabbikának pedig a polgári házasság ügyét tartja. A polgári házasság két fajtáját különbözteti meg Deák: a kötelezőt és a fakultatívot. Az utóbbit helyteleníti: „Nem tehetek róla... a fakultatív polgári házasságot nem tartom logikai alapon nyugvónak, nem tartom helyesnek, és magára az egyházi rendre nézve is sértőbbnek tartom, mint a kötelezőt.” Hiszen ez esetben – érvelt Deák – az állam tulajdonképpen azt mondja a házassalandóknak, hogy menjenek az egyházhoz: „de ha össze nem ad titeket, akkor jöjjetek hozzám majd összeadlak én.” Míg a kötelező polgári házasságnál: „az állam azt mondja, hogy a házasság nemcsak egyházi szertartás, hanem polgári szerződés, és pedig a legfontosabb... én tehát, mint állam megkívánom, hogy ezen polgári szerződés előttem köttessék; annak egyházi részét azután végezték el a magatok papjánál. Ebben sem sértő, sem abszurd, sem helytelen

⁴⁹ Az amerikai állam/egyház kapcsolat újabb értékelésére l. Paczolay Péter: A semleges állam és kritikája – az amerikai modell. In: *Az állam és egyház elválasztása*. Faludi Akadémia 1996. 81-96.

nincs." Tehát Deák a kérdés kapcsán az ellen tiltakozik, hogy a polgárokat fakultatív házasság esetén kétféle minőségi kategóriába sorolják, az egyikbe azokat, akiknek házasságát kánonilag helyesli és megköti az egyház, míg a másik csoportét valamely oknál fogva nem. Így azok kénytelenségből mennek az állami anyakönyvvezetőhöz.

4) Kiemelten kezelte az egyházi javak saecularisatiójának kérdését is. Külföldi példákra hivatkozik, ahol teljesen államosítottak mindenféle kárpótlás nélkül, s míg más államok bár saecularisáltak, de magukra vállalták az egyház kötelességeit. Deák e kérdésben is világosan és logikusan fogalmaz. Szerinte akkor jön el a saecularisatio felvetésének kérdése, amikor meg tudják „különböztetni, hogy mik az egyház valóságos tulajdonai, és mik a státus tulajdonai a maga kulturális céljaira". Ezen megkülönböztetés esetén sem javasolja a saecularisatiót, hanem azt mondja, hogy az elkülönítés után az állam a maga javait használja kulturális célokra, míg az egyház megmaradó javait hagyja az egyháznál az állam, mert ellenkező esetben az államnak kellene a kultusz céljait is finanszírozni, ami pedig éppen visszalépést jelentene.

5) Utoljára hagyja a katolikus autonómia-kérdést. Szerinte: „a katolikus autonómia csak negatíve tartozik az országgyűlés elé." Az állam legfeljebb annyit mondhat, hogy milyen ne legyen, azaz feleljen meg a törvényességnek, egyébként ez is a katolikus egyház belügye.

Mindezen kérdések megoldásánál pedig a legnagyobb óvatosságot és megfontoltságot ajánlja Deák: „Az eréllyel és józan ésszel párosulnia kell a leggondosabb óvatosságnak, mert a kérdés könnyen elmérgesíthető." Szinte előre látva a későbbi nagy egyházpolitikai harcokat, mondja: „Azzal végzem beszédemet, hogy én minden nemét a vallási háborúknak a lehetőségig óhajtom kikerülni. Ha a vallási háború fanatizmusból ered, s fanatizmussal vitetik, káros, veszélyes. De az oly vallási háború ...melyek tollal és tanácskozási termekben vitetnek – oly vallási háború, mely hit és vallási buzgóság nélkül, magánérdek és politikai célokból vitetik, még veszélyesebb s emellett utálatos is."

Staat und Kirche in der Epoche von Ferenc Deák

Die Studie überblickt eine erregende Periode der ungarischen Staatsentwicklung (1848–1873), und zwar von einem speziellen und selten untersuchten Aspekt aus, dem System des Verhältnisses von Staat und Kirche. Da die Aufarbeitung der historischen Entwicklung folgt, spiegelt der im Titel angegebene Fragenkreis die Kirchenpolitik dreier sehr unterschiedlicher Regierungssysteme mit ihrer rechtlichen Regelung wider. Als Leitfaden dabei dient, daß eine der herausragendsten Persönlichkeiten der untersuchten Periode, der Jurist und Politiker Ferenc Deák, lange Zeit nur aus dem Hintergrund, dann aber, nach dem Ausgleich von 1867, als wirklich determinierender Faktor auf die Beziehung zwischen den ungarischen Konfessionen und dem Staat Einfluß nehmen konnte.

Deák és a magánjog

Végigtekintve a mai ülészak előadóin, bizony irigység és kétségbeesés fogott el. Jogtörténész, tanszékvezető kollégáimat szerencsésnek érzem, hiszen ők valamennyien otthon vannak a XIX. században, a különböző jogterületek fejlődési tendenciáinak felvázolása *ex officio* nem eshet nehezükre. S ezen otthonos és ismert környezetben megtalálni Deák Ferenc helyét sokkal egyszerűbb számukra, mint a századon, korszakon kívül álló – éppen csak tanszékvezetői pozíciójánál fogva szakértők közé keveredő –, magát – nem teljes joggal – római jogásznak érző és kora újkorral foglalkozó előadó. Nem is vállalkozhatom most másra, mint Deák egyes gondolatainak felidézésével s a róla adott későbbi értékelések – korántsem teljességre törekvő – áttekintésével felvillantsam az ünnepelt civilista alakját.

Abban mindannyian egyetérthetünk, hogy Deák életműve legalább annyira jogászai életmű, mint politikusi, államférfiúi. Deák kora egyik legjelesebb jogásza volt, aki ügyvédi oklevelet szerezve végighaladt a megyei ranglétra néhány fokán, s aztán az országgyűlésbe kerülve kamatoztatta a győri jogakadémián szerzett ismereteit.¹ Megnyilatkozásai jó részéből kitűnőleg ízig-vérig jogász volt, korának fia, de korának meghaladója is, korát sok tekintetben meghaladó egyéniség jogászként is. Aki abban a korban jogász volt, az jogtörténésznek is tekinthető, a korabeli magyar jogfejlődés és jogtudomány közismert történeti kötöttsége és kötődése miatt. Tisztában volt a magyar jogi hagyományokkal, azok előnyeivel és hátrányaival is. Azt mondhatjuk tehát, hogy kortársunkról emlékezünk.

Az 1843-as büntetőjogi javaslatok létrehozásában betöltött szerepe jól ismert. Kevésbé került reflektorfénybe eddig – bár jeles magánjogászaink (Szladits Károly, Nizsalovszky Endre) szenteltek ennek is egy-egy rövidebb tanulmányt – Deák magánjogot érintő tevékenysége.

Az ő nyomukat követve, egyetérthetünk abban is, hogy korában kevesen ismerték annyira jól a hazai tételes jogot, mint ő.² De még ritkábbak voltak azon kortársai, akik a korabeli külföldi magánjogi kodifikációkat, a korabeli elméleti irodalmat jobban ismerték volna. Beszédeiben vissza-visszatérően hi-

¹ Életére mindmáig mérvadó: Ferenczi Zoltán: *Deák élete, I-III*, Budapest, 1904.

² Ferenczi: *i. m.* 182–183.

vatkozik az angol, francia, német gazdasági és jogi élet legújabb fejleményeire.³ 1834 májusában például így nyilatkozik a magánjog fejlődése elé állítható külföldi példákról: „De 1791 óta, midőn a 67. cikkely alkottaték, a statusi rendelkezéseknek ezen nevezetes ágában tetemes előlépések történtek; azóta készült a napoleoni codex, a bajor, a porosz törvénykönyv és az igen sok tekintetben nagyon jeles ausztriai. Ezek a magános polgárok körötti viszonyokat nagyon kifejték, s a mint naponkint érezhetőbb egy systematizált polgári törvénykönyv hiánya, úgy a törvényhozó test az 1791-ben elrendelt küldöttség hatóságának körébe szorítva, s pusztá foltozására kárhóztatva nincs, és munkája ily jeles példák után kevesebb nehézséggel jár.”⁴

Jogi műveltségét, tudását – más, talán ismertebb törekvései és eredményei mellett – többek között arra is felhasználta, hogy a rendi Magyarország magánjogából a polgári, a jogegyenlőségen alapuló új Magyarország magánjogának megszületését sürgesse és elősegítse. Ebben következetes volt, ha nem is túlzottan eredményes. Következetességéért – melyet néhány momentumot felvillantva bemutatni kívánok – csodálhatjuk, az eredmények részlegessége, a nagy magánjogi mű elmaradása miatt felmenthetjük. Nem rajta múltott, hogy – életének egyik leghőbb vágya, s jogász voltának egyik legfőbb vesszőparipája – a magyar magánjog kodifikálása még hosszú évtizedekig váratott magára. Neki köszönhetjük viszont, hogy a magyar magánjog ráléphetett a „polgárosodás” útjára.

Deák politikai és jogi felfogásának, nézeteinek köztudottan egyik jellegzetes vonása, hogy a feudális gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokkal szemben mindig a polgári átalakulás igényeit tartotta szem előtt, pályája kezdete óta.⁵ Így magánjoggal kapcsolatos gondolatait fiatal képviselő korától egy eszme kísérte végig: a jogbiztonságot megvalósító, a szabadságon és a tulajdonon – mint két sarokponton – nyugvó magánjogi kodifikáció gondolata. „Deák maga kodifikátori elme.” – írja Szladits – „Megmutatta azt már 1834-ben, midőn a magánjog kodifikációjánál követendő methodusról nyilatkozott és a ‘juridicum operatum’ casuistikus digesta-módszerével szemben systematikus kodex megalkotását sürgette.”⁶ A Szladits által említett *operatumok* alatt a fennebb említett 1791. évi 67. törvénycikk által kiküldött bizottságok munkálatait kell értenünk, melyeket – és az azokhoz 1827-ben készült *Opiniót* – 1832-ben vette elő az országgyűlés.⁷

A magánjogi jogbiztonságot Deák a magánjogi kódex létrehozásával látta megvalósíthatónak. 1834-es beszédének kivonata is erre utal: „Halomra nőtt polgári törvényeink a nemzeti törvényhozás hosszú során keresztül minden rendszer nélkül, egyes panaszok következtében, egyes esetek körülményeihez alkalmazva hozattak, s ezen az úton tévesztő temérdekségre szaporodtak. Verbőczy volt az első, aki ezen casuistikus zavart némi, bár hiányos rendszerbe

³ Zoltán József: *Deák Ferenc, a civiljogász*, Jogállam, 1937. 369.

⁴ *Deák Ferenc beszédei*, I, 1829–1841, összegyűjtötte Kónyi Manó, Budapest, 1903. 83–84.

⁵ Sarlós Béla: *Deák és Vukovics: Két igazságügyminiszter*. Budapest, 1970. 68.

⁶ Szladits Károly: Deák Ferenc és mai magánjogunk, *Jogtudományi Közlöny*, 1903/42, 351.

⁷ Ferenczi: *i.m.* 81, 124–126.

foglalta. Minden lehető egyes eseteket a véges emberi elme előre ki nem merít-
het, számba nem vehet, s így lőn, hogy mindig újabb esetek adván elő mago-
kat, melyek a casuistikus törvényekben még ellátva nem valának, a törvények
eme hiányait kénytelenek voltak az ítélőszékek pótolni, honnan önkény bizony-
talanság s a törvények homályos értelme eredett. Ezen bajon az országos kül-
döttség előttünk levő munkája nem segít, mert az nem egyéb a curialis deci-
siókból merítgetett, ekkorig világos törvény által el nem intézett egyes esetek
eligazításánál; nem egyéb, mint casuistika.”⁸

Deák világosan látta a célt és a teendőket, aktívan részt vett az országgyűlés
magánjogi munkájában: „...valamikor időnk engedé, a törvénykezési rendsze-
res munkát vizsgálatásával foglalatoskodtunk, ... a polgári törvények javas-
latai közül pedig 25 t.-cikkelyt kerületileg elkészítettünk. Mindezen törvény-
cikkelyeket annak idejében hivatalos tudósításaink mellett a t. rendeknek
megküldöttük; jövőre azonban ezek csak legfeljebb némely előmunkálatoknak
fognak tekinteni” – írja követjelentésében.⁹

Az előmunkálatoknál előrébb jutottak a Karok és Rendek az 1839–40-es dié-
tán. Az addig sosem látott, a tágabb magánjog körébe sorolható kereskedelmi-
és hiteljogi törvénysorozat (1840: XVI–XXII. törvénycikkek) szinte már kodifi-
katorius jellegűnek tekinthető. Ezen kodifikációs munkálatok lelke egyértel-
műen Deák volt. Javaslatára külön küldöttséget küldenek ki a javaslatok (excerp-
ták) kidolgozására, melynek munkájában Deáké volt a vezérszerep.¹⁰ Nagy
valószínűség szerint az ő jog-összehasonlító tevékenységének köszönhető pél-
dának okáért az, hogy a magyar váltótörvény nem vált az osztrák jogszabály
szolgai utánzatává.¹¹

Szladits gondolatát folytatva megállapíthatjuk, hogy Deák kodifikatori el-
mélését, törekvését „megmutatta 1848-ban, midőn az 1848:XV. tcz.-be az ő indít-
ványára vétetett be a miniszterium megbízása, hogy az ősiség eltörlése alapján
polgári törvénykönyvet dolgozzon ki”, s ő hozta létre Szalay László – rövid
futamú – vezetésével a kodifikációs osztályt.¹² „A Codex-szel fellépni szent
kötelessége lesz az új kormánynak, mert most éppen az a baj, azért nehéz a
törvénytudomány, hogy a corpus iuris tömkelegében kell keresgetni, s egyik
egyre, másik másra hivatkozik...” – írja még miniszteri kinevezése előtt.¹³ Mi-
nisztersége alatti¹⁴ májusi körlevelében, midőn a törvényjavaslatok előkészíté-
sét a minisztérium hatáskörébe vonta, kilátásba helyezte, hogy a minisztérium
állandó személyzetén kívül külön díjazandó szakértőket alkalmaz a kodifikációs
munkára. Emellett „minden honpolgárnak célszerű közremunkálkodását” tar-
totta kívánatosnak a jogszabály-előkészítésben, s felhívott mindenkit, hogy

⁸ Kónyi I, 83.

⁹ Kónyi I, 301

¹⁰ Zoltán: *i.m.* 375–376; Ferenczi: *i.m.* 167–171, 293–295.

¹¹ Nizsalovszky Endre: Deák Ferenc és a magyar polgári magánjog kialakulása. *Tanulmányok Deák Ferencről.* Zalaegerszeg, 1976, 65.

¹² Szladits: *i.m.* 351.

¹³ Kónyi, II, 209.

¹⁴ Ferenczi: *i.m.* 99–121.

kodifikációs javaslatát – esetleg már kész munkálatát – „a miniszter teljes készséggel fogandja”.¹⁵

Kérdéses, hogy milyen módon képzelték el a kodifikáció gyors megvalósítását. Nizsalovszky szerint a körülményekből arra lehet következtetni, hogy a legilletékesebbek, köztük talán Deák a napóleoni kódexnek a recepció határáig menő követését sem tartották elképzelhetetlennek, bízva abban, hogy az adoptálás esetleges nehézségeit nem lesz nehéz leküzdeni.¹⁶ Hasonló következtetés olvasható ki Sarlós Béla értékeléséből is: „Deák igazi nagysága a kodifikációs tevékenységben mutatkozott meg, legnagyobb mestere volt Magyarországon a XIX. században a törvény előkészítésnek és szövegezésnek. Kimagasló politikai érdeme, hogy a francia forradalom jogszabályait használta fel 1848/49 jogi előkészítésében.”¹⁷

Nem készült el a végeredmény, tervezeteket sem ismerünk, hisz – könyviráisi terveiből kitűnően – a feladatra tudatosan készülő Szalay¹⁸ rövidesen Frankfurtba ment, és júniusban Deák már arról panaszkodik neki írt levelében, hogy távolléte miatt „nem fogom bevihetni a jövő országgyűlésre a büntető törvényeket és eljárást; nincs ember kire a munkát bízni akarnám, s ezt elvállalná; jobb embereink amúgy is szerfölött elfoglalvák...”¹⁹ Ekkor a polgári törvénykönyvről már szó sem esik. A lehetőséget maga alá temette a történelem.

A magánjogász Deák „csúcsformáját” – a kodifikáció gondolatát már szükségszerűen háttérbe szorítva – aztán az országbírói értekezleten,²⁰ a magyar magánjog kiegyezésének megvalósítása során futhatta ki. „Mert a magyar magánjognak is megvan a maga kiegyezése...”, melynek során „a magyar magánjogot kellett kiegyeztetni az osztrák joggal, enrombolásunkat az idegen alkotásokkal, a jogfolytonosság elvét az új szükségletekkel” – írja Szladits.²¹ A kiegyenlítő, magánjogi vénával megáldott, hatalmas élettapasztalattal rendelkező Deák nélkül ez elképzelhetetlen lett volna. Az országbírói értekezleten mintegy megkoronázta a modern magyar magánjogért folytatott küzdelmét: egyrészt hidat vert a 48 előtti és utáni magánjogunkat elválasztó mély szakadék felett, másrészt ugyanakkor átmentette a reformkor küzdelmeinek betetőzését jelentő 48-as törvényhozás magánjogi elveit az új Magyarország magánjogába.²² Deák tudatosan és hatalmas tekintélyénél fogva érte el ezt az eredményt. Törekvéseinek lényegét így foglalja össze: „Az alapeszme: régi törvényeink visszaállítása. De ezen eszmének megvalósításánál a főszabály az: hogy a magánjogviszonyok meg ne zavartassanak.”²³

¹⁵ Sarlós: *i. m.* 59.; Nizsalovszky: *i. m.* 70.

¹⁶ Nizsalovszky: *i. m.* 70.

¹⁷ Sarlós: *i. m.* 102.

¹⁸ Nizsalovszky: *i. m.* 69.

¹⁹ *Deák Ferenc emlékezete. Levelek*, Budapest, 1890. 199–200.

²⁰ Vö. Ferenczi: *i. m.* 260–266.

²¹ Szladits: *i. m.* 348.

²² Zoltán: *i. m.* 370.

²³ *Az Országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában*, II, Közli Ráth György, Pest, 1861, 291; Kónyi, II, 209.

Már a tanácskozás elején világosan megfogalmazza azon nézeteit, melyek segítettek – Szladits költői megfogalmazása szerint – „új medret törni a magyar magánjog folyamának; medret, amely megóvja attól, hogy idegen folyamba szakadva, egyéniségét elveszítse – s ezt még aránylag könnyű volt elérni –, de egyúttal oly medret, amely megóvja az elposványosodástól is és attól, hogy hirtelen megrekedve termékeny mezőket borítson el romboló árvájával.”²⁴ Deák így fogalmaz: „A tanácskozás tehát a vitatás ezen első stadiumában csak a körül foroghat: visszaállítható-e változtatás nélkül a magyar törvény minden részében, a polgári anyagi és alaki s a büntető jog körében is a fönálló jogviszonyok megzavarása nélkül, vagy nem? Ha visszaállítható, ahhoz természetesen mindenki szívesen járuland; mi azonban csak azon kényszerűséget látjuk, hogy a magyar törvények némely részét nem vagyunk képesek a jogviszonyok megzavarása nélkül visszaállítani.”²⁵ Mindvégig kitart ezen álláspontja mellett. Újra és újra megfogalmazza az értekezlet nagy dilemmáját: „Azt mondták a hatóságok és azon közönség, mely az emberekre hat, hogy vissza kell állítani a régi magyar törvényeket; mondták erre néhányan, hogy azt, a mi volt, nem lehet teljesen visszaállítani, mert új jogviszonyok keletkeztek: itt van a telekkönyv, mit respectálni kell s erre azt mondják: a telekkönyveket mi is igen szükségesnek tartjuk, de a régi törvényekben a telekkönyvi institutio oly módon nem fordul elő, tehát azokat alkalmazni kell; a tanácskozmány fogja módját találni, hogy miként lehessen visszaállítani a régi törvényeket, ámbár azokat úgy, mint vannak, visszaállítani absolute még sem lehet. S így semmi egyéb korlátot nem tűzött a tanácskozmánynak a publica opinio, mint csak kettőt; az egyik: minden változtatás octroyozás; a másik: octroyozni nem szabad, de változtatni mégis kell. Szeretném látni azt a bölcsét, ki ezen keresztül vág.”²⁶

A „haza bölcsének” csak tükörbe kellett volna néznie, mert ő volt az, aki ezt keresztülvitte. Az egyes részletkérdésekben (elsősorban öröklési jogi problémák tekintetében) tiszteletre méltó éleselméjűséget és dogmatikai tudást tanúsítva, saját álláspontját is szükség szerint módosítva érte el, hogy a végül elfogadott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok lehetővé tették a magyar magánjog későbbi fejlődését, működőképes kompromisszumot találva a magyar jogi hagyományok megőrzése és a polgárosuló jogélet követelményei között.

Az országbíró értekezlet eredményeit lehet bírálni. De Deákot nem. Tartása, következetessége olyan kompromisszumhoz vezetett, mely lefektette az új magyar magánjog alapjait. S kell-e nagyobb dicséret egy magánjogásznak, akit – szakmai tudása, céltudatossága okán – ma is, magánjogunk átalakításának újabb hajnalán, méltán tekinthetünk példaképünknek.

²⁴ Szladits: *i. m.* 348.

²⁵ Kónyi, II, 551.

²⁶ Kónyi, II, 569.

Deák und das Privatrecht

Deák's rechtliche Bildung, sein juristisches Können hatte er – neben anderen, vielleicht besser bekannten Bestrebungen und Erfolgen – unter anderem auch dazu genutzt, um aus dem Privatrecht eines ständischen Ungarn die Entstehung des Privatrechts eines bürgerlichen, auf Rechtsgleichheit beruhenden neuen Ungarn voranzutreiben und zu fördern.

Hierbei war er auch konsequent, wenn auch nicht allzu sehr erfolgreich. Wegen seiner Folgerichtigkeit –, die in der Studie durch Hervorheben einiger Momente geschildert wird – kann man ihn bewundern, wegen der Partialität der Erfolge, wegen des Ausbleibens eines großen privatrechtlichen Sammelwerkes eher entlasten. Es lag nicht an seiner Person, dass – der heißeste Wunsch seines Lebens, und Steckenpferd seines juristischen Wirkens –, die Kodifikation des ungarischen Privatrechts noch jahrzehntelang auf sich warten ließ. Ihm ist es aber zu verdanken, dass das ungarische Privatrecht den Weg der „Verbürgerlichung“ antreten konnte.

Die Studie hebt die wichtigsten Gedanken von Deák betrefflich der Modernisierung des ungarischen Privatrechts hervor.

Deák Ferenc és a szabad sajtó

„Kit sem a hatalomnak parancsszava, sem becstelen érdekek, sem hiúság és a pillanatnyi népszerűség hajhászása nem vezetnek, hanem keresi a haza javát és követi saját meggyőződését, az könnyen viseli a felelősség terhét”

(Deák Ferenc, Pesti Napló 1867. május 30.)

A történelmi évfordulók áldásai jótékonyan hatnak a magyar történelmi múlt újragondolásának folyamataira is. Így van ez különösen akkor, midőn a modern magyar politikatörténet kiemelkedő személyiségének, a reformkorban immár húsz emberöltőnyi fejlődési ívet maga mögött hagyó történelmi alkotmány továbbfejlesztőjének, Deák Ferencnek kétszáz esztendővel ezelőtti születésére emlékezünk. Jóllehet a polgárosuló Magyarország állami és jogi épülete egyik meghatározó építészének jelentősége, munkásságának korszakos fontossága, liberális nézetrendszerének értelmezése, láttatása jó másfél százada már eddig is hullámzó intenzitással foglalkoztatta a hazai történetírás legjobbjait. Ugyanakkor voltak idők, midőn panaszos hangok szóltak arról, hogy „e fenkölt lelkű, nagy és bölcs magyar emlékezete elmerülni látszik a múlt időben, életének tanítását és alkotásait, mintha belepné a feledés pora”.¹ Megint mások – s nem is annyira a régebbi korokból – „Deák Ferenc személyiségének formálódásáról” szóló tudományos színvonalú történelmi irodalom hiányát² vagy éppen a deáki életműnek egyoldalúan a kiegyezésre fókuszáló bemutatását fájalták.³

Klio munkásainak Deákkal fennálló s nehezen csökkenő adósságállományát nem tagadva, ez alkalommal az életmű teljes tablóján mutatkozó fehér foltok egyikének eltüntetésére vállalkozunk azzal, hogy a „Zala bölcséből haza bölcsévé” lett államférfi sajtóval s annak megkívánható szabadságával kapcsolatos nézetei felett tartunk szemlét.

A kései utódok számára csokrot nyújtunk át Deák négy évtizednél hosszabb közéleti működéséből, melynek minden egyes szála a szabad gondolat jelentőségét s megtermékenyítő hatását hangsúlyozta.

¹ Vértés István: Deák Ferenc sajtópolitikájá. A Sajtó XVI. évf. 10. sz. 1942. 4.

² *Tanulmányok Deák Ferencről.* Szerk.: Degré Alajos. Zalaegerszeg, 1976. 5. A szerkesztő Hanák Péter 1975. december 12-i előadásából idézett.

³ Takács Imre: Deák Ferenc és a magyar közjog. In: *Tanulmányok Deák Ferencről.* 84. Ugyanerről a jelenségről írt a „napokban” – 1998-ban – Deák életművének neves kutatója, Molnár András is. „Életművét mindig is legnagyobb alkotásához, a kiegyezéshez mérte az utókor. Éppen ezért munkáinak korábbi válogatásaiban az 1860-as évekbeli megnyilatkozásai kerültek túlsúlyba.” Molnár András: *Deák Ferenc.* Budapest, 1998. 9.

Küzdelem a sajtó felszabadításáért

Midőn Deák a sajtószabadságért folyó harc küzdőterére lépett, a magyar közéletben már jó ideje zajlott a fel-fellángoló vita a Habsburgok által évszázadokon keresztül gyakorolt cenzúra jogalapjáról, illetve annak hiányáról, sokak által alkotmányellenesnek ítélt jellegéről, s ezzel együtt a politikai nyilvánosság megteremtésének szükségességéről. Az első reformországgyűlésen, az 1832/36-os diétán, a korszak törvényhozói a sajtókérdést, felismert jelentőségéhez méltó módon, önálló napirendként is szerepeltették. A kerületi ülések kiadós diskussziói során Prónay János a törvényhozás alsótáblája 1833. januári üléseinek egyikén már azt sürgette, hogy az országgyűlési naplót hivatásos gyorsírók jegyezzék, s a politika iránt érdeklődő nagyközönséget az országos politika színpadának eseményeiről egy országgyűlési újság tudósítsa. S tegye mindezt úgy, hogy a nagyközönség a törvényhozás történéseiről „minden megszorítás és privilégiumkérés nélkül, teljes szabadsággal” értesülhessék.

Aligha állíthatnók azonban, hogy a bécsi akaratot képviselő hivatalos politika különösebb empátiával fogadta volna az ellenzéki proposíciót. Az alsótáblán elnöklő Mérey Sándor személynek az e téren érvényesülő állapottal, a létező szűk nyilvánossággal megelégedvén, a független sajtó gondolatát kategorikusan elvetette. Argumentációjában leszögezte, hogy a hosszú ideje formálódó, akkor már sok évszázados múltra visszatekintő alkotmány nem igényelt semminemű újságot. „Az újságlapok – folytatta okfejtését – a könyvvizsgálat alá tartoznak és újság sajtó nélkül, sajtóprivilégium nélkül nem létezhet. A könyvvizsgálat a fejedelem joga, a hírlapok és a nyomda engedélyezése ugyancsak királyi jog s ha a rendek szabad sajtót akarnának, ezáltal a kormányzat jussát sértenék...”

A hatalom képviselőjének, az alsótáblán elnöklő személynek, lakonikusan elutasító szózata a reformerek között heves ellenkezésre talált. „Egyik követ a másik után ugrált fel, tagadták azon just, a gyakorlást bitorlásnak nevezték” – számolt be minderről a kiobbant vitában egyébként derekasan helytálló Kölcsey Ferenc nevezetes „Országgyűlési Naplójában”.

A monarchia avíttan konzervatív uralkodó köreit azonban kevésbé rendítette meg a pesti reformerök haladás érdekében fogant erődemonstrációja. Metternichék sajtópolitikája mit sem változott, jottányit sem engedtek a hírlap- és nyomdaengedélyezés – szerintük jogszerűen alkalmazott – gyakorlatából, s az előzetes cenzúra mindennemű nyomtatvány feletti úzusából. A választ erre a merev elutasító álláspontra a gyakorlatias Kossuth Lajos már 1833 első napjaiban megadta az „Országgyűlési Tudósítások” megindításával, amely viszont kéziratossá vált miatt⁴ a mindenféle nyomtatványok feletti könyvvizsgálatot ily módon elkerülhette.

A sajtószabadság melletti országgyűlési kiállítás hónapjaiban, 1833 első negyedében Zala vármegye közönségét még az idősebbik fivér, Deák Antal képviselte, így a nemzeti reformpolitika későbbi nagy vezéralakja, Ferenc csupán

⁴ A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk.: Kókay György. Bp., 1979. 381.

három esztendő múltával fejthette ki a politikai nyilvánossággal, valamint az országgyűlési tudósításokat tartalmazó hírlapokkal kapcsolatos nézeteit. S történt mindez 1836. január 23-án, a kerületi ülés tárgyalásain, midőn annak a bizottságnak a javaslatait vették górcső alá, amelyet éppen a törvényhozási tárgyakra fókuszáló, azok lényegi tartalmát a nyilvánosság elé táró újságok ügyében hoztak létre.

Az országos politika színterén első lépéseit igazító ifjú politikus ritka éleslátással szólt az országgyűlés nyilvánossága, a tárgyalások publicitása, s nem utolsósorban az előzetes cenzúra dolgában.⁵ A három esztendővel korábbi viharos jelenetekre emlékeztetve jelezte, hogy a könyvvizsgálati rendszer jogosultságát akkor védelmébe vevő perszonális a követek részéről csaknem teljes elutasítással találkozott, majd megvilágította a diéta naplója s a megjelentetni kívánt országgyűlési tudósító újság közötti különbséget. Az alsótábla diáriumának hivatalos kontrollja, mit akkortájt oly sokan mostak egybe valamiféle cenzúrával, Deák értelmezésében – a megyei közgyűlések jegyzőkönyveihez hasonlóan – egyszerű hitelesítéssé szelídült. Ezt Erdélyben – tette hozzá – az ország rendjei együttesen, vagyis in pleno eszközlik, míg Magyarhonban az idővel való takarékoság okán ezt választott tagokra bízták, nevezvén azután őket – helytelenül – cenzoroknak. Az e néven nevezett gondolat-rendőrök ugyanis a közösséget vagy az egyént jogellenesen sértő irodalmi, tudományos mű revíziójára, vagy a mind erőteljesebben jelentkező hírlapirodalom „vadhajtásainak” kigyomlálására vállalkoztak, míg a napló hitelesítői éppen azt tartották szem előtt, hogy a törvényhozási diszkussziók során elhangzott beszédek és megnyilvánulások – tekintet nélkül azok jogi megítélésére – híven szerepeljenek a diárium lapjain.

Zala vármegye ifjú követe ezután hosszan szólt az országgyűlési újság létesítésének jogi környezetéről. A könyv- és hírlapvizsgálat káros voltáról ez alkalommal sem értekezőn hosszasan,⁶ pusztán alkotmányossági szempontokra hivatkozva rögzítette a cenzúrárt erőteljesen negáló álláspontját, mondván, hogy ha a diéta tárgyalásairól a közvéleményt tájékoztató orgánium megalapítását az előzetes vizsgálat feltételéhez kötnék abból „természetesen következne, hogy annak egyebekben is fenn kell állania”.

A követek nagy többségét meggyőzte Deák érvelése. Újólag leszögezték, hogy a sajtó szabadságával a cenzúra alkalmazását nem tartják összeegyeztethetőnek, miközben azt hangoztatták, hogy a hírlapok esetleges visszaéléseinek

⁵ A fiatal Deák leírására l. Pulszky Ferenc: *Deák Ferencz. Jellemrajz.* Bp., 1904. 11–13.

⁶ Megfigyelhető egyébként, hogy a gyakorlati, ma úgy mondanók, pragmatikus politikálás XIX. századi kiválósága egész pályája során kevés energiát fordított az alkotmányos intézmények – mégoly fontos – részkérdéseinek elméleti tisztázására. Így volt ez a cenzúra, s a sajtószabadság esetében is, amelyekben inkább csak egy-egy axiomatikus megjegyzést jegyeztek fel a „haza bölcsétől”. Témánk szempontjából ezek közül is leginkább Szőgyény-Marich László visszaemlékezése érdemel kiemelés: „Deák Ferencz e napokban meglátogatott, s a cenzúra felől így nyilatkozott: »a cenzurának elvi ellensége vagyok, s azért nem azt, a mit a cenzor töröl vagy eltilt, de azt, mi a cenzúra létezése miatt nem iratik, sajnálom.«” *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai* I. Budapest, 1903. 38. E látogatásra egyébként 1846 vége táján kerülhetett sor.

megtorlásához olyan törvényre van szükség, amely a jogellenes tartalmakat nem hagyja következmények nélkül. Mindezekre figyelemmel a kerületi ülés azonmód meg is fogalmazta javaslatát az országgyűlési tudósításokkal foglalkozó hírlapok tárgyában, amelyre az alsótábla plénuma is sietve tette rá a maga placetját.

Az 1836 legelején megfogalmazott – a jogtörténeti irodalom által utóbb méltatlanul mellőzött – első sajtóügyi törvénytervezet kettős célt tűzött maga elé. Egyrészt az eladdig csupán szűk nyilvánosság mellett működő törvényhozási tárgyalótermet akarta szélesre nyitni a politika iránt fogékony – akkor még távolról sem széles – olvasóközönség számára, másrészt immáron törvényben szándékolta definiálni a sajtószabadság posztulátumát és intézményeit, kárhoyztató ítéletet mondva egyúttal a hosszú évszázadokon át alkotmányellenesen gyakorolt „praeventiva censuráról”.

A nyilvánosság kiszélesítéséért, s a teljesebb véleményszabadság megteremtéséért – mint a fentiekben láttuk – sikeresen munkálkodó fiatal Deák elméleti működését azonban csakhamar gyakorlati lépések követték.

Előbb támogatásáról biztosította Kossuth törekvését a Törvényhatósági Tudósítások további kiadásában,⁷ majd tett azért, hogy az első reformországgyűlés küzdelmes tevékenységéről 1836 nyarán megfogalmazott – s Hertelendy Károly követtársával együtt jegyzett – beszámolója⁸ a „Törvényhatósági Tudósítások” oldalain kívül,⁹ Zala megye számára nyomtatásban is napvilágot lásson a cenzúra helyi emberének jóváhagyása nélkül. Megjegyzendő, hogy ez a kiadvány a leghatásosabb politikai röplapok hatásával vetekedett, s éppen ezért olyannyira felhívta magára a hatalom figyelmét, hogy épp fél esztendővel a nyomtatvány körözése után a bécsi kormány a követek beszámolójának elkobzására utasította a helyi szerveket.

A zalai dokumentum elmarasztalása azonban nem számított egyedi esetnek. A hivatalos könyv- és sajtóvizsgálat általános szigorát – mintegy válaszul az országgyűlés alsótáblájának mozgolódására – egy újabb cenzúrarendelettel alapozta meg a hatalom. A véleménynyilvánítás szabadságát behatároló, kor-

⁷ „A Törvényhatósági Tudósítások folytatása iránt csak annyit mondhatok, hogy hasznok nagy, a vállalat szent és én sikerét óhajtom, mert törvény ellenit benne nem látok, folytatásának gyakorlati nehézségeit, melyek különösen részvétlenségből vagy a közlendő tárgyak hiányából eredhetnének, az elkezdett félév majd kifejti, addig próbálni kell; már nyereség az, hogyha nem gátolja tetteleg a kormány annak folytatását; pedig bizony maga ellen tesz az erőszakos gátlásokkal, mert nyilvánosság mellett vétek lehetetlen, titkos szövetkezések pedig, miket a kormány minden ártatlan dologban is gyanítgat, szentül hiszem, hogy hazánkban nincsenek és nem lesznek veszedelmek” – írta Deák 1836. július 30-án Kossuthnak.

⁸ A követjelentés Zala vármegye 1836. június 22-i közgyűlésének jegyzőkönyvében 1017. szám alatt volt olvasható. L. *Deák Ferencz beszédei, 1829–1844. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903.* (A továbbiakban: Kónyi) I. 264–313.

⁹ A „mázsás jelentést” közlő Kossuth a beszámoló közzétételét indokolva az alábbiakat hangsúlyozta: „Nem lehet nem óhajtanom, hogy kinek a törvényhozásban közvetve vagy közvetlenül szava van, ez értekezést meg ne olvassná, mert abban, mint egy tiszta tükörben megláthatja, mit tett, mit nem tett, miért tette s nem tette és mit hagyott végrendeelésében nemzetnek és törvényhozásnak a lefolyt nevezetes országgyűlés.” *Törvényhatósági Tudósítások* 5. szám.

látozó, de még inkább tiltó s legfőképpen általános érvényűnek szánt intézkedés azután jelzésértékű lehetett mindazok számára, akik lankadatlan reménykedtek a politikai klíma fokozatos javulásában, s abban, hogy a szólás szabadságának eladdig meg nem kérdőjelezett gyakorlatával s a felnövekvő, erősödő sajtó szabadabb működésével támogatni lehet az elkerülhetetlen reformok keresztülvitelét. Várakozásaikra a kormányzat csakhamar csattanós válasszal felelt.

A politikai nyilvánosság határait tágítani szándékozókat, az országos és helyi politizálás fórumait tudatosan kihasználó reformereket, s különösen a kormány által legveszélyesebbnek tartott Wesselényit, Lovassyt, s végül Kossuthot büntetőjogi eszközök latba vetésével, hűtlenségi perek indításával próbálták meg elnémítani.¹⁰

Ily módon a következő, az 1839/40-es, országgyűlés sürgető teendői között a véleménynyilvánítás szabadságának tágítása előkelő helyen szerepelt, de mindent elsőprő módon kapott hangsúlyt a szólásszabadság gyakorlatán esett sérelem orvoslása, a perbe fogottak szabadon bocsátása s rehabilitálása. S éppen ez utóbbi kérdésben, az adó- és újoncmegajánlásra tett engedményként az országgyűlés reformszárnyának sikerült eredményeket elérni. Wesselényit, majd Kossuthot, s mellettük a szólásszabadság sérelmére indított eljárás valamennyi áldozatát szabadon bocsátották.¹¹ S jöllehet e siker, melyben Deák Ferenc orosz-lánrészt vállalt,¹² a liberális nemesi ellenzék növekvő súlyát jelezte, de a jövőre nézvést a nyilvánosság kereteinek bővülésére, s a véleménynyilvánítás szabadságfokának növekedésére a legcsekélyebb biztató jel sem mutatkozott. Ellenkezőleg, midőn Somssich Miklós 1839. június 8-án, az új országgyűlés legelső kerületi ülésén megint egyszer a tárgyalásokról vezetett napló – cenzúra nélküli – kinyomatására tett javaslatot,¹³ a hatalom ismét a már megszokott elutasítással reagált. A politikai nyilvánosság akcióradiusának tágítására tett sikertelen próbálkozást követően az ellenzék kisvártatva az országgyűlési újságokról szóló törvényjavaslat gondolatának felelevenítésével kísérletezett, ám a főrendek – csakúgy, mint korábban számos alkalommal – elzárkóztak e progresszív javaslat támogatása elől, s négyszeri elutasítást követően úgy nyilatkoztak, hogy mind a kerületi napló vizsgálatoktól mentes kinyomtatása, mind

¹⁰ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. Budapest, 1905. I. 205. sk.

¹¹ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. Budapest, 1885. 46–49.

¹² Ferenczi Zoltán: *Deák élete* I. 229.

¹³ Deák Ferenc minderről Zala vármegye 1840. július 27-én tartott közgyűlése jegyzőkönyvének 1516. pontja alatt felvett követjelentésében ekként formulázott: „Az országgyűlés kezdetén már elhatározták a kerületi RR. azt is, hogy kerületi tanácskozásairól rendes naplót vezessenek. S ezen határozat következtében minden szükséges intézkedések megtétettek, s mind a gyorsírókkal, mind a nyomtatóval már az alkú is megkötött. Azonban mielőtt még a nyomtatás elkezdett volna, jelentetett a kerületi rendeknek, hogy a sajtónak használatára nézve törvény ellen fennálló gyakorlat és szabályok folytában a naplónak kinyomtatása meggátoltatott. Sérelmesnek láttuk mi ezen akadályozást, s azt mint a sajtó szabadságán ejtett újabb sérelmet ő felségéhez tüstént föl akartuk terjeszteni; de a fő RR. meg nem egyeztek javaslatunkban. Többször ismételt üzeneteink sikertelenek valának, s így a kerületi napló elmaradt.” Kónyi I. 542–543.

az országgyűlési újság megalapítása egy később megfogalmazandó sajtótörvény révén képzelhető csupán el.¹⁴

Deák „az országgyűlési tudósításokkal foglalatосkodó hirlapok” iránt készült üzenetet és az e tárgyban koncipiált törvényjavaslat vitáját használta fel arra – cáfolva az elnöklő Szerencsy István lakonikus álláspontját¹⁵ –, hogy megismételje a cenzúra minden törvényes alapot nélkülöző gyakorlatáról vallott rosszalló nézetét,¹⁶ amelyet fél esztendő múltával azután egy sajtótörvény megalkotására irányuló indítvány tárgyalásakor még határozottabban fogalmazott meg.¹⁷

Az államférfiúi képességeit mind gyakrabban felvillantó fiatal politikus az 1839/40. évi országgyűlés egyik ünnepelelt hősévé vált.¹⁸ Gyakran kilátástalanak tűnő helyzetekből találta meg a kiutat jelentő politikai megoldásokat; munkásságával, amint arra már utaltunk, jelentős mértékben járult hozzá a hűtlenségi perek áldozatainak szabadulásához. S történt mindez elvi engedmények nélkül, a bécsi reakció által elvárt jogfeladás elkerülésével.¹⁹

Tárgyunk, a vélemény- és sajtószabadságért folytatott küzdelem reformkori fejlődési ívének megrajzolása s Zala vármegye követe annak érdekében kifejtett működésének felidézése jól érzékeltette, miként gazdagodott s vált markánsabbá a politikai nyilvánosság tágítását célul kitűző argumentáció. Deáknak, a magyar alkotmánytörténet első gyakorlati tudósának, a politikai taktika valódi őstehetséggel megáldott bajnokának munkássága is bizonyíték fenti tézisünk igazolására. Az országgyűlési történésekről tudósítani szándékozó hirlapok engedély nélküli alapításáról, s a kormányfelügyelet jogalapjának hiányáról, korábban jószerivel tömondatokra tömörített deáki álláspont is hónapok, évek múltával így teljesedett ki egy teljes „médiapolitikai” koncepcióvá.

És a zalai törvényhozó megint egyszer a követjelentés műfaját, s kötelességszerű alkalmát ragadta meg idevágó politikai meggyőződésének és programjának ismertetésére, amelyben – 1840 nyarán – ezúttal részletesen is szólt a saj-

¹⁴ A felsőtablán a kerületi ülés naplójának kérdésében gróf Széchenyi István a többségi állásponttal szemben szükségesnek tartotta aláhúzni, hogy „a nemzet soha nem adott túl a sajtó szabadságán”. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Magyarhonban a tökéletes sajtószabadság a fennálló intézmények és a közértelmesség alacsony színvonala miatt „fájdalom, körülményeinkhez bizony még nem illik”.

¹⁵ Az elnöklő perszónális azt javallotta, hogy „álljanak el a rendek e törvényjavaslattól, mert belevág a divatozó praeventiva cenzurába, melyről több törvény van”. Idézi Kónyi I. 330.

¹⁶ „Most nem arról van szó, az üzenet álljon-e vagy sem? de arról, a mit az elnök mondott, hogy a censura törvényes, ...tétessék be a naplóba mindnyájok nevében az óvás, és név szerint csak azok legyenek felírva, a kik kivételt akarnak tenni...Kimondom most is, hogy azon véleményben nem osztozom az elnökkel, hogy a censura Magyarországbán törvény által van elhatározva...” Kónyi I. 330.

¹⁷ A sajtótörvény megalkotását proponáló Somssich Miklóssal egyetértve Deák leszögezte: „Szükséges tehát mintegy előmunkálatokat tennünk erre nézve, s így azt kívánnám, hogy választmány bizatnék meg a sajtótörvények általános tervének kidolgozására, kikötötven világosan, hogy ez praeventiv cenzurára ne értessék, mert ennek törvénytelenységét az ország rendei már többször kimondották.” Kónyi, I. 399.

¹⁸ Pulszky: *i. m.* 13–14.

¹⁹ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József.* 46.

tóreform szükségességéről s az országgyűlés e körben tett erőfeszítéseiről.²⁰ Az országgyűlési újságok alapításáról szóló jogi szabályozás elmaradását²¹ fájlató Deák „a nemzet legnagyobb szükségeinek” egyikeként aposztrofálta az „ilyen szabad hirlapok” létesítését.²² Az Európa boldogabbik felén már jó ideje kialakult sajtóviszonyokra utalva, szögezte le: „Más alkotmányos nemzeteknél a szabad sajtónak vitatásai kifejtenek minden tárgyat, mielőtt a felett a törvényhozás határoz; s mikor az köztanácskozások alá kerül, ismerve van a fenforgó kérdéseknek minden oldala, tudják a nemzet képviselői a nemzet véleményét és közszükségeit, s végzéseiket ezekhez alkalmazhatják.”²³

A véleményszabadságot megteremtő politikai rendszerekben – ma úgy mondanók, hogy a „plurális sajtóstruktúrát” működtető államokban – folytatta okfejtését Deák – a vélemények minden árnyéklatának van képviselője”.²⁴ A „véleményhordozók szabadsága mellett pedig lehetőség nyílik az eszmék igazi cseréjére, amelynek köszönhetően „a közvélemény ez által tisztul és erősödik.”²⁵ A demokratikus igénnyel megvalósított koherens sajtóreform haszna a kormány számára is megmutatkozna – hangoztatta a jelentés, majd szerzője elvi élel fűzte hozzá, hogy ahol a sajtó nem szabad, „ott kormány és törvényhozás több nehézséggel küzdökdik, az ország egy vidéke nem ismeri a másik vidéknek szükségeit és nézeteit. Minden törvényhatóság csak a maga köréhez képest adhatja utasításait, a kormány nem kísérheti gondos figyelemmel a nemzet kifejlődésének haladó lépkeit s munkálkodását ezekhez nem irányozhatja.”²⁶

Deák konzisztens sajtópolitikai programjában burkolt kritikával illetve az egyszerűség, így óhatatlanul egyoldalúvá sikeredett tájékoztatás kortársi

²⁰ Kónyi I. 488–553.

²¹ „Még az 1836-dik esztendei országgyűlésen indítványba hozták a KK. és RR. az országgyűlési hirlapok létesítését, s ez iránt egy törvényjavaslatot is készítettek, melyben azoknak megelőző vizsgálat nélküli kiadhatása elhatározott, s egyszersmind a szerkesztők ellen, ha visszaéléseket követnének el, czélszerű büntetések rendeltettek. Nem fogadták el akkor ezen javaslatot a fő RR. s a két táblának e feletti vitatásai siker nélkül folytak az országgyűlésnek berekesztéséig. A jelen országgyűlésen tehát ismét felvettük ezen tárgyat, s a fő RR.-et ismét felszólítottuk, hogy abban megegyezni, s velök az iránt ujabban közölt törvényjavaslatunkat elfogadni szíveskedjenek. Ők azonban óhajtásunk létesülését folyvást ellenzették, s az országgyűlési hirlapoknak megelőző vizsgálat nélküli kiadhatását semmiképpen el nem fogadták, hanem e tárgyat a sajtó kérdésének egész kiterjedésében leendő felvételéhez utasították. Készen valánk mi a sajtó kérdését is kimerítőleg tárgyalni; de addig is, míg ez megtörténik, szükségesnek láttuk az országgyűlési hirlapokat létrehozni. Ujra és ismételve vitattuk tehát kifejtett nézeteinket; a fő RR. azonban határozatuktól el nem álltak; mi pedig megelőző vizsgálatban, mely törvényeinkben nem alapul, s melyet a nemzet hozzájárulása nélkül, sőt a nemzet jussainak sérelmével hozott be a kormány, meg nem egyezhettünk, s azt megegyezésünkkel tetteleg nem törvényesíthettük. És így, minthogy a sajtó kérdésének kimerítő tárgyalása, melyet már határozat által kitéztünk, annyi egyéb fontos és szintén közérdekű tárgyak mellett idő hiányában az országgyűlésen meg nem történhetett, az országgyűlési szabad hirlapokra nézve kivívni semmit képesek nem valánk.” Kónyi I. 540–41.

²² Uo. 541.

²³ Uo. 541.

²⁴ Uo. 541.

²⁵ Uo. 541.

²⁶ Uo. 541.

gyakorlatát is, amit egyébiránt tökéletesen hatástalannak minősített. Megjegyezte, hogy a kormány egyoldalú, tendenciózus tájékoztatással s maga fabrikálta „fejtegetésekkel” nem adhat irányt a közvéleménynek, „mert még akkor is, ha ezen fejtegetések alaposak, ha minden, mit a kormány akar hasznos és igazságos volna, már csak azért, mert ellene szabadon felszólalni tiltva van, s az ellenkező véleménynek szabad kifejtése gátoltatik, gyanu támad az emberekben a célnak tisztasága iránt”.²⁷ A követjelentés a fentiekre alapozva általános tételként szögezte le, hogy „nem a közvéleményt fojtja el a sajtónak megelőző vizsgálat általi korlátozása, hanem annak tisztulását gátolja...”²⁸

A politikai nyilvánosság korlátos volta azután oda vezet – mutatott rá a politikai pragmatizmusáról már ekkor is ismert zalai követ –, hogy az országgyűlési tárgyalások alkalmából hosszú hónapok telnek el, „míg a kormány a nemzet és a nemzet a kormány véleményének valóságos állásával tisztán megismerkedik; ... Nálunk a nemzet csak igen későn tudhatja meg a vitatás alá került kérdések feletti vélemények minden árnyékait, a nézeteket, melyek az iránt kifejtettek, az okokat, melyek mellette, vagy ellene felhozattak.”²⁹

A kellő, Deákra oly jellemző politikai tapintattal, diplomáciai érzékkel és kristálytisztá okfejtéssel papírra vetett követjelentés azonban minden meggyőző erejével is kevésnek bizonyult a cenzúra zsilipjeinek számottevő mértékű megnyitásához. A dokumentum kinyomtatásakor a hatóságok ezúttal sem tekintettek el a zalai követek beszámolójának vizsgálatától.³⁰

Mindazonáltal nem mondható, hogy a sajtó nagyobb szabadságát követelő országgyűlési megnyilvánulások, az azokra visszhangozó megyei állásfoglalások végül nem vezettek a könyvvizsgálat gyakorlati szorításának enyhüléséhez.³¹ A cenzurális eljárások terén új, a korábnál lazább szabályok születtek, s kedvező fordulatként volt értékelhető az is, hogy a sajtóügy irányítása a kevésbé konzervatív Mednyánszky Alajos báró kezébe került.³² A megengedőbb hatósági felügyelet végül is oda vezetett, hogy lassan-lassan teret engedtek a politikai nyilvánosság szélesbedésének,³³ utat nyitva ezzel a legalább kétpólusú sajtóstruktúra kialakulásának.

²⁷ Uo. 542.

²⁸ Uo. 542.

²⁹ Uo. 542.

³⁰ Zala megye 1840. július 27-i közgyűlésére előterjesztett követjelentést csak 1842-ben sikerült kinyomtatni. Molnár András: *Deák Ferenc*. 21.

³¹ *Magyarország története 1790–1848*. Főszerkesztő: Mérei Gyula. Szerkesztő: Vörös Károly. Budapest, 1980. 855.

³² A cenzúra, amint arról sajtótörténeti nagy összefoglaló sorozatunk első kötetéből értesülhetünk, 1840-ben Budán, a Helytartótanács Tanulmányi Osztályának kebelében megalakult, új központi könyvvizsgáló hivatal hatáskörébe került. Ennek vezetésére kapott báró Mednyánszky Alajos megbízást, aki pályafutása előtt csaknem ellenzéki szellemű irodalmárként mutatkozott. Számos irodalmi és történelmi dolgozat szerzőjeként a cenzúráról maga is szerzhetett személyes tapasztalatokat. Jókai Mór jellemezve a helytartótanácsi tisztségviselőt, megállapította, hogy „kormányhivatalnok volt, de felvilágosult fő s alkotmányos érzelmű kapacitás”. *A magyar sajtó története* I. 660. L. még: Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története*. 1874. 260.

³³ A cenzúra enyhülésének köszönhetően a lapok szokásszerűen számolhattak be az országgyűlés munkájáról, igaz, a szónokok nevének közlése még mindig veszélyeket hordozó gesztusnak tűnt. A bécsi sajtófelügyelet pestinél szigorúbb voltára egyébként jól világított rá az az 1845-

A politikum sajtóbéli térhódítása a negyvenes évtized elejére datálható, e téren a „fordulatot a valódi politikai sajtó megszületése, közelebbről a *Pesti Hírlap* megindulása jelezte.”³⁴ S a nyilvánosságban mind nagyobb befolyásra szert tevő, Kossuth édes gyermekeként jelentkező orgánus a körülötte keletkező politikai hullámverések révén³⁵ a közélet legjelesebbjeit mind, így Deákot is elérte.

A reformerők között kirobbant, s a *Hírlap* működését vitató, nyilvános polémia spirítus rektora, Széchenyi, valamint a „tollháború” másik főszereplője,³⁶ Kossuth egyaránt kísérletet tett arra, hogy a köztük támadt s utóbb mások részvételével kiszélesedett konfliktusban a zalai törvényhozót maguk mellett tudhassák. Előbb a „legnagyobb magyar” szólította meg Deákot, állásfoglalását szorgalmazva az általa veszélyes modorúnak titulált lappal szemben, ám a kettejük közötti levelezés arról győzheti meg a kései krónikást, hogy Kossuth is elvárta az ellenzék tekintélyes vezéréől a *Pesti Hírlap* melletti nyílt kiállást.³⁷ A kiegyensúlyozott és gyakorlatiasan óvatos politizálásáról ismert s elismert, de a publicisztikától mindig tisztas távolságot tartó Deák³⁸ azonban szándékában ódzkodott a nyilvános színvallástól. S tette ezt mindenekelőtt azért, mert a reformerők között bármiféle konfliktust károsnak, mi több veszélyesnek tartott.³⁹ Mindazonáltal leveleiben a szólásszabadság s a politikai nyilvánosság

ben sokak által jegyzett felségfolyamodvány, amely a birodalom központjában érvényesülő vizsgálati szabályok enyhítését szorgalmazta. Jellemző volt a kialakult helyzetre, hogy az ottani hatóság embere a kérelemre az alábbiakkal reagált: „annál inkább hozzájárulok, mert Magyarországon már is nagyobb sajtószabadság áll fenn, mint amilyen itt kéretik”. *Denkwürdigkeiten der öst. Zensur*. 1847. 27., idézi Tarnai János: *Sajtójogi Dolgozatok*. Budapest, 1913. 116.

³⁴ *A magyar sajtó története*. I. 660.

³⁵ Varga János: *Keresztútjában a Pesti Hírlap*. Budapest, 1983. 82–146.

³⁶ Széchenyi naplójának tanúsága szerint a *Pesti Hírlap* megindulásának első napjaitól erős készletet érzett a Kossuthal való harc megkezdésére. 1841. február 6-án erről így írt: „Fange an serios gegen Kossuth zu schreiben.” *Gr. Széchenyi István Naplói*.

³⁷ A *Pesti Hírlap* szerkesztőjének elvárását egy későbbi Deákhoz írott levele igazolja, melyre Deák 1844 novemberében válaszolt: „Keserűk azon szemrehányások, miket leveledben mintegy odavetve szóttál bele Dessewffy és Széchenyi elleni küzdéseid elbeszélésébe, midőn elmondod: hogy Te ezen küzdést szerencsésen kiállottad, noha én abban csak egy betűvel sem segítették.” Pulszky *i. m.* 33.

³⁸ Deák erről a fent már hivatkozott levele további részében ekként vallott: „Te tudod, hogy a journalistika terén működni kedvem soha nem volt.” Pulszky: *i. m.* 34. Másutt, midőn Széchenyi a *Pesti Hírlap* 1842. december 1-i számának egyik írásában Deák „kezére tüstént” ráismerni vélt, „a haza bölcse” még aznap tagadólag reagált: „A’ Pesti Hírlapban sem a’ tegnapi cikket, sem ez ideig soha semmit sem írtam, sem azon cikket írásába tanácsal, vagy biztatással bé nem folytattam... Harcot közöttem és Ön között alig képzelek. Ha valamely pontokra nézve egymástól eltér politikai véleményünk, azt mindenikünk azon a helyen, hová őt a sors kötötte, önelvei, s’ nézetei szerint fogja vitatni, s’ még csak alkalmunk sem igen lesz egymásnak felelgetni, mert én mindaddig, míg a’ politica mezején tetteleges részt veszek, a’ hirlapi térre bocsátkozni nem fogok.” *Budapesti Szemle*, 1904. 120. Vizsota Gyula: *Széchenyi István politikája 1842–45-ben*. 367–369.

³⁹ Erről ekként vall Széchenyihez írott, 1841. március 20-i levelében: „ne törje el a kárhözvétel pálcáját azon hírlap fölött, melynek elveit maga is osztja s mely még alig egy pár hónapos, ne rontsa Kossuthnak nyilvános állását és magáét csupán a különböző modor miatt s gondoljon arra, hogy az ő ereje és Kossuthé egymás mellett munkálkodhatik a hon közjává s a haza látja kárát, ha e két erő személyes keserőségekben egymás ellen küzdve egymást emészti fel.” Vértess: idézett cikk. *A Sajtó* XVI. évf. 5. sz. 1–2.

erősítése mellett tett hitet. Ekként cselekedett midőn a *Pesti Hírlap* körül kavardott politikai viharban Kossuthot vállalkozása hasznos voltáról biztosította, s annak a politikai sajtóra gyakorolt élesztő hatását méltatta,⁴⁰ s nem tett másként akkor sem, amikor Wesselényi Miklósnak írva a Széchenyi tollából kifolyt vitriolos „Kelet Népe” című munka megjelenése okán, a korabeli „olyan amilyen” sajtószabadság akcióradiuszát féltve nyilatkozott sajnálkozással.⁴¹

Az első magyar igazságügyi miniszter és a sajtótörvény

A klasszikus magyar polgári államrendszer létrejöttében, sikeres megteremtésében a mind gazdagabbá váló hazai sajtónak meghatározó szerep jutott. A nyomtatott betű hatását idejekorán felfedező reformkori politikai elit – mint azt már eddig is érzékeltettük – így igen csak sokat tett a hírlapirodalom mozgásterének bővítéséért, a cenzúra szigorának enyhítéséért. Láttuk e folyamat kezdetén a fiatal zalai törvényhozót, Deákot, amint a politikai diszkusszió szabadságáért harcolva világította meg a szólásszabadság közjogi alapjait, s rögzítette a sajtószabadság kivívásának fontosságát előbb 1836-os szereplése alkalmával, majd az 1839/40-es országgyűlésen, s mindkét alkalmat követően megyéjének tett írásbeli jelentésében. De nem feledkezett el a véleménynyilvánítás szabadságának fontosságáról, az éppen csak szárba szökkenő hírlapirodalom mozgásterének védelmezéséről a *Pesti Hírlap* körül „kiütött hírlapi harc” idején,⁴² s akkor sem, amidőn a többekkel, legfőképpen Kossuthal együtt megfogalmazott s 1847 nyarára datált híres ellenzéki nyilatkozatban határozottan – törvény révén biztosítottan – a sajtószabadság megteremtéséért szállt síkra.⁴³

A reformkori politikai publicisztika szülőatyjáról, a forradalom későbbi géniuszáról, Kossuth Lajosról pedig egyenesen közhelyszámba menő az ismeret, hogy nyilvános szerepléseinek kezdetén, a Zemplén megyei közgyűlés nyilvánossága előtt mondta el a cenzúramentes véleményközlésre vonatkozó kategorikus imperatívuszát: „Vegyenek el mindent, csak szabad sajtót adjanak, nemzetem szabadsága, boldogsága fölött kétségbe nem esem.”⁴⁴

⁴⁰ „Örülök az élénk hírlapi mozgalomnak, s rossz következéseitől nem tartok”. *A magyar sajtó története*. I. 716.

⁴¹ Deák 1841. október 12-én írta Wesselényinek: „Mióta ez megjelent, még inkább elöntötték lapjainkat a személyeskedések s a komoly és minden oldalú diszkusszió helyét ezer alakú keserű gyanúsítgatások foglalják el; meddig tart ez így, azt az Isten tudja, de ha most megszorítaná ismét a kormány a kissé szabadabb, de még is koránt sem szabad sajtót, el volna veszve mind az, a mit jót lehetett volna tenni ezen rövid szabadság alatt a sajtó szabadságának egykori létrehozásától még messzebb esnénk, mint előbb valánk; mert csak árnyékdalát emlegetnék a sajtónak azok, kik szabadságát nem óhajtják és Széchenyi auktoritására hivatkoznának és sok jólelkű táblabíró azt mondaná: hogy bizony jobb is a sok személyeskedést elkerülni s megtiltani!” Vértessé idézett cikk. *A Sajtó*, XVI. évf. 5. sz. 2.

⁴² Pulszky: *i. m.* 18.

⁴³ A Nyilatkozat leszögezte, hogy „nagy szükség van parlamentáris felelős kormányra; egyesülési és gyülekezési szabadságra”; „célszerű sajtótörvényekkel körülírt” szabad sajtóra. *Magyarország története* V/2. 961.

⁴⁴ Vámbéry Rusztem: *Küzdelem a sajtószabadságért*. *Népszava*, 1929. december 25.

S ha mindehhez hozzá vesszük azt a témánk szempontjából Magyarhonban igencsak széles körben ismert s Deák Ferentől örök időkre elválaszthatatlan adomát-anekdótát, mely az ideális sajtótörvényt definiálta, a „ha tőlem függne, a sajtótörvénynek csak egy paragrafusa volna: hazudni nem szabad” formulát,⁴⁵ akkor bizony aligha tétélezhetnénk fel, hogy a modern Magyarország politikatörténete e két, egymástól alig elválasztható óriásának a sajtószabadság hazai bibliájához, a hosszú életű első sajtótörvényhez közvetlenül igencsak csekélyke köze volt.

Kettőjük közül Kossuth legalább az utolsó rendi gyűlés március 14-i kerületi ülésén sürgethette a törvény mielőbbi megalkotását, vázlatosan útmutatást is adva annak kereteit illetően,⁴⁶ ám a forradalom későbbi igazságügyi miniszterének a sajtó – törvény általi – felszabadításának dicsőségéből – vélhetően – még ennyi sem juthatott.⁴⁷ Deák ugyanis a pozsonyi diétára – Batthyány hívásának engedve – éppen azon a napon érkezett meg, amikor a sajtótörvény első változatáról határoztak az alsótáblán.⁴⁸ S bár a törvény szigora s a tervezett magas hírlapi kaució miatt a pesti ifjúság s Pozsony törvényhozói között keletkezett feszültség enyhítésén a kompromisszumkereséséről ismert újdonsült igazságügyi miniszter maga is fáradozhatott, ám hogy ez a valóságban meg is történt, annak igazolására a rendelkezésre álló források nem nyújtanak elégséges bizonyítékot.⁴⁹

És mégis, a törvényhozás tárgyalótermeiből alig két hét alatt kikerülő sajtótörvény tartalmát – s különösen annak korrigált intézkedéseit – közelebről szemügyre véve megállapítható, hogy az akkor már kormánytag Deák Ferenc alapvetően elégedett lehetett nemcsak a nyomtatott gondolat szabadságát megteremtő jogszabály szabadelvű szellemével, de magával a konkrét normaszöveggel is. Megvalósult ugyanis általa a reformkor egyik fontos követelése, a cenzúramentes sajtóközlés lehetősége és majdani gyakorlata, lomtárba került a lapalapítások engedélyezésének királyi „juss”-ként történő hivatalos ideológiája, a hírlapi kaució összegében is az enyhébb szabályozás diadalmaskodott, ugyan-

⁴⁵ Liska Dénes: *Deák Ferenc az anekdoták tükrében*. Budapest, 2003. 5.

⁴⁶ Kossuth közölte a követekkel, hogy a bécsi forradalom nyomán „a sajtószabadság az uralkodó által meg van adva”, s hozzátette, hogy e kérdésben „nem annyira tanácskozára, mint leíróra van szükség”, akinek a szónok szerint az alábbiakat kellett volna rögzítenie: „Magyarországon a sajtószabadság helyére állítottik. A sajtóvétségek eskütszéki eljárás alá helyeztetnek. Az eskütszéki eljárás és büntetések azok, melyek a múlt országgyűlés által a crimínális codexben föllállítottak.” Idézi: Barta István: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847-48*. Bp., 1972. 651–656.

⁴⁷ Máthé Gábor: Deák Ferenc emlékének törvénybeiktatása (1876: III. tc.). In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976. 374.

⁴⁸ Deák maga mondta el később az 1848 tavaszán lezajlott korszakos változásokról, melyeknek előkészítésén maga majd két évtizedig munkálkodott, hogy: „én az országgyűlésnek végső percében mentem fel Pozsonyba, midőn a munka már meg volt téve, melynek dicsőségéből részt nem követelhetek.” Idézi: Vértés István: Deák Ferenc sajtópolitikája, VII. *A Sajtó*, XVI. évf. 1942. 7. sz. 1. Ugyanerről írt Deák sógorának is 1848. április 30-i levelében Pozsonyból, mondván, hogy a tárgyalásokra csupán akkor érkezett meg, „midőn a fő dolgok már el valának döntve”. Idézi: Sándor Pál: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. 89–90.

⁴⁹ Ennek ellenére Vértés István több helyütt idézett cikksorozatában erre tesz kísérletet.

akkor a törvény vétségi alakzatainak rendszere fölött szemlét tartó Deák tapasztalhatta, hogy az „a sajtónak józan és célirányos szabadságán alapulva, magában foglalja egyszersmind a netalán történhető kiszökéseknek büntetését is”.⁵⁰

S ami az újdonsült igazságügyért az első magyar sajtótörvény passzusai között tallózva teljességgel megnyugtathatta s megelégedettséggel tölthette el, az a sajtóperek esküdtszéki hatáskörbe utalása lehetett. A törvény 17. szakasza ugyanis egyértelműen rögzítette, hogy „a sajtóvétségek fölött nyilvánosan, esküdtszék ítélt”, s ugyanakkor ezzel egy időben felhatalmazta a kormányt, hogy „szorosan a büntető eljárásról szóló mult országgyűlési javaslatnak elvei szerint, az esküdt-bíróságok alakítását rendelet által eszközölje”.⁵¹

A megnyugváson túli elégtételt az igazságügyi tárca első emberének különösen az szolgálhatta, hogy a sajtótörvény imént idézett passzusa rehabilitálta az 1843-as büntetőjogi javaslat fontos intézményét,⁵² kárpótolva az akkori országgyűlési tárgyalásoktól távol maradni kényszerülő Deákot⁵³ a kudarcért, mely a messze földön is magasztalt koherens reformkoncepció méltatlan megbuktatásában volt tetten érhető. Mindezek fényében érthető, hogy az esküdtbíróságokról szóló rendelet – az új tárca felállításával összefüggő szervezési nehézségek ellenére⁵⁴ – tizennyolc nappal a törvény szentesítése után, 1848. április 29-én, bizonytal Deák erőteljes szorgalmazásával, már napvilágot is látott.⁵⁵ Említést érdemel, hogy az alaptörvénynél, az 1848. évi XVIII. törvénycikknél, kétszerte vaskosabb szabályköteg száznolc paragrafusa – amelyekben sokszor „szó szerinti megegyezések vannak a '43-as javaslattal”⁵⁶ – lehetővé tette az esküdtszékek felállítását. A bonyolult eljárási és szervezeti rendben létesített új – laikus tényezőknek is helyet adó – bíróságok már a forradalom első hónapjaiban elkezdhették működésüket.⁵⁷ Az esküdtbíráskodás sajtópörökben való alkalmazása Deák Ferenc rövid igazságügyi miniszterségének hosszú időre szóló alkotása volt. Az 1867-ben, majd az utána megalkotott újabb, e tárgyban megszületett jogi normák ugyanis jobbra a Deák jegyezte rendelet nyomvonalán haladtak tovább.⁵⁸

⁵⁰ Kónyi I. 293.

⁵¹ L. erre Both Ödön: Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. áprilisi esküdtszéki rendelet. *Acta Juridica et Politica Szeged*. Tomus VII. Fasciculus 1., 1960.

⁵² Both: id. cikk, illetve Balogh Elemér: Deák Ferenc és az anyagi büntetőjog kodifikációja. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 144–145.

⁵³ Deák távolmaradását leginkább az adózás körül helyben kirobbant „palotaforradalommal” magyarázta, ami párosult a bécsi kormány „perfid” magatartásával. A történeti irodalomban azonban tartja magát az a vélekedés, hogy Zala megye két országgyűlésen oly sikeres küldötte „a számára döntő fórumnak tekintett köztanácskozások” kilátástalansága miatt maradt szűkebb pátriájában, Kehidán. L. erre: Kónyi II. 1–54.

⁵⁴ Dobszay Tamás: Deák Ferenc és az igazságügyi minisztérium szervezése. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. 93–127.

⁵⁵ Mezey Barna: Deák Ferenc és a büntető eljárásjog reformja. Uo. 174–176.

⁵⁶ Mezey Barna: idézett cikk. Uo. 174.

⁵⁷ Sarlós Béla: A sajtószabadság és eljárási biztosítékainak fő vonásai. In: *Jogtörténeti tanulmányok* II. Szerk.: Csizmadia Andor. Budapest, 1968. 194.

⁵⁸ Antal Tamás: A sajtóesküdtszékek és működésük szabályozása Magyarországon (1867–1896). *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum*. Tomus II. Fasciculus 1. 11.

Deák sajtópolitikája a kiegyezéshez vezető úton és a magyar alkotmányosság megteremtése után

A szabadságharc leverése, az azt követő terror, majd a „konszolidált” elnyomás Magyarhonban az alighogy megteremtett sajtószabadság időleges halálát jelentette. A márciusi napok törvényét az osztrák jog s annak sűrűn jelentkező sajtórendeletei váltották fel,⁵⁹ s tizenhét esztendeig változó szorítással fegyelmezték a magyar újságokat.⁶⁰ Az idők múltával azonban a politikai légkör fokozatos enyhülése a sajtóviszonyokra is kedvezőbb hatást gyakorolt.⁶¹ A felfelhorgadó politikai közhangulatban, a szabadabban lélegzés pillanataiban Deák nem mulasztotta el, hogy a sajtót, s különösen a progresszió erőihez közel álló legjelentősebb orgánusot, a *Pesti Naplót*, nagy hivatására, fontos küldetésére – több alkalommal is – ne figyelmeztesse. Tette ezt legelőbb még az ötvenes évek vége táján, amidőn a *Pest Napló* redakciójához fordulva, annak küldetéséről elmélkedve szögezte le: „Első sorban az a föladata, hogy a nemzetben ébren tartassék az alkotmányos szabadságért való érzék és lelkesedés, mert akkor egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt és huszonnégy óra alatt szabad lehet alkotmányos államunk...”⁶²

A Habsburg Birodalom két felét megosztó s szembeállító közjogi viszonyok korrekciója azonban nem történhetett meg egyik napról a másikra. Az uralkodóház és a magyar politikai elit meghatározó része közötti időleges enyhülésre is csak jó idővel később, 1860-ban került sor, mit legszignifikánsabban a korszak és modellváltásnak szánt alkotmányreform, az októberi diploma kibocsátása fémjelzett.

S történt ez akkor, midőn az ellenzék hajdani vezére, „a békés kiegyenlítés” majdani apostola, Deák Ferenc már az egész nemzet tiszteletét élvezte. A haza bölcsének tekintett államférfi pedig nem maradt hűtlen egykori ideáljaihoz, köztük a sajtó szabadságának ideájához sem. A valamiféle megegyezésre hajlandóságot mutató dinasztikus politika hajnalán, 1860/61-ben immár providenciális státuszférfiként ott folytatta, ahol a felelős minisztérium tagjaként

⁵⁹ Tarnai: i. m. 81–85.

⁶⁰ Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest, 1986. 22. A cenzúra szorítása a politikai helyzet alakulásának függvényében pulzált. Jól nyomon követhető ez – többek között – Csengery Antal levelezéséből is, aki 1850-ben atyjához írott soraiban még a könyvvizsgálat szigorát fájlalta. Majd egy bő esztendő múltával már arról szólt, hogy a „március előtti időkben doctrinairi cikkekre szigorúbb volt a censura, mint a mostani sajtóviszonyok”. Tíz évvel később, 1862-ben, ugyanő – ezúttal egy bátyjához írott levelében – a hírlapok korlátos viszonyairól medítván, némi szkepszissel kérdezte: „mit használnak az orgánusok, ha nem lehet nyilatkozni. A legszelidebb polémiát sem tűrik nagy kérdéseink körül. A rendőrség éjjel kidobja a lapból, a mi nincs ínyére.” Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Budapest, 1928. 423, 440, 475.

⁶¹ *A magyar sajtó története* II/1. 298.

⁶² Kónyi II. 396. E sorok, s a későbbi esztendőkhöz vezető útban a *Pesti Napló* vezetéséhez intézett nem ritka tanácsok felvetik a kérdést: mennyire tartotta tiszteletben Deák a hírlapok függetlenségét, s vajon élt-e, élhetett-e a mai napig nem egyszer tapasztalható „kézi vezérlés” lehetőségével? A válasz – mely részleteiben akár külön fejezetet is megérdemelne – egyértelmű nem. *A magyar sajtó története* II/1. 544–545.

munkáját megszakítani kényszerült. Működése ismét az 1848-as közjogi fundamentum megkerülhetetlenségének premisszájából kiindulva, a polgári átalakulás vívmányainak megőrzését, ennek révén pedig a sajtószabadság helyreállítását, s így a Bach-korszakban ismét előszeretettel alkalmazott cenzúra megszüntetését célozta.

A Monarchia alkotmányos reformját, a Kossuth által utóbb hosszú évtizedeken keresztül kárhozott „közösügyi alkut”, évekkel megelőzte a közép-európai nagyhatalom uralkodó köreinek jogi kiegyezése, a legfelsőbb elhatározással Pesten 1861 elejére egybehívott, a jogélet prominenseit felsorakoztató, országbírói értekezlet munkálkodásának eredményeként. A kényes, s ekkor még megoldhatatlan közjogi kérdések tárgyalását értelemszerűen mellőző grémium – melynek tevékenységében Deák meghatározó súllyal vett részt – több hónapos feszített munkával alkotta meg a közbeszédben utóbb „Ideiglenes Törvénykezési Szabályok” címen elhíresült elaborátumot. A Kúria által az alsó bíróságok számára kis vártatva „állandó zsinórmértékül” ajánlott munka felölelte „a magánjogi, büntetőjogi és eljárásjogi szabályokat, váltó-, csőd-, kereskedelmi, úrbéri és bányatügyi rendelkezéseket, ügyvédi, közjegyzői szervezeti szabályozást”,⁶³ de érintette – bár távolról sem a teljesség igényével – a sajtó viszonyait is. S e téren az érdem kétségtelenül Deák Ferencé, aki – igaz az 1843. évi büntető törvényjavaslat hatályosításának szándékával és reményében⁶⁴ – a sajtótörvény dolgában folytatott diszkussziót követően állott elő a 48-as sajtóesküdszéki rendelet ismételt alkalmazásának javaslatával, amit ezután a grémium ellenvetés nélkül honorált is.⁶⁵

A történeti alkotmány mind teljesebb restaurálásáért küzdő Deák természetesen nem érthette be ennyivel. Az 1861-es országgyűlési tárgyalások vitáiban a bécsi hatalmi körökkel s nem utolsósorban az uralkodói elképzelésekkel szemben erőteljesen szállt síkra a 48-as alkotmány visszaállításáért, a forradalmi napokban épp csak módosított magyar történeti alkotmány mind teljesebb restaurálásáért. Híres országgyűlési beszédében, 1861. május 13-án, panaszos hangon jegyezte meg: „legfontosabb alaptörvényeink, különösen az 1848-diki lényeges közjogi törvények, hatályon kívül tétettek. Parlamentáris kormányunk, felelős minisztériumunk most sincs. Esküdszéki eljárással párosult sajtótörvényünk vissza nem állítatott.”⁶⁶ A történelmi jelentőségű politikai állásfoglalás

⁶³ Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1991. 328.

⁶⁴ Deák e kérdésben végül is kisebbségben maradt, mert az értekezlet oda konkludált, hogy „tisztán és egyszerűen a régi büntetőjogi gyakorlathoz való visszatérés ajánltassék...” Kónyi 558.

⁶⁵ Az uralkodó rendeletére 1861-ben Apponyi György országbíró által összehívott, s nevével innen nyerő értekezlet hetedik ülésnapján maga Deák Ferenc formulázott akként, hogy 1848-ban „az esküdszéki eljárás gyakorlatilag életbe is lépett; mert csakugyan alakultak esküdszékek, sőt voltak esetek, hogy sajtóperekben ítéleteket is hozattak. Ha tehát a tanácskozmánynak véleménye, hogy a mit visszaállítani lehet a magyar törvényekből a magánjogok megsértése nélkül, az visszaállítassék, ezen törvényes intézkedésnek visszaállítása iránt nehézség nem foroghat fenn.” Uo. 559.

⁶⁶ Az 1861-ik év április 2-án egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója. Pest, 1861. I. 109.

sérelmi listáját e helyütt nem részletezve, az ellenzéki többség vezérének végkövetkeztetését s az azzal párosuló követeléseinek meritumát emeljük ki csupán, mi ez idő tájt s lényegében egész további közéleti pályáján ars politicája maradt: „Parlamentáris kormány, felelős minisztérium, esküdtszéki eljárással párosult sajtószabadság és az adó meghatározásának joga az alkotmányos szabadságnak legerősebb biztosítékai. Nekünk ezen biztosítékokat megadták szentesített törvényeink, s mi azoknak megszüntetésében, vagy bármi korlátozásában soha meg nem egyezünk, és azoknak ideiglenes fölfüggesztését is az alkotmányosság felfüggesztésének, sőt minden alkotmányosság megtagadásának kell tekintenünk.”⁶⁷

Ám a kemény, de méltányos szavak ekkor még nem találtak kedvező fogadtatásra Bécsben. A Birodalom vezető rétege ez idő tájt a centrális kormányzás, a Gesamtstaat⁶⁸ sikerében bízott inkább, s Deákra – politikai elvárásaival együtt – megint egyszer a „reményteljes pesszimizmus” esztendei vártak.⁶⁹

A magyar vezető réteg újólág magára öltött passzív rezisztenciája ezúttal rövidebb ideig tartott. Az abszolutista kormányzati forma belső gyengeségei, s a Birodalomra leselkedő számos külső veszély, majd utóbb a megrendítő katonai kudarc hamar elvezetett a politikai rendszer gyökeres reformjához, a monarchia két része közötti államjogi viszony rendezéséhez, az osztrák–magyar kiegyezéshez. S az alkotmányossághoz való visszatérés, ami egyúttal a 48-as közjogi „huszármente” újragombolásával járt együtt,⁷⁰ az uralkodó határozott fenntartásai ellenére,⁷¹ Deák mozdíthatatlan álláspontjának megfelelően meg-

⁶⁷ Uo. 109.

⁶⁸ W. Brauner-F. Lachmayer: *Österreichische Verfassungsgeschichte*. 4., bearbeitete Auflage. Wien. 134–152.

⁶⁹ Csengery Antal bátyjához, Imréhez címzett levelében írta: „Semmi bizonyos újság; minden pang. A mi hírek vidéken keringenek, azoknak semmi alapjuk. Az európai, mint a belpolitika egyaránt pangó bizonytalanságban. Deák azt szokta mondani mostanában: »Csak egy helyes politika van jelenleg, - nem politizálni!«” *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései* 474.

⁷⁰ „Az 1848-iki törvények olyak, mint a huszármente, ha egy gombot kihagysz, mind rosszabbul gombolódik végig” - szólott egy helyütt Deák. Sándor Pál: *i. m.* 139–158.

⁷¹ A kiegyezés esztendejének legelején Ferenc József közölte Andrassy Gyulával, az ekkor még inkább kiszemelt, mint kijelölt miniszterelnökkel azokat a pontokat, melyeken a 48-as törvényeket módosítani kívánta. Az Andrassynak átadott, császári kívánságlista, „Bezeichnung jener Punkte der Gesetze vom Jahre 1848, welche eine Aenderung erfordern” címet viselve, a sajtótörvényt illetően leszögezte:

„Was das Pressgesetz betrifft, so leuchtet dessen Mangelhaftigkeit auf den ersten Anblick ein, und trägt jeder Artikel desselben das Gepräge der Uebereilung an sich, was nur durch eine gründliche Umarbeitung beseitigt werden könnte.

Ueberhaupt kann nicht unerwähnt bleiben, dass das in diesem Gesetze grundsätzlich ausgesprochene Schwurgerichts-Verfahren ohne eine gänzliche und gründliche Umgestaltung des dermalen gesetzlich bestehenden Gerichtsverfahrens nicht anwendbar sei.

Nachdem dies jedoch mit grossen Kosten und Zeitverlust verbunden wäre, auch die Thätigkeit der Gerichte in Verwirrung bringen könnte, so ist es nothwendig, dass bis zur verfassungsmässigen Umgestaltung des Gerichtsorganismus und dessen Anpassung zum Schwurgerichtsverfahren, rücksichtlich der Ahndung von Pressvergehen vorläufig von den dermaligen ordentlichen Gerichten und zwar provisorisch nach im dem Jahre 1865 erlassenen „Anhange” zur Pressordnung vorgesehen sei.” Kónyi IV. 313.

hozta a márciusi sajtótörvény reinkarnációját is, annak változatlan szövegével.⁷²

Az 1848. XVIII. törvény felélesztése azonban távolról sem jelentette azt, hogy a forradalom alkotása, a teljes sajtójogi joganyag, s benne a 48-as esküdszéki rendelet is változatlan formában követte az anyajogszabályt a feltámadásban. A bécsi intelmek⁷³ fényében nagyon is érthető, hogy ezt a normarendszert, amely majd húsz esztendővel korábban, az akkori törvényhozói intenciót követve, az esküdszékek törvényhatóságokénti felállítását mondta ki, az új kormány nem óhajtotta módosítás nélküli tartalommal újból hatályba léptetni. Mindezekre tekintettel Andrássyék 1867 februárjában a képviselőház fölhatalmazását kérték ahhoz, hogy a „deákferenci” rendeletről eltérően az esküdszékeket a törvényhatóságoktól a királyi táblára, illetve a kerületi táblák székhelyeire központosíthassák.⁷⁴

A kiegyezés utáni hivatalos sajtópolitika geneziséét elemző régebbi történeti irodalom⁷⁵ némileg elmarasztalta a sajtóperekben alkalmazott eljárási szabályok módosítását, s a kossuthi kritika tónusában lényegében azt sugallta, hogy az új kormány e téren demonstrált intenciója a szabadelvűség deáki mércéjének feladásával lett volna egyenlő.⁷⁶

A „sajtószabadság megrontásaként”⁷⁷ aposztrofált folyamat behatóbb vizsgálata azonban nem igazolja e feltételezéseket.⁷⁸ Ellenkezőleg, a források behatóbb vizsgálata arról győzi meg a krónikást, hogy a negyvennyolcas sajtójogi épület európai összehasonlításban is progresszív architektúrája lényegében mit sem változott a kiegyezés utáni esztendőkből, s különösen nem Deák életében. De ez nem is lehetett másként, hiszen különösen az új rendszer első hónapjaiban a „békés kiegyenlítés” létrehozójának politikai tekintélye szilárdan állt útjába a liberális elvek mégoly csekély megkerülését célzó törekvéseknek.⁷⁹

⁷² Révész: *i. m.* 23–24., ill. Sarlós: *i. m.* 193. sk.

⁷³ Bizonytalán ezekre is reflektálva rögzítette a kormány, hogy a 48-as esküdszéki rendelet végrehajtása nemcsak „nagy akadályokkal s bonyodalmakkal állna kapcsolatban, de nem is volna célszerű”. Miniszteri előterjesztés 1867. febr. 25-ről a sajtóügyben. Rendeletek Tára, 1867., Pest, 1868. 34. Az 1865. évi dec. 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. 64. 68. sz. (XCV. Ülés, 646. jegyzőkönyvi pont.)

⁷⁴ A minisztérium előterjesztésének parlamenti vitáját ismerteti Révész: *i. m.* 24–25.

⁷⁵ Sarlós: *i. m.* 195.

⁷⁶ Uo. 194–195.

⁷⁷ Antal: *i. m.* 12.

⁷⁸ Máthé Gábor: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875.* Budapest, 1982. 81.

⁷⁹ Kónyi IV. 345–346. „Minisztertanácsok. (Lónyay Menyhért naplójából.) Február 27... február 26-dikán Deák értesemre adta, hogy beszélni kíván velem; délelőtt elmentem hozzá; ő, ki egészen helyeslé formulációmra, melyet neki még 25-dikén bemutattam, miután meghallá, hogy a házi adóról szóló részeket Andrássy ki akarta hagyni, mondá, hogy ha kihagyjuk, ő teszi indítványba. A vége a dolognak az lett, hogy hozzá fogott a határozati javaslat diktálásához, s lett belőle hosszabb, mint eredetileg volt.

Később oda jött Andrássy és Horváth Bódi, megmutatandók a másik három javaslatot; vége az lett a dolognak, hogy mind a megyékre, mind a sajtóra nézve újat diktált az öreg úr.

Különös állás mindenestre, a minisztérium valamit határoz és az öreg úr mint areopág ismét módosítja.”

S jószérivel e befolyásra – ma úgy formuláznók, hogy a „liberális minimum” zászlaja felmutatására – a kor sajtójogalkotásának mindennapjaiban igencsak szükség volt. Az ellenzéki és nemzetiségi sajtó kiegyezés- és kormányellenes agitációja miatt elbizonytalanodott deákpárti vezető réteg s különösen a kormány rúdjánál helyet foglalók tétova⁸⁰ s nem egyszer ösztönösen önvédelmi reflexekre hagyatkozó politikája ki-kiérdemelte az „öreg úr” rosszállását.

A pesti kormányférfiak sajtópolitikája miatti kényelmetlen érzésre Deáknak nem kellett sokat várnia. Alig egy esztendővel a kiegyezés megteremtése után ugyanis a Tisztelt Házban Gull József képviselő kényszerült arra, hogy szóvá tegye az erdélyi sajtóhelyzet tarthatatlanságát, elítélve mindenekelőtt az 1852-es osztrák jogra apelláló adminisztratív intézkedések gyakorlatát. Az élénk ecsetvonásokkal megfestett kép, amellyel a segesvári honatya az oly sokszor kárhóztatott Bach-korszak – különösen Nagyszebenre érvényes – sajtórendészeti gyakorlatát idézte fel, a szabadság szellemét s az alkotmányos praxist kérte számon a pesti kabinet tagjaitól.⁸¹

A Gull József exponálta anomália Deákat még a kormány válasza előtt gyors, de határozott állásfoglalásra készítette. A diplomatikus s amúgy rá mindig jellemző higgadt érvelést elhagyva, az erdélyi „Bach-féle sajtórendszer” kártételeit fájlalva ellentmondást nem tűrően szögezte le: abban keresendő a baj, „hogy Erdélyben nincs sajtószabadság”.⁸² Az erőteljes hangütéssel induló megszólalás üzenete félreérthetetlen volt; a szabadelvűségéből mit sem engedő politikus számára a napi, aktuális politikai megfontolások nem tompíthatják a jogállami elvek kötelező s engedmények nélküli tiszteletét. „Lehetnek nehézségek, kivált addig, míg az erdélyi viszonyok részletes rendezése meg nem történik; azt azonban nem vagyok képes elhinni, hogy addig is, míg a részletes rendezés megtörténik, Erdélyben a sajtószabadságot létesíteni ne lehessen. Rendelkezzék a minisztérium, adjon javaslatot, hogyan lehetne a sajtótörvényeket ott behozni, hogyan lehetne a bíróságokat, esküdtszékeket és más efféléket elrendezni. De minden esetre történjék valami, mert szomorú dolognak tartom, hogy Erdély, mely velünk testvérileg egyesült, a szabadság egyik főkellékét, a sajtószabadságot annyi idő óta nélkülözi.”⁸³

A kategorikus s még a kései utód számára is indulatosnak ható megszólalás olvastán, mely egyébként az illetékes tényezők számára még a konkrét tenni-

⁸⁰ Kónyi V. 230–231. Miniszteri értekezletek Bécsben. (Lónyay Menyhért naplójából) Bécs 1867. szeptember 13. „Általában el lehet mondani, hogy erélytelen a mi minisztériumunk. Andrassy, a ki mindig erélyről, üstökmegragadásról, elseprésről, elfujásról beszél, midőn cselekedni kell, megáll és jól esik neki, ha valamit halogathat. Másik hibája, hogy nem administratív tehetség... Bódi erélyesen beszél, szépen ir, legtovább lát, fáradhatatlanul munkás, becsületes ember. A sajtó-ügyben sokat mulasztott, nem tud ő sem gyorsan organisálni.” (A Bódi név alatt természetesen Horvát Boldizsár húzódott meg. RTM.)

⁸¹ Kónyi V. 357.

⁸² Kónyi V. 358.

⁸³ Uo.

valók lehetséges módozatait is vázolta,⁸⁴ azt hihetnők, hogy az ülésen egyébként jelen lévő s Deák után megszólaló miniszterelnök ígéretével is összhangban keleti végeinken a sajtópolitika és az alkalmazandó jog gyorsan idomult az anyaországi viszonyokhoz. Ám nem ez történt; az igazságügyi kormányzat, de maga a kabinet is hosszú ideig elmulasztotta teljesíteni vezérének kérését, s csupán három esztendővel később szánta rá magát az erdélyi sajtószabályok átfogó módosítására.⁸⁵

Az osztrák-magyar kiegyezés szellemi atyja, Deák Ferenc, illetve a nevével fémjelzett párt elitjének egymástól való eltávolodása azonban nem a sajtószabadság szükséges mértékének, no meg az e téren vitt kívánatos politika irányának eltérő megítélésével kezdődött, s tán nem is ebben csúcsosodott ki. Ellenkezőleg, éppen az érdemelhet kiemelését, hogy a „vélemények minden árnyéklatának” szabad, minden korlátozástól mentes nyilvánításáért egész pályáján küzdő Deák még a kölcsönös bizalom erodálódásának szaporodó jelei mellett, s azoknak dacára, jobbára érvényesíteni tudta sajtópolitikai maximáit. Bizonytalanságban az ő hatásának, befolyásának volt betudható, hogy életében a végrehajtó hatalom tartózkodott a sajtótörvény bármiféle módosításától, illetve csak rejtetten s csekély mértékben tett lépéseket a hírlapi viszonyok anyagi, a kormány nyilvánosságbeli állását erősítő befolyásolására,⁸⁶ s hogy a kezdeti felbuzdulás után – a vádindítványok ritkulásának köszönhetően – az ellenzéki, vagy éppen nemzetiségi orgánusok elleni perek is megkevesbedtek. Mindezek fényében a haza bölcse meg nem becsülhető érdemeként is volt elmondható, hogy „a sajtó a Deák-párti kormányzat idején, tehát az 1867 és 1875 közötti periódusban polgári feltételrendszerben legszabadabb, legkevésbé korlátozott időszakát élhette.”⁸⁷

Ferenc Deák and the freedom of the press

In his study the author, who is a well known researcher of the Hungarian press history, focusing his attention on Ferenc Deák's, the father of the Hungarian constitutional reform of the XIX century, academic achievements, introduces the newest chapter of the fight for the creation of the freedom of the press. The study presents in detail, the parliamentary fight for the abolition of the preventive censorship and the passing of the law aiming at the free function of the press in Hungary. It also examines the media political conception, declared

⁸⁴ Uo. „Én tehát azt óhajtanám, hogy a minisztérium, midőn a feltett kérdésekre felelni fog, ne csak felvilágosítást, hanem javaslatot is adjon, hogyan lehessen a sajtószabadságot Erdélyben azonnal létrehozni. Ha ezen javaslat oly rendszabályokat foglalna magában, melyek a végrehajtó hatalom körébe tartoznak, ezt teljesítse tüstént; ha pedig valamiben még törvényhozási intézkedés lenne szükséges, azt terjessze elő, és nem kétlem, hogy a ház meg fogja szavazni.”

⁸⁵ A m. kir. belügyi és igazságügyi miniszterek 1871. május 14-én 1498/i. m. E. szám alatti rendelete az Erdélyben fennálló 1852. május 27-iki sajtórendtartás módosítása tárgyában. Magyarországi Rendeletek Tára, 1871. 178. sk., ill.: Máthé Gábor: *i. m.* 81.

⁸⁶ Kónyi VI. 291–292.

⁸⁷ Révész: *i. m.* 7.

in 1840 by Ferenc Deak, the leader of the Hungarian reform opposition and also analyses profoundly his relationship with the first Hungarian press law passed in 1848.

The study reports on the development of the, later just called as the "wiseman of the nation" statesman's relationship with the press, also on his theoretical and practical achievements in the field of the free function of the newspapers. Moreover it mentions the effect of his theoretical point of view and the success of the criteria set up concerning the freedom of the press, due to which it could be said that the press could live its most independent and the least limited period of time concerning its conditions during the period of time named after him "Deak party's regime", between 1867 and 1875.

Deák Ferenc önkormányzat-koncepciója

Deák Ferenc önkormányzat-koncepcióját a megyekérdésben kifejtett véleménye tükrében vizsgálom. Felfogásában nem keresek elméleti vonulatot, hiszen Deák nem volt teoretikus alkat, alkotmányjogi nézetei – mint minden gyakorlati szemléletű politikusé – a korszellemnek megfelelően változtak is. Nem módosult viszont szenvedélyes önkormányzat-pártisága. Rövid írásomban áttekintem, hogyan vélekedett a vármegyei autonómiáról az 1830-as évek elején *Zala bölcseként*, miként foglalt állást a megyék jövőjéről 1847–1848-ban a *jogi forradalom ügyvédjeként*, és hogyan gondolkodott az önkormányzatokról a *haza bölcseként*, a kiegyezés utáni időszakban.

Zala bölcseként a megye 1832. évi reformjavaslatának kidolgozásában Deáknak fontos szerep jutott. Csizmadia Andor még valószínűsítette,¹ Molnár András időközben bebizonyította, hogy a „Vármegyék elrendeléséről (De coordinatione comitatuum) javallott törvények eránt” című fejezet Deák véleményét tartalmazza.² A javaslat a kor szellemében készült. Nincs szó benne a megyék generális átalakításáról, hatásköri vagy szervezeti reformról. A zalaiak – egyezően a korabeli általános véleménnyel – csak a municípiumok működésbeli hiányosságainak kiigazítását javasolták. Érintetlenül kívánták hagyni a megyék törvényhozásbeli, végrehajtási, bíraskodási és politikai jogait. Csupán a partikuláris gyűlések utalványozási hatásköréről, a szavazatok számlálásának módjáról, a fejenkénti szavazás indokolatlanságáról, a hivatalával visszaélő tisztviselő felelősségre vonásának módjáról, a főispáni hatalom korlátozásáról, a vármegyei tisztségek hatéves időtartamáról, (korábban ez évszázadok óta három év volt), az aljegyzők, számvevők szabad választásának megszüntetéséről és főispáni kinevezéséről foglaltak állást.

Zala megye nem fogadta el azt a javaslatot, hogy az alsótáblán fejenkénti szavazati jogot kapjanak a szabad királyi városok és a káptalanok követői. A

¹ Csizmadia Andor: A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben. In: *Jogi emlékek és hagyományok*. Budapest, 1981. 309.; *Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Materialien der 7. ungarisch-tschechoslowakischen Rechtshistorikerkonferenz in Pécs (23–25 September 1965)*. Red.: Andor Csizmadia. Budapest, 1966. 150–158.

² „Javítva változtatni”. *Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*. Szerk. Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 49.), Zalaegerszeg, 2000. 280; Hirschfeld: *Neue Croquis aus Ungarn*. Leipzig, 1844. *Zalaer Komitat*. II. 199–212.

vármegyék eddigi túlsúlyának (végeredményben döntési jogának) védelmében Deák is azt indítványozta, hogy a korabeli törvényhozás meghatározó fórumán csak a megyék követei szavazhassanak, a többieknek csupán tanácskozási joguk legyen.

Deák közjogi felfogásában a korai reformkorban döntő szerepet játszott a megyei autonómia tisztelete. Ő is ebben látta az ország szabadságának legfőbb biztosítékát.³ „Ha szabadságunkat szeretjük – írta sógorának 1833-ban – iparkodnunk kell a megyék belső erejének és fontosságának növelésén, mert eddig is, nem a Fő Rendek, nem az Anyaszentegyház fő papjai, nem a királyi városok, hanem a megyék voltak polgári szabadságunk leghívebb őrei”.⁴

A Wesselényi Miklós melletti híres, sokszor idézett felszólalásában még ennél is tovább ment. Eszerint a megyei hatóság „olyan kincs, melyhez hasonlóval Európa legszabadabb nemzetei sem dicsekedhetnek [...] a megyei municipium, hol [...] maga a törvényhozás is a nemzet törvényesen egybegyűlő tagjainak szabad tanácskozása alá tartozik. Ezen municipiumok állanak őrt döntéhetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrásoznak a nemzet jussai, s törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen alapul.” Wesselényi Miklóst Szatmár vármegyei közgyűlésen mondott beszéde miatt fogták perbe, ezért Deák azt igyekezett bizonyítani, hogy az országgyűlési követeket megillető mentelmi jog kiterjed a megyei követekre is. A büntetőjogi felelősség kizárására irányuló remek retorikai gondolatsorból viszont az következett, hogy a megyék a törvényhozás egyenrangú közjogi tényezői. Ezt az álláspontját a kései reformkorban módosította.

Az 1843. évi követválasztási harcok során megtapasztalta a megyei alkotmányos élet visszasságait, a megyei követutasítási jog retrográd jellegét. Független politikusként, táblabírói magányából aggódva figyelte a municipalisták és centralisták kibontakozó szellemi küzdelmét. A bizonytalan elvi alapon álló, a polgári átalakulás részletkérdéseit érintő vita gyengítette a liberálisok erejét, a „táborokba” való besorolás végletesen megrontotta kapcsolataikat. Ekkorra vált egyértelművé az Eötvös József köré tömörült önkormányzatvédő centralisták és a Kossuth Lajos vezette, vármegyei autonómiát hangsúlyozó csoport elkülönülése. A vitában tovább mélyült az idegen intézmények átvételét szorgalmazók és az organikus fejlődést követelők ellentéte. Bonyolult szópárbaj alakult ki a modern fogalmakon nevelkedett, európai látókörű reformerek és a hagyományokhoz mereven ragaszkodó megyei politikusok között. A vita nem volt tisztázó jellegű; nem határolódtak el egymástól a birodalmi centralizációt hirdető és a függetlenséget követő alkotmányos központosítás hívei. Egy táborban maradtak a rendi municipalisták a modern önkormányzatot pártoló reformerekkel.

³ Takács Péter: Deák és Kölcsey liberalizmusa. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. Degré Alajos. Zalaegerszeg, 1976. 192; Takács Imre: Deák Ferenc és a magyar közjog. Uo. 102.

⁴ Deák Ferenc beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó (a továbbiakban Kónyi). Budapest, 1903. I. 163; Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976. 37–43.

Az országgyűlés feloszlatása után – külső körülmények nyomására – felmerült az ellenzéki párt, egy zártabb politikai csoportosulás létrehozásának igénye. Megszervezésére 1845 novemberében már történt egy kísérlet, amikor az ambiciózus Apponyi György kancellári kinevezést kapott. Kossuth és elvbarátai ekkor kérték meg Deák Ferencet az ellenzéki program tervezetének kidolgozására. A Kehidán betegeskedő Deák óvatos levélben hátrította el a megbízást. Úgy találta, hogy a haladó tábor megosztott, nincs programszerűen összefoglalható közös elképzelése. Sok a nézetkülönbség a kormányt támadó reformpárti képviselők között; egy részletes program „inkább szaporítaná a bajt s növelné a szakadást közöttünk”.⁵

Deák jól tudta, hogy az idő előtti közös fellépés felszínre hozná az adózás ügyében meglévő mély ellentétet, és tovább mérgesítené a municipalista–centralista vitát. Pedig ebben az időben a kormány fokozódó aktivitása, az adminisztrátorok kinevezése miatt összefogásra volt szükség, a szervezett megyei ellenállásra pedig igazi alkotmánymentő feladat hárult. Az egyik legégetőbb reformkérdés, a megyék polgárosítása ekkor még nem válhatott pártprogrammá, sőt: a megoldására irányuló ellentétes elképzelések miatt az egységes ellenzéki fellépés egyik akadályja volt.

A konzervatív párt 1846. november 14-én kiadott programja azonban állásfoglalásra kényszerítette az ellenzéket. A szaporodó rendőri jelentések szerint a kormány ellenségei központi bizottmányokat hoztak létre és kiépítették azt a bizalmi hálózatot, amely a közvéleményt, mindenekelőtt a megyegyűlések politikai állásfoglalását ellenzéki irányban befolyásolta. A reformerek nézetei a konzervatív kihívás után közelebb kerültek egymáshoz: az óvatosabb deáki, a harcos centralista és a Kossuth nevével jellemezhető radikális irányzat képviselői 1847 márciusára ellenzéki konferenciát hirdettek. A kibocsátandó nyilatkozat tervezetét Kossuth Lajos állította össze. Az átfogó reformterv egyéb részleteit mellőzve említésre méltó, hogy megfogalmazója még nem említette a felelős kormányt a megvalósítandó reformok között. Barta István álláspontja szerint így igyekezett kiküszöbölni a centralisták és a megyerendszer hívei közötti ellentétet. Kossuth tervezetében csupán általános közjogi garanciákat körvonalazott, amelyek „hazánk alkotmányosságát s országos, nemzeti érdekeinket” szavatolnák. Észre kell azonban vennünk, hogy eredeti fogalmazványa legvégre mégis odakerült: a „törvényhatóságoknak önkörükbeni szabad mozgását s törvényes önállását féltékenyen őrizni szoros kötelességünknek ismerjük”. Az előterjesztés tehát polgári municipalista szellemű volt, és nem véletlenül váltott ki nagy vitát az 1847. március 15-én szép számmal összegyűlt ellenzéki körében.

Az ellenzék országos konferenciájának – hosszas vita után megszövegezett – nyilatkozata ugyan határozottan követelte a „kormány-felelősség” megvalósítását, a nemzeti és parlamentáris kormány bevezetését, de változatlanul hagyta a megyék védelmét és hatáskörük változatlanságát célzó kossuthi elképze-

⁵ Kónyi II. 157–158; Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/1848*. Sajtó alá rendezte Barta István, Budapest, 1951. 15.

lést.⁶ A konferencia bizottságot küldött ki, amelynek feladata a pártprogram összeállítása volt. A hattagú küldöttség összetétele (Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Eötvös József, Pulszky Ferenc, Teleki László, Szemere Bertalan) nyilvánvalóvá tette: az államszervezet jövődő berendezése kérdésében nem született elvi állásfoglalás. Az ellenzék következő nagy próbatétele éppen a részletes pártprogram összeállítása volt. A márciusi nyilatkozat nem pótolhatta ezt, hiszen taktikai okból, az egység megtartása érdekében még a konzervatívok „reformtörekvéseire” sem reagált.

A fontos dokumentum összeállításakor, az adminisztrátori rendszer bevezetése miatt a közjogi kérdések kerültek a reformpárti közvélemény vitáinak előterébe. Érthetően, hiszen az ország függetlenségének, törvényes önállóságának követelése egyértelműbb helyeslésre talált, mint mondjuk a jobbagyfelszabadítás vagy a „közterhekbeni osztozkodás” kérdése. A Kossuth Lajos által szerkesztett programtervezet ezért feszegette a birodalom és Magyarország közötti közjogi kapcsolat ügyét, a magyar alkotmánytörténet értékeit, és kérte számon a „nemzeti és alkotmányos önkormányzatot”.

Az 1847. június 7-én elfogadott ellenzéki nyilatkozatot végül Deák Ferenc öntötte végső formába. Jelentősen lerövidítette a tervezet szövegét, és – amint azt várni lehetett – kiiktatta a megyék szerepét hangsúlyozó szövegrészeket. A nyilatkozat szükségesnek tartotta ugyan a „honpolgárok nem nemes osztályainak, mindenekelőtt pedig a királyi városoknak és szabad kerületeknek képviselét alapján, úgy törvényhozási, mint helyhatósági jogokban való részesítését”, de már nem állította, hogy ez a követelmény a megyei hatóság fenntartásával összeegyeztethető lenne. Deák nem foglalt állást a helyhatósági reform legkényesebb kérdésében. Az ellenzéki nyilatkozatot bizakodva olvashatták a megyebarát reformerek, és helyeselhették a polgári centralizmus hívei is. Igaz, egyelőre azok is megnyugodhattak, akik régi vármegyéjüket változatlan formában akarták megtartani.⁷

Az utolsó rendi országgyűlésen dönteni kellett a vármegyei önkormányzatról is. A követséget kezdetben „roncsolt egészsége miatt” nem vállaló Deák a Zala megyei közgyűlésben maga javasolta a szabad mandátum bevezetését, az utasítási jog eltörlését. Álláspontja szerint a követ nemcsak megyéjét, hanem az egész országot képviseli. Követi megbízásának elfogadása után 1848. március 20-tól részt vett a vármegyék sorsát is döntően befolyásoló országgyűlési tanácskozásokban.

A megyekérdés körüli ellentétek az 1848. április 2-án tartott kerületi ülésen vetődtek fel. A tábla délelőtti tanácskozásán (Kossuth ösztönzésére) Bónis Samu javasolta: iktassák törvénybe a közhivatalnokok leválthatóságának elvét. Az

⁶ Az ellenzéki konferencia szervezéséről: Barta: *i. m.* 20–21, 116–119, 120–122, 128–130; Kónyi II. 160–161; Stipta István: Szemere Bertalan és a vármegyék 1848-ban. In: *Szemere Bertalan és kora* I. Szerk.: Ruszoly József, Miskolc, 1991. 201–221; Kajtár István: Modernizációnk és Európa. Adalékok a politikai vitakultúrához az 1843–44-es országgyűlésen. In: *Degré Alajos Emlékkönyv*. Budapest, 1995. 121–130.

⁷ Kónyi II. 163–169; Barta: *i. m.* 152–157; Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. Budapest, 1904. II. 46–47; Csizmadia: *i. m.* 80.

indítvány önmagában logikus volt, hiszen a miniszterek felelősségre vonásának korábban elfogadott tétele nem érvényesülhetett volna, ha a kormányzat nem válogathatja ki végrehajtó közegeit. Az előterjesztés éle érezhetően a még működő, „1847”-es főispánok ellen irányult.

Az egyöntetű helyeslésre talált indítvány utalt a bírák függetlenségére is, először mondván ki azt az elvet, miszerint ők csak a törvény útján foszthatók meg hivataluktól. Madarász László ekkor vetette fel a választott megyei bírák különleges helyzetét. Ők nem válthatók le – vélte –, hiszen nem a kormány kinevezésétől függő hivatalnokok, ha pedig azzá lennének, a megyei önkormányzat semmisülne meg. A rövid ideig tartó zavart Deák Ferenc igyekezett feloldani: szerinte a bírák kiválasztásában nem a helyi, hanem a központ által megszabott egységes szempontokat kell érvényesíteni. A megyei autonómia és a felelős minisztérium eszméje álláspontja szerint összeegyeztethetetlen, amelyből vagy a modern centralizációt, vagy a történelmi municípiumot kell megmenteni. Kossuth Lajos ezzel szemben határozottan állította: a felelős kormány és a vármegye összebékíthető, ha szabályozásuk célszerűen történik. A miniszterségre kiszemelt két politikus szóváltása jelezte, hogy a márciusi alkotmányos forradalom vezetői között ebben az elvi kérdésben nincs egyetértés. A kerületi tábla délutáni ülésén kiderült: a megye jövőjéről szóló állandó bizottságok végletesen különböznek egymástól.

A kiélezett helyzetben – Kemény Zsigmond szerint – Deák erkölcsi hatalma, államférfiúi bölcsessége révén jött létre kompromisszum. Széchenyi István beleegyezett egy olyan törvény meghozatalába, amely a minisztériumot egy megyei reformról szóló tervezet összeállítására és a következő országgyűlés elé terjesztésére kötelezi. A megalkotandó törvényben gondoskodni kell a „megyei szerkezetnek a közszabadsággal való összhangba hozataláról”. Az átmeneti időben a régi megyei közgyűléseket megillető hatáskört egy állandó bizottság gyakorolja, amelyet a megye lakosaiból „születési különbségre való tekintet nélkül” választanak. Kossuth viszont ráállt arra, hogy azon az egyetlen közgyűlésen, amely a megyei kormányzatot ellátó állandó bizottságot választja, a nemesek s „mindazok, kiket a megyék jogterjesztő határozatai korábban szavazati joggal felruháztak” régi jogait gyakorolhassák.⁸

A kiegyezési tárgyalások idején, 1866. márciusában, Deák a vármegyét „Magyarország alkotmánya egyik legszebb gyöngyének” tekintette. Az önkormányzat jogát azonban „ki kell terjeszteni a népre is”. Ekkor már az volt a véleménye, hogy a felelős kormány a megyei rendszerrel nincs ellentétben, sőt a kettő egymással összhangzásban van.

⁸ Urbán Aladár: *Battyány Lajos miniszterelnöksége*. Budapest, 1986. 207–213., 773; Sarlós Márton: *Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása*. Budapest, 1960. 141; Barta: *i. m.* 73., 713–728; Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban Magyarországon*. Budapest, 1971. 250; Szabad György: *Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977. 121–123; Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Pest, 1868. 252; Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Budapest, 1972. 263; Kecskeméthy Aurél: *Parlamentari alkotási és vármegyei reakció*. Pest, 1867. 41; Spira György: *1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a*. Budapest, 1964. 109–113.

Az 1867-et közvetlenül megelőző néhány év egyik legégetőbb belpolitikai kérdése a helyhatósági önkormányzat és a felelős parlamenti kormány közötti viszony rendezése lett. A „kis kiegyezés” létrehozására, a megyék és községek átalakításának előkészítésére a képviselőház 1866. május 7-i ülésén egy 108 tagú bizottságot alakított. A testületben politikai életünk élharcosai, a nagy tekintélyű 48-asok (Csengery Antal, Lónyay Menyhért, Nyáry Pál), a modern európai szabadelvű nézetrendszer jó ismerői (gr. Szapáry Gyula, Mocsáry Lajos, Tóth Vilmos), kiváló közigazgatási, igazságügyi szakemberek (Horváth Boldizsár), valamint történeti intézményeink és a modernizációs igények összebékítésének hívei (Tisza Kálmán) egyaránt helyet kaptak.⁹

Az állami élet alkotmányos működése érdekében az országgyűlés képviselőháza 1867. március 2-án úgy foglalt állást, hogy a törvények végrehajtásáért a vármegyék tisztviselői is felelősséggel tartoznak.¹⁰ A március 7-i ülés napirendjére került a „köztörvényhatóságok visszaállításáról” szóló minisztériumi javaslat, amely a vármegyék törvényes hatáskörének restaurációját ígerte. Az előterjesztés indokolása szerint az 1848-as törvényeket betű szerint végrehajtani nem lehetett, hiszen az 1848: XVI. tc. nem adott lehetőséget a megyei bizottmányok újraválasztására, még az időközben meghalt vagy lemondott tagok pótlását sem engedte meg. Az 1848: XVII. tc. csupán a tisztviselők eseti helyettesítését engedélyezte, kizárta az általános tisztújítás lehetőségét. Erre tekintettel a minisztérium felhatalmazást kért, hogy a törvény betűivel ellentétben, az 1861-ben alakított bizottmányok tagjait összehívhassa, és ezekre ruházhassa azon feladatokat, amelyeket az 1848: XVI. tc. a bizottmány hatáskörébe utalt. A tisztikar kiegészítése érdekében a minisztérium javasolta, hogy az 1861-es bizottmányok főispáni kijelölés mellett teljes tisztújítást tarthassanak. A képviselőház hosszas vita után – főleg Deák Ferenc érvei hatására – elfogadta a célzott intézkedéseket.¹¹

A törvényhozói tevékenységgel párhuzamosan ismét élénk publicisztikai vita alakult ki a municípiumok jövőjéről.¹² A megyekérdés azonban különös nyomatékka a köztörvényhatóságok tényleges visszaállítása, az igazgatási mechanizmus kiegyezést követő beindulása után vetődött fel. A kormány a polgári szükségleteknek megfelelő központi és helyi szervek kiépítése és eszközök alkalmazása során csakhamar összeütközésbe került a megyék azon részével, amelyek régi jogait továbbra is érvényesíteni kívánták. Az új végrehajtó hatalom a törvényhatóságokat békés kompromisszumra hívta fel. Gr. Andrássy Gyula 1867. április 10-én kiadta híres rendeletét, amelyet – a feljegyzések sze-

⁹ Az 1865-dik évi december 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Jegyzőkönyve. Pest, 1866. I. 85., 1865–68. évi. Országgyűlés Képviselőházi Irományok, I. 20; Csizmadia: i. m. 95.

¹⁰ Deák Ferenc: Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel ily című munkájára: „Das ungarisch-österreichisches Staatsrecht”. A magyar közjog történelmének szempontjából. *Budapesti Szemle*, 1865. 1. 150–162; Zayzon Sándor: *A centralisták és a megyerendszer reformja*. Budapest, 1917. 29; Kónyi IV. 369; Csizmadia: i. m. 95.

¹¹ Az 1865-dik évi december 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. III. 327; Kónyi 368; Csizmadia: i. m. 96.

¹² A nézeteket ismertette: Csizmadia: i. m. 108–114. Az 1867. utáni sajtóviszonyok rendezetlenségére: Révész T. Mihály: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. (Jogtörténeti Értekezések 9. szám.) Budapest, 1977. 22.

rint – Deák „diktált át”. A rendelet jogi normáktól elütő emelkedett stílusban foglalt állást az önkormányzati jog és a felelős kormányzati rendszer együttes érvényesítése mellett. A későbbi parlamenti vitákban gyakran idézett szövege szerint: „A szabadság végelemzésben nem más, mint az önkormányzat joga. E jog alig van valahol szélesebb alapra fektetve, mint nálunk: helyhatósági intézményeinkben. Ezekben tehát a nemzetnek oly kincse rejlik, amelyre nem lehetünk eléggé féltékenyek. De emellett nem szabad felednünk, hogy minden alkotmány, ha a szabadság igényeinek megfelelni akar, csonka, bevégezetlen mű, amíg minden intézményét nem ugyanazon elv, ha nem az önkormányzat elve lengi át. Ennél fogva kell, hogy a köztörvényhatóságok önkormányzata mellett az országos önkormányzat is fennállhasson. Ennek pedig gyakorlati feltétele: a felelős kormány és annak rendelkezési joga. Erkölcsi és anyagi felvirágzásunk, nemzetünk összes jövője attól függ, amint e két, egyaránt fontos intézményünk életműködését egymással összhangba hozni akarjuk és bírjuk.”¹³

A kormány a gyakorlatban a központi bevételek biztosítása érdekében az adók behajtására kényszerült, és folytatnia kellett az újoncozást is. Az elvi gesztus ellenére úgy tűnt, hogy az új rezsim változatlanul centralisztikus kormányzati gyakorlatot, megyeellenes politikát folytat. Az ellentétek egyes megyék kiegyezésellenes állásfoglalásai nyomán politikai színezetet kaptak.

Kossuth híres Kasszandra levelében a „megyei institutiót” a haza utolsó reménysugarának nevezte. Megróttá Deákot, mert a nemzet nevében tett engedményei révén a megyék „országpolitikai és alkotmányőri” állásukat elvesztve, „puszta adminisztracionalis bureauekká” váltak.¹⁴

A megyék és a kormány megváltozott viszonyára vonatkozó felfogását jól jellemzi Deák 1870. július 1-i képviselőházi beszéde. „Én az önkormányzatot nagyfontosságúnak tartom, fönn kívánom tartani azt a megyéknél, sőt óhajtom kiterjeszteni, törvényszabta korlátok között, a községekre is, amennyiben ez a parlamentáris rendszerrel összeegyeztethető. De nézetem szerint a megyék nem koordinált testületek a statushatalom irányában, hanem olyan testületek, amelyek az összes kormányzati rendszer alkatrészét képezik, melyeknek az állam a kormányzat célszerűsége tekintetéből is autonómiát adott. [...] A megyék nem föderatív részei az összes államnak, s nem bírhatnak az államtól elkülönözött, vagy azzal éppen ellenkező jogokkal.”¹⁵

A fenti sorok igazolják: Deák az alkotmányvédő municipalista állásponttól eltávolodva a parlamentáris önkormányzat híve lett. Nagy kihívást jelentettek számára a kormány és a megyék „kis kiegyezését” megvalósító 1870:42. tc. virilizmust bevezető rendelkezései. Deák kedvetlenül támogatta a javaslatot, azt is csupán azért, mert Andrassy Gyula állását kötötte annak elfogadásához. A kiegyezést létrehozó politikusok fontosabbnak tartották az ország – birodalom belül nyert – önállóságát a demokratikus helyhatósági jogoknál.

¹³ Elemzi Sik Ferenc: A vármegyei önkormányzat szerepe a dualizmus idején. In: *Jogtörténeti tanulmányok* Szerk.: Csizmadia Andor, Budapest, 1968. II. 144; Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976. 20–22.

¹⁴ *Pesti Napló* 1867. május 2.; Deák válasza: *Heti Posta* 1867. jún. 2. 1. évf. 10. sz. 77–78; *Magyar Újság* 1867. jún. 1. évf. 51–52. sz.; *Pesti Napló* 1867. máj. 30. 18. évf. 125. sz. 1.

¹⁵ Kónyi VI. 215.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *Zala bölcse* meggyőződéses municipalista volt, a *jogi forradalom* Deák Ference közvetítő szerepet vállalt a korabeli megyepártiak és centralisták között. A *haza bölcseként* a parlamentáris kormány felügyelete alatt álló önkormányzatot kívánt. A megyékről alkotott véleménye a progresszív irányzatok és a kor szükségletei szerint változott. Tehát: következetes volt.

Die Selbstverwaltungskonzeption von Ferenc Deák

In meinem kurzen Vortrag gebe ich einen Überblick darüber, wie er als der Weise des Komitats Zala über die Komitatsautonomie am Anfang der 30er Jahre des 19. Jahrhunderts dachte, wie er als Rechtsanwalt der rechtlichen Revolution in den Jahren 1847–1848 für die Zukunft der Komitate Stellung nahm und wie sich er als der Weise des Vaterlandes die Selbstverwaltungen in der Epoche nach dem Ausgleich vorstellte.

Als Weiser des Komitats Zala spielte Deák bei der Erarbeitung der Komitatsvorschläge des Jahres 1832 eine wichtige Rolle. Der Vorschlag stand im Einklang mit dem Geist der Epoche. Er geht mit keinem einzigen Wort auf die grundsätzliche Umgestaltung der Komitate ein, die Deputierten des Komitats Zala schlugen nur die Korrektur der Unvollkommenheiten im bestehenden System vor. Sie wollten die Gesetzgebungs-, Vollstreckungs-, Gerichtsbarkeits- und politischen Rechte der Komitate unbeschadet belassen. In den Abgeordnetenkämpfen des Jahres 1843 lernte Deák die Mißstände im Umgang mit der Komitatsverfassung, den retrograden Charakter des Verweisungsrechtes kennen. Als unabhängiger Politiker konstatierte er besorgt den geistigen Kampf zwischen Munizipalisten und Zentralisten.

In der verschärften Situation der Verfassungsdebatte kam es durch Deáks moralische Macht und seine staatsmännische Weisheit zu einem Kompromiß. István Széchenyi war mit der Schaffung eines Gesetzes einverstanden, das das Ministerium verpflichtete, den Plan für eine Komitatsreform auszuarbeiten und dem nächsten Parlament zu unterbreiten. In dem zu schaffenden Gesetz solle für "die Harmonisierung mit der öffentlichen Freiheit der Komitatsstruktur" gesorgt werden. In der Übergangszeit wird die Kompetenz der alten öffentlichen Komitatsversammlungen durch eine ständige Kommission ausgeübt, die aus den Reihen der Komitatsbewohner ohne Rücksicht auf die Herkunft gewählt wird. Kossuth ließ sich jedoch darauf ein, daß in der einzigen öffentlichen Versammlung, in der die ständige Kommission für die Komitatsregierung gewählt wurde, die Adeligen und "alle, die früher mit diesem Wahlrecht durch den Beschluß – der die Rechtsverbreitung machte – beauftragt wurden", ihre alten Rechte ausüben konnten.

Zur Zeit der Ausgleichsverhandlungen im März 1866 betrachtete Deák das Komitat "als eine der schönsten Perlen der Verfassung Ungarns". Das Recht auf Selbstverwaltung müsse aber "auch auf das Volk ausgeweitet werden". Zu dieser Zeit war er schon der Meinung, daß die verantwortliche Regierung und das Komitatssystem keinen Gegensatz bilden, ja sogar in Einklang miteinander stehen.

Zusammenfassend kann festgestellt werden: *Der Weise des Komitats Zala* war ein überzeugter Munizipalist, *zur Zeit der Rechtsrevolution* spielte Ferenc Deák eine Vermittlungsrolle zwischen den Komitatsmitgliedern und Zentralisten, und als *Weiser des Vaterlandes* wünschte er eine starke Selbstverwaltung unter Aufsicht der parlamentarischen Regierung. Seine Meinung über die Komitate änderte sich in progressiver Richtung. Er war also konsequent.

Deák Ferenc elképzelései a nemzetiségi kérdés rendezésére

A sokszínű etnikummal bíró történelmi Magyarországon a XVIII. század végétől a nemzetiségek helyzete kulcsfontosságú kérdéssé vált. Sok száz éven keresztül az egyes etnikai kisebbségek minden jelentősebb probléma nélkül éltek életüket hazánkban. Asszimilációs törekvések nem voltak tapasztalhatók, az állam hivatalos nyelve a latin volt. II. József nyelvrendelete azonban felborította az addigi békés helyzetet.¹ A kalapos király a birodalom egységét szem előtt tartva szükségesnek tartotta az egységes állami nyelv bevezetését, amely azonban már nem a latin, hanem a német volt. Ez Magyarországon jelentős ellenérzéseket váltott ki, a küzdelem azonban nem a latin nyelv helyreállításáért, hanem a magyar nyelv államnyelvvé történő felemeléséért indult meg. Ám ez a folyamat a hazai nemzetiségek körében ellenérzéseket váltott ki, egy új közjogi problémát, a nemzetiségi kérdést is megteremtve. Így ettől az időszaktól kezdve a magyar állam jövőjével foglalkozó politikusok egyike sem mellőzhette a probléma vizsgálatát. Ez nyilvánvalóan Deák Ferenc politikai pályáját is végigkísérte, aki már a reformországgyűléseken hangoztatta erre vonatkozó álláspontját. Mivel a szabadságharc kitörése után az aktív politizálástól visszavonult, az 1849 nyarán elfogadott nemzetiségi törvény előkészítésében nem vállalt részt. Az 1861-es országgyűlésen azonban Deák már ismét jelen van, s az alkotmányos kormányzat helyreállításának részeként a nemzetiségi kérdés rendezése is napirendre kerül. Az általa készített felirati javaslat 31. szakasza külön foglalkozik vele.² Ez azonban még nem egy konkrét törvénytervezet, hanem csak alapelvek megállapítása.

Az általa megvalósított kiegyezés után azonban már a részletes törvényi rendezés került napirendre. Rövid tanulmányomban ezt a periódust dolgoztam fel, kitérve arra is, hogy a Deák Ferenc által felvázolt koncepció milyen viszonyban állt a nemzeti kisebbségek jogállásának a kiegyezés után megvalósult törvényi szabályozásával, illetőleg milyen lényeges eltérések voltak Kossuth Lajos szabadságharc utáni elképzeléseitől.

Az első lényeges kérdés, hogy a nemzetiségi jogok politikai autonómiát jelentenek-e, vagy csak az anyanyelv használatának biztosítására korlátozódnak.

¹ Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Minerva, Kolozsvár, 1944. (A továbbiakban: Mikó) 10.

² Mikó 98.

Horvát-Szlavón és Dalmátországok több évszázados múltra visszatekintő autonómiáját a magyar országgyűlés a kiegyezés után is megerősítette,³ aminek fenntartását Deák Ferenc is mellőzhetetlennek tartotta. Ez azonban az anyanyelv használatára vonatkozó garanciák kiépítését feleslegessé tette, mert az autonóm területen a horvát vált a hivatalos nyelvvé. A magyar államnyelvre vonatkozó más szabályok alól is kivételt kaptak, horvátul a magyar országgyűlésben is fel lehetett szólalni. Ezenkívül még Fiume hivatalos nyelve tért el a magyartól. A Magyar Szent Korona országainak más területei azonban nem kaptak ilyen autonómiát, ott a magyar volt az államnyelv, ami szükségessé tette az etnikai kisebbségek nyelvhasználatának szabályozását. Ez foglalta magában a nemzetiségi jogokat.

Deák elképzelése szerint is a nemzetiségi jogok lényege a nemzeti kisebbségek szabad nyelvhasználatának biztosítását jelentette, amely azonban nem akadályozhatta az állam működőképességét. A képviselőház 1868. november 24-i ülésén, a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában előterjesztett törvényjavaslat vitájában az alábbi alapelveket határozta meg: „...Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, amelynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. A másik, amit tartok és hiszek, hogy ezen egyenjogúságot csak az országban dívó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, s erre nézve is csak annyiban lehet külön szabályok alá vonni, amennyiben azt az ország egysége, a kormányzat lehetőség, célszerűsége, s az igazság pontos kiszolgáltatása lehetővé teszi.”⁴

Álláspontja szerint az országgyűlésnek és a központi kormánynak működése során kizárólag a magyar nyelvet lehet használnia. Az alsóbb szintű közigazgatásban (önkormányzatok) viszont már szükségesnek tartotta a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatának biztosítását. Itt álláspontja egybeesett a nemzetiségi törvény javaslata által meghatározott elvekkel, amely szerint a megyei közgyűlések főszabályként az állam nyelvén folytatják tárgyalásaikat, de bármely tagja a közgyűlésnek saját anyanyelvén is felszólalhatott. Ha részarányuk a közgyűlési tagok egyötödét elérte, akkor a jegyzőkönyvet is vezetni kellett az adott nyelven. A községi képviselőtestületek szabadon választották meg jegyzőkönyvi nyelvüket, a községi közegek pedig minden lakossal azok anyanyelvén voltak kötelesek érintkezni.

Az igazságszolgáltatás terén Deák az alsóbb szintű bíróságoknál szükségesnek tartotta a kisebbségek nyelvhasználatának garantálását. A fellebbviteli bíróságoknál azonban elképzelése szerint már a magyar nyelvet kellett használni.

Az igazságszolgáltatás terén – a későbbi tételes törvényi szabályozással összehasonlítva – a legjelentősebb eltérés az esküdtszékek nyelvhasználata körül alakult ki. Deák álláspontja szerint az esküdtszéki eljárásban a magyar nyelven kívül más nyelveken is meg kell engedni a perlekedést.⁵ Így a legfontosabb kérdés az, vajon az esküdtképességhez megkívánjuk-e a magyar nyelv

³ 1868:XXX. tc.

⁴ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások*. II. Osiris Kiadó. Budapest 2002. (A továbbiakban: Deák) 550.

⁵ Deák: 551.

ismeretét. 1848-ban ennek meghatározásában Deáknak döntő szerepe volt. Az ekkor elfogadott sajtótörvény ugyanis a sajtóvétségek elbírálását esküdtszék hatáskörébe utalta, amelyek felállításáról miniszteri rendeletnek kellett gondoskodnia. Ezt a rendeletet – mint a Batthyány-kormány igazságügyi minisztere – Deák Ferenc bocsátotta ki. Nem sokat késlekedett: a sajtótörvényt is magába foglaló áprilisi törvények szentesítésétől még két hét sem telt el, s 1848. április 29-én megjelent a sajtóesküdtszékekről szóló igazságügyi miniszteri rendelet.⁶ A rendelet 3. és 4. §-ai az esküdtképességre vonatkozóan csak igen enyhe korlátozásokat állapítottak meg. A 24. életév betöltésén túl mindössze a sajtótörvény által kötelezően előírt 200 forint éves jövedelmet kívánta meg. Ebből a körből egyes foglakozásokon (lelkész, katona, közbíró) túl mindössze a szolgákat, napszámosokat, írástudatlanokat, a vakokat, valamint a süketeket zárta ki. A magyar nyelv ismeretének – mint feltételnek – a nyomát sem találhatjuk.

A XIX. század végén az esküdttbíráskodást – a sajtóügyeken túl – a súlyosabb bűncselekményekre is kiterjesztették. Az esküdttbírósgokról szóló 1897: XXXIII. tc. azonban a nyelvhasználat kérdésében a deáki elképzeléssel szögesen szembenálló szabályozást állapított meg. Az esküdtképességhez ugyanis nemcsak a magyar nyelv ismeretét, hanem az ezen történő írni-olvasni tudást is megkívánta.

Deák Ferenc néhány gondolatának felvázolása után érdemes azokat röviden Kossuth Lajos szabadságharc utáni elképzeléseivel összevetni. Kossuth a Dunai Szövetségről készített alkotmánytervezetében az állam lakosságának egyes etnikai összetételéből eredő problémákat úgy látta megoldhatónak, ha a hivatalos nyelvet minél kisebb területi egységenként állapítják meg. Deákkal ellentétben szakított azzal az elképzeléssel, hogy egy államon belül van egy politikai nemzet, amelynek nyelve az államnyelv, a nemzeti kisebbségek pedig kapnak bizonyos, identitásuk megőrzéséhez szükséges jogokat. Elképzelése szerint nemcsak a szövetségnek, de a tagállamoknak sem lett volna hivatalos nyelvük. Erről a megyék és a községek dönthettek, ugyanis mindkét közigazgatási egység szabadon határozhatta volna meg hivatalos nyelvét.⁷ Így a megyén belül alakulhattak volna ki nemzeti kisebbségek, mert elképzelhető, hogy a területén fekvő községek némelyike eltérő hivatalos nyelvet választ. Erről minden tisztújítás után dönteni lehetett, így a hivatalos nyelv választási ciklusonként változhatott. Mindez az iskolai oktatás nyelvének meghatározására is vonatkozott.

Kossuth érdekes koncepciót dolgozott ki a szövetség és a tagállamok központi szerveinek nyelvhasználatára. Államnyelv nem lévén, a tagállamoknak és a szövetségnek sem lehetett hivatalos nyelve. A szövetségi törvényhozó és végrehajtó hatalom tagjai azon nyelvet használhatták, amelyekben a leginkább járatosak voltak.⁸ Mindez a tagállamok parlamentjeire is vonatkozott, ahol

⁶ Deák: 505–518.

⁷ Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. In: *Századok* 2002/4. 937–957. (A továbbiakban Pajkossy) 955.

⁸ Pajkossy 954.

Kossuth annyi megkötést tett, hogy csak az adott országban beszélt nyelvet lehet használni.⁹ A megyék és a községek a felettes hatóságokkal azon a nyelven érintkeztek, amelyet a maguk részére hivatalos nyelvként megállapítottak, s a válaszokat is ezen a nyelven kapták meg.¹⁰

Kossuth itt felvázolt koncepciója egy lényeges ponton különbözik Deákétól: mennyire teszi szükségessé az állam működőképessége az egységes nyelvhasználatot. Technikai szempontból nyilvánvalóan az a legelőnyösebb, ha az államhatalom minden szerve egy nyelvet használ. II. József említett nyelvrendeletének is elsősorban ez volt az indoka, és nem a lakosság erőszakos elnémetesítése. A nemzeti kisebbségeknek viszont bizonyos jogokat garantálni kell, még akkor is, ha ez kissé nehezkesebbé teszi az államműködést. Kossuth azonban túlmegy az elfogadható engedményeken. Ha az országgyűlésben az adott etnikum számarányától függetlenül bárki az országban honos bármely nyelven felszólalhat, a törvényhozás folyamatos működésképtelenségének helyzete állhat elő. Mivel nincs hivatalos tárgyalási nyelv, elvileg az összes előterjesztést, hozzászólást az országgyűlési képviselők mindegyikének anyanyelvére le kellett volna fordítani. A századforduló parlamentarizmusát szemlélve a képviselőházi obstrukciónak jobb fegyvert nem is lehetett volna a kezébe adni. Ugyanígy a megyei, községi közigazgatásban a hivatalos nyelv választási ciklusonként történő esetleges módosítása, különösen az iskolák tannyelvének megváltoztatása, súlyos etnikai feszültségek forrása lehetett volna.

Mindezekből rövid összefoglalóként megállapíthatjuk, hogy Deáknak a nemzetiségi kérdés megoldásában képviselt álláspontja egy kiegyensúlyozott képet mutat. Hasonlóan a kiegyezés előkészítéséhez, megfogalmazott követelése nem függtek az aktuális politikai erőviszonyoktól. 1866 végén a poroszoktól elszenvedett osztrák katonai vereség után nem növelte a magyar követeléseket, így tető alá hozható volt a kiegyezés. Ugyanígy a nemzetiségek jogai tekintetében is konstans álláspontot képviselt, aminek 1868-ban nagy jelentősége lett. Az 1861-es országgyűlésen ugyanis egy, a nemzetiségek számára szélesebb jogokat garantáló többségi álláspont alakult ki. Ez elsősorban annak volt betudható, hogy az országot a Habsburgok a szabadságharc után feldarabolták, s az 1861-es országgyűlés csak a „maradék” Magyarországi országgyűlés volt. Az ország területi integritásának jövőbeni helyreállítása érdekében a nemzetiségekkel szemben megengedőbbnek kellett lenni. A kiegyezést követően viszont helyreállt a területi integritás, s a magyar politikai erők jelentős része már nem akart nagyobb engedményeket tenni. Deák azonban ekkor is kitartott eredeti álláspontja mellett, nem csak annyit engedett, amit az aktuális erőviszonyok mellett feltétlenül szükséges volt.¹¹ Ennek is köszönhető, hogy az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény európai viszonylatban is igen haladó volt.

⁹ Pajkossy 955.; Stipta István: Kossuth Lajos 1859-es alkotmánykonceptiója (In: *Jogtudományi Közlemény* 1995/1 49–52.) 51.

¹⁰ Pajkossy 955.

¹¹ Mikó 177–178.

Ferenc Deáks Vorstellungen zur Nationalitätenregelung

Im historischen Ungarn, in dessen Gebiet die verschiedensten ethnischen Gruppen lebten, wurde die Nationalitätenfrage seit dem Ende des 18. Jahrhunderts zu einer außerordentlich wichtigen Frage. Selbstverständlich begleitete sie auch Ferenc Deák in seiner politischen Laufbahn, nachdem er schon in den Ständeversammlungen der Reformzeit seine diesbezügliche Meinung offen vertreten hatte.

Aufgrund dessen läßt sich feststellen, daß Deáks Ansicht über die Lösung der Nationalitätenfrage ein sehr ausgeglichenes Bild zeigt. In ihr ist dasselbe zu erkennen wie bei seinen Forderungen im Laufe der Vorbereitung des Ausgleichs von 1867, die er unabhängig von den aktuellen politischen Kräfteverhältnissen stellte. Nach der österreichischen Niederlage durch die Preußen Ende 1866 konnte der Ausgleich verwirklicht werden, weil die ungarischen Forderungen nicht erhöht wurden. Ebenso konstant blieb sein Standpunkt bei den Nationalitätenrechten, die 1868 eine so große Rolle spielten.

In der Ständeversammlung von 1861 hatte die Mehrheit für die Garantie größerer Nationalitätenrechte gestimmt. Dies war darauf zurückzuführen, daß das Land nach dem Freiheitskampf von den Habsburgern aufgeteilt worden war und die Ständeversammlung von 1861 das restliche Ungarn vertrat. Im Interesse der zukünftigen Wiederherstellung der Gebietsintegrität sollte den Nationalitäten Nachgiebigkeit bezeigt werden.

Als aber nach dem Ausgleich die Gebietsintegrität wiederhergestellt war, wollte ein großer Teil der ungarischen politischen Kräfte keine weitergehenden Zugeständnisse mehr machen. Deák beharrte aber auch zu dieser Zeit auf seinem Standpunkt und akzeptierte nur, was aufgrund der aktuellen Kräfteverhältnisse unbedingt nötig war. Dem war zu verdanken, daß das im Jahre 1868 angenommene Nationalitätengesetz auch in europäischer Relation sehr fortschrittlich war.

Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok

A rohamos társadalmi-gazdasági átalakulás, a forradalmak, az egymást felváltó állam- és jogrendszerek eredményeképpen, Európában a 19. században megszilárdultak az alapvető európai modellek, a francia, angol, porosz variáns szerint realizálódó keretek, a polgári államberendezkedések és a modern jogrend alapintézményei, és ennek során kifermálódott a modern magyar polgári állam- és jogrendszer is.¹

Ebben a többgenerációs folyamatban a polgári modernizáció jellege, hazai és európai eszköztára sajátosan alakult, olyan politikusok voltak meghatározói, mint a reformkorral induló államférfiak, Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Kossuth, Szemere vagy – a század nemzeti sorsot fordító alakja – Deák Ferenc (1803–1876).²

¹ A tanulmány alapjául szolgáló főbb publikációim: *Egyetemes állam- és jogtörténet* I–II. Budapest–Pécs, 1997–1998; Az osztrák jog magyarországi recepciójának kérdéséhez (Jogexport – adaptáció – jogi identitás) In: *Tanulmányok Szamel Lajos tiszteletére*. Studia Iuridica 118. Pécs, 1989. 107–121, Modernizációnk és Európa. Adalékok a politikai vitakultúrához az 1843–44-es rendi országgyűlésen. In: *Degré Alajos emlékkönyv*. Bp. 1995. 121–130; A magyar állam modernizációs folyamatai a XIX. században (kitekintéssel a XX. század első felére). In: *Jogtudományi Közöny* 1997. 3. sz. 126–129; 1848 és a XIX. századi modernizációnk. In: *Jogtudományi Közöny* 1999. 5. sz. 193–199; A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében. In: *Magyarország a (nagy) hatalmak erőterében*. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 307–320; Az állam- és jogfejlődés Magyarországon a 19. században. In: *Az államiság első ezer éve*. Pécs, 2000. 177–196; Európai jogi kultúra – magyar modernizáció a 19. században (büntetőjogi példákkal) In: *Tanulmányok dr. Földvári József professzor 75. születésnapja tiszteletére*. Pécs, 2001. 128–138; Tradition und Reform. (Politische Argumentation in den Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters). In: *Von dem Vormärz bis zu 20. Jahrhundert. Tradition und Erneuerung in der ungarischen Rechtsentwicklung. Studien zu den Reformen in den 19–20. Jahrhunderten*. Hrsg: Máthé G.–Mezey B. Würzburg–Budapest, 2002. 12–28.

² A Deák Ferenc könyvészet bibliothéka méretű. Ezét a polgári átalakulással, modernizációval kapcsolatos válogatás jöhetett csak szóba, amely a „haza bölcsének” gyakorló büntetőjogász, jogi szakértői, kodifikátori, politikusi, nagyformátumú államférfiúi működését reprezentálta. A másik szempont az eredeti deáki forráshelyek felvonultatása, hogy a politikus az európai haladás értékeiről, a magyar alkotmányos jogi kultúrkincsről, azok összetételével kapcsolatos nézeteiről hogyan nyilatkozott. Az utóbbira forrásunk: *Deák Ferenc válogatott munkái I–II.* (Sajtó alá rend. *Wlassics Gyula*) Bp., év nélkül. (A forrásmegjelölésnél: *Wlassics*, köt., oldalszám) A válogatott irodalom a következő: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk. Molnár A. Zalaegerszeg, 1998; „*Javítva változtatni*” *Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai* Szerk. Molnár A. Zalaegerszeg, 2000; Sándor Pál: Deák Ferenc, a történelmi személyiség. In: *Századok*

A magyar polgári modernizáció szakaszai a 19. században

A modern magyar állam- és jogrendszer alakításán a 19. század folyamán különböző történelmi karakterű korszakok hatottak közre. A reformkorszak lépésenként építkezett, optimizmus hatotta át, a tervezetek a hazai lehetőségekre és az európai modellekre voltak tekintettel. 1848 „jogi forradalma” döntő áttörést, a neoabszolutizmus részleges birodalmi modernizációt hozott. A dualizmus nagymértékben közelítette a magyar állam- és jogrendszert Európához.

A reformkor Deákja: tradicionális fegyverek, liberális eszmék

Deák érvelési fegyvertárán sajátos kettősség vonul végig pályafutásán. Az egyik a *corpus iuris* tökéletes alkalmazása a hazai alkotmány védelme, visszaszerzése érdekében, ez a „prókátor nemesség” jogtételekkel élő vitatkozó módszerével rokon.³ A másik az európai gyökerű liberális jogi kultúra.

Deák Ferenc olvasottsága kiterjedt a francia felvilágosodás, az angol liberalizmus, az alkotmányos monarchia közírónak munkásságára. Tanulmányozza többek között a Code Napoléont, az 1756-os bajor törvénykönyvet, az ÁLR-t, az OPTK-t, vagyis jogi ismeretei széles körűek és belső érvelésébe épülnek.⁴ Tartalmuk alapján azonosíthatók, mert Deáknak van egy sajátos érvelési stílusa, amelyre egyúttal ellenpéldaként is hivatkozhatnánk a tömegével példálózó, idéző, korábbi reformkori gyakorlattal szemben.⁵ „Nem szeretek a külföldről gyakran példákat felhozni, nem szeretek azért, mert minden nemzet a maga geniusza szerint hozza törvényeit, minden nemzet intézkedései a nép géniusza, akarata, szükségéinek kifolyásai, és mi egyik helyütt igen helyes, más helyütt nem alkalmas.”⁶

1993. I. sz. 3–36; *Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834*. Sajtó alá rend. Sándor P. Zalaegerszeg, 1977; *Deák Ferenc, a liberális politikus*. T-TWINS Kiadó, 1994; *Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831*. Sajtó alá rend. Molnár A. Zalaegerszeg, 1995; Csizmadia A.: A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben. In: *Jogi emlékek és hagyományok*. 1981. 307–359; *Követi jelentés az 1839–40-ki országgyűlésről. Deák Ferenc és Hertelendy Károly Zala vármegyei követektől*. Pesten, 1842; Csizmadia A.: Deák Ferenc egyházpolitikája. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976. 10–60; Kovács K.: Az esküdtszék és az „articularis bíraskodás” ügye az 1843–44. évi büntetőeljárás törvényjavaslat előkészítésének vitáiban. In *A magyar állam- és jog fejlődése (Válogatott tanulmányok)*. Bp., 1981. 213–228; Ráth Gy.: *Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában*. Pest, I–II. 1861.

³ Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy törvénycikkek mellett a feliratokat, üzeneteket, királyi leiratokat és a felirati javaslatokat és a megyei indítványokat, a kerületi szervezeteket is idézi. Összefoglalva mondja az 1861-es országgyűlés feloszlásakor kapcsolatos óvás: „Nekünk egyetlen fegyverünk a törvény.” A törvénycikkekre való legendás precíz hivatkozás kis kiigazítására nézve: *Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831*. 24. Vö. *Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834*. 6.

⁴ Sándor P.: *i. m.* 6.

⁵ Kajtár I.: *Modernizációnk és Európa... i. m.* 121–131.

⁶ Wlassics II. 260. Ennek ellenére ismételt hivatkozik az európai közjogra Wlassics II. 144., a kor igényeire, a fejlődő eszmék hatalmára Wlassics II. 167. a belga, holland államadósságra Wlassics I. 333. A tisztelet hangján nyilatkozott a francia napóleoni háborúkról, Poroszország állami teljesítményéről Wlassics II. 147. és az USA vallásügyi rendszeréről Wlassics I. 320. Az angoloknál megjegyzi, „a szabad angol nép a legmélyebb hódolat és tisztelet hangján szól mindig alkotmányos fejedelméhez, de azért tudja mindenki, hogy ezen hang nem a szolgáltság hangja...” Wlassics I. 366.

A fentiek ellenére pontosan és tömören jellemezte egy 1833 végi beszédében a modern angol parlamenti tanácskozások rendeltetését, és 1835 nyarán összevetette az alkotmányos szisztémák gyülekezési és egyesülési jogát a magyar municipális intézménnyel. „Nincs nemzet, mely alkotmányát, polgári szabadságát forróbban szeretné, s több állhatatossággal tudná védni, mint az angol, és még sincs ország, a felső elrendelkezés és igazgatás hiányai köztanácskozások helyén élesebben és kíméletlenebbül érdekeltetnének, mint éppen Angliában, mert hiszen ismerni kell egész kiterjedésében a hibát, hogy azt sikeresen orvosolni lehessen.”⁷ A modern nyugat-európai politikai szabadságjogokat érintő deáki komparáció így hangzik: „...megbecsülhetetlen kincs a megyei municipium. Érezték Európa constitutionális népei ama garanciát, mely a nemzetnek eme részvételében fekszik, és érezték az institutio szükségét, mely annak szabad gyakorlatát biztosítaná. Ezen szükségét pótolgatja Angliában a népgyülekezetek alkotmányos szabadsága, melyet az angol nemzet mindenkoron oly féltékenyen őrzött volt, s Franciaországban az annyiszor megtámadott s annyi phasisokon keresztül ment associatio jussa, melyet leginkább törekedett a kormány korlátozni mindannyiszor, valahányszor önkényt akart gyakorolni a nemzetet.”⁸

A forrás közvetlen megjelölése nélkül sok olyan, a modernizáció jelszavaként szereplő gondolatra bukkanunk a deáki érvelésben, amely elsődlegesen természetjogias – de talán a közös gyökerek elvezetnek a Wlassics Gyula által tett megállapításhoz: „Az 1789-diki eszmék korán érintik [Deák] lelkét.”⁹ A deáki gondolatok reformkori nagy beszédeiben valóban igazolni látszanak ezt az állítást.¹⁰

„Van egy törvény, mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan, melyet a világ kezdetétől ennyi századokon keresztül semmi álokoskodás sarkaiból ki nem forgatott, semmi hatalom és erőszak el nem nyomhatott, egy oly törvény, melynek legkisebb sértését keserű bosszúállás követte mindenkor, egy oly törvény, melyet az alkotó minden jobb ember szívébe vésett, mely nélkül polgári alkotmány erősen nem állhat, mely nélkül írott törvény igazságos és boldogító nem lehet: a természetnek szeghetetlen szent törvénye. Ezen törvény parancsolja, hogy minden ember személye sérthetetlen legyen...”¹¹

„Van ugyanis a nép szívében egy édes ösztön, mely bár századokig szunyadott, de örökre kialudni nem fog, s ezen édes ösztön: a törvényes szabadság vágya és érzete.”¹²

„...a birhatási jus minden embernek vele született, sérthetetlen természeti jussa.”¹³

⁷ Wlassics I. 104.

⁸ Wlassics I. 150.

⁹ Wlassics I. 22.

¹⁰ A párhuzamos helyek jelölésére az ember és polgár 1789. augusztus 26-i deklarációjának szóba jöhető szakaszaira utalunk. (D.)

¹¹ A jobbágyoknak személy- és vagyonbeli bátorságáról. Wlassics I. 89. D. 2.

¹² A jobbágyok örökváltságáról. Wlassics I. 127. D.2.

¹³ A jobbágyok birtokképességéről. Wlassics I. 98. D. 2.

„Szabad alkotmányú országban a polgárok természeti jussait csak világos törvény korlátozhatja, a szabad szólás pedig mind az egész nemzetnek, mind az egyes polgároknak természeti kétségtelen igazuk...”¹⁴

„Polgári statusban, a mit a törvény világosan nem tilt, az büntetés tárgya nem lehet, s azt a bíró vétekké nem kanonizálhatja.”¹⁵

Deák országgyűlési alkata párosult az általánosan elismert kodifikátori talentummal. 1848 júliusában a kodifikációt „a magam szakának” nevezi, ezzel is jelzi érzelmi azonosulását. A modern 19. század a kodifikációk százada, itt néhány gondolatára utalunk. Amikor Zala megye 1832. évi reformjavallatait véleményezi, a világos büntetőtörvények, a *nullum crimen sine lege*, a *nulla poena sine lege*, az *in dubio pro reo* elve mellett foglal állást.¹⁶ Az 1840:V. tc. által a büntetőjogi választmány munkálatai során Pulszky Ferenc így nyilatkozik: „Deák mindjárt kifejtette nézetét, hogy a büntető törvénykönyv nem csupán a bírák s ügyvédek számára készül, hanem főleg a nép számára, annak tehát oly nyelven kell írva lenni, hogy azt megérthesse minden vádlott, s szerint világos legyen, egyszerű s kerülje ki a tudós technikai kifejezéseket.”¹⁷ A munkálat méltán vívta ki Mittermaier elismerését. 1848-ban Deák ismét a kodifikációért szólt: „Codexekkel föllépni szent kötelessége lesz az új kormánynak, mert most éppen az a baj, azért nehéz a törvénytudomány, hogy a Corpus Juris tömkelegében kell keresgetni, s egyik a másra hivatkozik.”¹⁸ 1866-ban bizottságokat javasolt többek között „a polgári, büntető, váltó-, kereskedelmi s bányai kodifikáció, mind az anyagi, [mind] az alaki törvényekre nézve.”¹⁹

1848 minisztere a modernizációs áttörésről

Az ellenzék készülődésében az 1847/48-as országgyűlésre fontos állomás volt az 1847 nyarán megfogalmazott ellenzéki nyilatkozat, melynek végleges szövegezésében Deák is részt vett.²⁰

Az európai események azonban (jogi) forradalmi áttörést hoztak a magyar állam- és jogrendszer polgári kialakulásában, modernizációjában. Létrejött a népképviselői országgyűlés, a felelős magyar minisztérium, a közteherviselet előírták, megalkották a szabad polgári tulajdon létrehozásának kereteit, az Uniót, a sajtó- és a tanszabadság, az önkormányzatok keret jellegű szabályozását. Egy csapásra sok minden törvényerőt nyert – a részletszabályok kidolgozása azonban a későbbi országgyűlések és a kormány bonyolult jogalkotó és

¹⁴ Uo. Wlassics I. 170. D. 11.

¹⁵ A szólás szabadsága tárgyában. Wlassics I. 168. D. 5.

¹⁶ Béli G.: Zala vármegye Deák Ferenc által megfogalmazott észrevételei a jogügyi munkálatról. In: „Javítva változtatni” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zalaegerszeg, 2000. 301, 303, 304.

¹⁷ Pulszky F.: *Életem és korom*. I. k. Bp., 1884. 147–148.

¹⁸ Idézi: Csizmadia A.: *A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben*. I. m. 331.

¹⁹ Kovács K.: A magánjog kodifikációjával kapcsolatos elvi viták és tervezetek Magyarországon 1866–1877. In: *A magyar állam és jog fejlődése*. Bp., 1981.

²⁰ A rendelkezések legfontosabbika a közteherviseelés, a közpénzek meghatározásánál, számadásánál és a felelősségnél szabályok rögzítése, a helyhatósági jogok kiterjesztése, a törvény előtti egyenlőség, az úrbéri viszonyok állami kártérítés melletti felszámolása, az ősiség eltörlése.

kormányzati feladata lett. A vezető magyar politikusok számára magától értetődött, hogy a polgári modernizációs tervezeteknek megvalósításában Deák Ferencnek is mértékadóan részt kell vennie.

Deák 1848. április 7-i kinevezésével lett a Batthyány-kormány igazságügy-minisztere. A korábbi kormányzati, a dikaszteriális rendszernél modernebb szervezetet hozott létre,²¹ amelynek keretében a miniszter kamatoztatja reformkori kodifikációs teljesítményeit – a processzuális modernizációs teljesítményt nyújtó 1848. április 29-i sajtóesküdtszéki rendeletében, Pest börtöneinek javításával kapcsolatos intézkedésével, a büntetőjogi kodifikáció előkészítésével.²² Ugyanakkor a kormány tagjaként a népképviselői országgyűlésen például 1848. július 8-án és 20-án az interpelláció, a házszabály parlamentáris szabályait értelmezte.²³

Az 1848-as polgári átalakulás és a modernizáció képe, az események lezajlása után a későbbi deáki értékelésben igen összetett. 1866. február 21-én a képviselőházi beszédében így nyilatkozott: „...száz mérföldnyire megtiltanak egy lakomát, Franciaország fegyvert fog, forradalom lesz – és két hónap múlva az egész magyar alkotmány át van alakítva máskint, még pedig úgy, hogy előbb el sem kezdték, róla még nem is álmodtak.”²⁴ Az 1861-es második felirati javaslat egyszerre hangsúlyozza az áprilisi törvények európai színvonalát, legitimitását: vagyis a „törvényes forradalom” karaktert. Ez tűnik ki az alábbi deáki szövegezésekből: „Az 1847/48-diki törvények csak újabb, világosabb és határozottabb alakot adtak a nemzet jogainak, tisztába hozták s a kor igényeihez alkalmazták, miket az ország évek, sőt századok óta mint alkotmányának és törvényeinek szelleméből szorosán következőket folyvást sürgetett...”²⁵ „Sem a közjog, sem Magyarország történelme nem mellőztetett az 1848-diki törvények alkotásával, sőt éppen az említett törvények emelték a magyar közjogot azon kifejtettebb állásra, melyen Európa más népeinek közjoga jelenleg áll. Emelték pedig lényegében az által, hogy a hűbéri viszonyokat megszüntették, a jogegyenlőséget megállapították, s minden polgári és politikai jogokat minden osztályra kiterjesztették, formájában az által, hogy parlamentáris kormányt hoztak be, s kormányzések helyett felelős minisztériumokat állítottak.”²⁶ Természetesen Deák Ferenc is tisztában volt azzal, hogy az áprilisi törvények csak az alapokat rakták le.²⁷

Az önkényuralom benualságában

A szabadságharc után berendezkedő centralizáló abszolutizmus a társadalmi legitimitáció hiánya mellett a szabadságjogok megvonását hozta, tagadta Magyarország történelmi államiságát, nemzeti identitását. Ugyanakkor a mini-

²¹ F.Kiss E.: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987., 382–398.

²² *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. I. m. 231–243., 258–259., 248.

²³ *Wlassics I.* 300, 301, 310.

²⁴ *Wlassics II.* 137.

²⁵ *Wlassics II.* 29.

²⁶ *Wlassics II.* 31.

²⁷ Erre utal beszéde 1867. március 28-án a közös ügyek tárgyában készült javaslatról *Wlassics II.* 167.

mális közigazgatási, pénzügyi, igazságszolgáltatási és jogi modernizációt meg kellett valósítania. Modernizációt – vasvesszővel és önkényuralommal. A jogi munkálatokhoz, az eszközjellegű modernizációhoz az osztrák igazságügy-miniszternek szüksége lett volna Deák Ferenc közreműködésére. Ő azonban erre nem vállalkozott. Ahogy írja Schmerling miniszternek: „Nach den traurigen Ereignissen jüngst vergangener Zeiten, Unter Verhältnissen wie sie jetzt noch bestehen, ist es mir unmöglich, bei den öffentlichen Angelegenheiten thätig mitwirken zu wollen.”

Deák igazi véleménye a neoabszolutizmus nemzetellenes (erőszakos birodalmi modernizációs) kísérletéről az októberi diploma után összehívott országgyűlés első és második feliratában található (1861. május 13., augusztus 8.).²⁸ Az abszolút rendszer nem hozott boldogságot a népre, nem tette az államot gazdagabbá és hatalmában nagyobbá. Az abszolutizmus megrontotta az állam organikus életének minden műszereit. Az elnyomasztó rendszert még súlyosabbá tették, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással, gyakran rosszakarattal kezelték. Sok áldozatába került az államnak s a kivitelben mégis célszerűtlennek mutatkozott. Deák figyelemreméltóan említi ismételten az *utófájdalmak* kifejezést.²⁹

Az ellentétek 1861-ben túl nagyok voltak. Az országgyűlést feloszlatták. Eredményre vezetett viszont a korábban ülésező, a nem közjogi kiegyenlítést egyengető országbírói értekezlet.

A magánjogi kiegyenlítés: az országbírói értekezlet

Az októberi diploma nyomán ült össze 1861. január 23. és március 4. között az országbírói értekezlet. 18 ülésén abban az alapkérdésben kellett döntenie, hogy a továbbiakban a régi magyar jogot, a meghonosított osztrák jogot kell-e egy-egy jogterületen alkalmazni, illetve meg kellett határozni, hogy azok között milyen kompromisszum árán lehet valamiféle egyensúlyt teremteni. Az értekezleten gróf Apponyi György³⁰ országbíró vezetésével meghívottként a Curia bírái, ügyvédek vettek elsősorban részt, de aktív szereplő volt ifjabb Mailáth György³¹ főtárnokmester, meghívót kaptak kereskedők, Wenczel Gusztáv³² jogi professzor és nem utolsósorban Deák Ferenc. A keményen ütköző nézetek az osztrák jog fennmaradása, a recepció és a magyar jogi identitás témakörben jól figyelemmel kísérhetők, amelyek egyben a modernizáció-legitimitás konfliktusokat is magukban rejtették.

Az OBÉ anyagában az elmúlt önkényuralmi évek kritikája ismételten feltalálható annak ellenére, hogy nem annyira drámai színekkel megrajzoltak, mint

²⁸ Az alábbiakban az önkényuralmi rendszer kudarcát, antiliberalis jellegét emeljük ki, a közjogi tartalom fontosságát hangsúlyozva.

²⁹ Wlassics I. 334, 341, 358; Wlassics II. 9, 39, 45. (kiemelések tőlem).

³⁰ (1808–1899) Konzervatív főrend, 1846–48-ban főkancellár, 1860–1863-ig országbíró.

³¹ (1818–1883) Baranya vármegyében tölt be különböző tisztségeket, országgyűlési követ, adminisztrátor, 1860-tól tárnokmester, 1865-től főkancellár, majd a főrendi ház elnöke, 1869-től 1883-ig a legmagasabb bírói posztokat tölti be.

³² (1812–1891) Híres jogtudós, univerzális jogász elme, a pesti egyetem professzora 1850–1889 között, 1879-ben nemesi rangot kapott.

a vármegyék felirataiban. A büntetőtörvénykönyvet mindenki Damoklesz-kardnak érzi a fejek felett, és úgy gondolják, hogy a Btk.-t „az abszolút kormány alatt nyögő nemzetek számára készítették, és azzal alkotmányos polgár egy fedél alatt egy percig sem tudhatott.”³³ Ezzel párhuzamosan a felszólaló jogászok az elnyomó bürokratikus rend szakmai kritikáját is megadták.

A nemzeti sajátosságok hangsúlyozása Jedrassek Miksa, Szepes megyei ügyésznél a legjellegzetesebb. „Mert óhajtom, hogy elvégre haladéktalanul magyar embernek magyar bírása legyen és csak magyar törvénynek legyen az, bár tökéletes vagy kevésbé tökéletes legyen, alávetve, nem pedig oly intézménynek, mely, habár önkénynek nem is mondom azt, mindenesetre mégis ekkoráig az országnak nemcsak szeretetét, nemcsak bizalmát nem tudta megnyerni, de ellenkezőleg általános ellenszenvet, gyűlöletet idézett elő.”³⁴

Ugyanakkor nagyon figyelemreméltó, hogy a nemzeti karakterből ifjabb Mailáth György a tradíció mellett a megújulási készséget is le tudta vezetni. „Titka annak, hogy ezen maroknyi népfaj annyi ellenséges elem között 860 évig fennállott, a szívós erély és ildomosság azon ritka vegyületében állott, melynél fogva egyrészt törvényes jogaihoz állhatatosan ragaszkodott, másrészt adott alkalmi pillanatban a körülményekkel megalkudni tudott, és – ha valaha volt ily pillanat, kétségkívül a jelen az.”³⁵

A magyar jogászok ebben az időben tisztában voltak azzal is, hogy az osztrák jog uralma alatt új típusú jogviszonyok ezrei jöttek létre. Ha elvileg nézzük a régi magyar jog primátusát, a teljes visszaállítása, a maradéktalan restauráció a jogbiztonságot mindenképpen érintette volna. A közhitel, a jogbiztonság (azaz tulajdonképpen a véghezvitt polgári átalakulás, modernizáció!) hangsúlyozása nagyon sok szónok érvelésében jelen van.

Deák Ferenc is hivatkozott erre: „De a 12 év folytán az absolut hatalom által behozott törvények alatt számtalan magánjogviszonyok keletkeztek, miket mellőzni nem lehet, s keletkeztek oly intézetek (intézmények), mik felett csak a legnagyobb óvatossággal lehet rendelkezni. Ámbár tehát minden magyar teljes joggal azt kívánta, hogy az önkény-szabta törvények helyett az országgyűlésileg alkotott régi törvények lépjenek ismét életbe: azt csakugyan senki nem akarta, de józanon nem is akarhatta: hogy a magánjogviszonyok megzavarhasanak, vagy a törvénykezésben általános anarchia támadjon.”³⁶

A viták során ismételten felmerült a *ius privatum* és a *ius publicum* rangsorának kérdése, vagyis az, hogy a megsértett magyar közjog restaurálása, avagy a jogbiztonságba fundált magánjog aktuális recepcióigénye az elsődleges. Horvát Boldizsár³⁷ ügyvéd, a későbbi igazságügy-miniszter, a magánjog mellett érvelt a következőkben: „Nem szeretnék ugyan elvharczba bocsátkozni a *ius publicum* és *ius privatum* elsőbbsége fölött, azonban úgy vagyok meggyőződve, hogy a politicalai szabadságot csak azért szeretjük, mert abban látjuk rejleni a polgári szabadságnak legerősb biztosítékait.”

³³ Ráth Gy.: *i. m.* II. 62, 1861. február 16.

³⁴ Uo. II. 74, 1861. február 16.

³⁵ Uo. I. 56–57. 1861. január 24.

³⁶ Uo. II. 191. 1861 február 22.

³⁷ (1822–1898) Képviselő, ügyvéd, 1867–1871-ig igazságügy-miniszter

Deák Ferenc is utalt a közjogi szempontok előtérbe kerülésével párhuzamosan az országbírói értekezlet szűk mozgásterére. Amikor a recepció, a modern osztrák jog magánjogi minősége mellett talált érveket, ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy „Mi az oka ezen állapotnak? A közjogi nehézség. Akármit beszéljünk, azon gyűlöletről, mely egyik vagy másik törvény ellen van, higgye el a nemes tanácskozmány, ezen gyűlöletnek kilenc tized része közjogi szempontból származik; mert gyűlölt hatalom gyűlölt időszakban hozta be azon törvényeket, mert ha azok csupán javaslatkép lettek volna a magyar országgyűlés elé terjesztve, azokat nem mondom, minden részben elfogadta volna, de bizonyosan nem mondta volna gyűlöletesnek, gyalázatosnak, rossznak, gonosznak, hanem megfontolta volna az egyes tételeket, s a mennyire helyesek és célszerűek, helyben hagyta volna.”³⁸

A tanácskozás eredményeként fennmaradt az osztrák telekkönyvi jog, az Osztrák Polgári Törvénykönyv ingatlanjoga, a bányapátens, az ősiségi- és úrbéri pátens. Deákot a büntetőjog területén érzékeny kudarc érte, mert a többség nem járult hozzá az 1843-as büntetőjavaslatok bevezetéséhez, a korábbi, tradicionális magyar büntetőjoghoz tért vissza.

A kiegészítés kimunkálója

A dualizmus modernizációja termékeny és hosszú szakasza jogtörténetünknek, Magyarország teljesítményeit az egész kontinens elismerte. Ennek a félszázados periódusnak Deák alapköveit rakta le – amelyekre lehetett építeni, vagy amelyek adott esetben keretiztek, korlátokat jelentettek.

Az 1867-hez vezető közjogi grádicsok változatosak voltak: „Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad [...] miről a nemzet félve a szenvedésektől ön maga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövődőt, s bízva ügyének igazságában.” (Második felirat 1861. VIII. 8.)³⁹ „... készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállatásának biztonságával összhangba hozni...” (A húsvéti cikk. 1865. április 16.)⁴⁰ „Közös viszonyok közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nem létezhetnek”. (A közös ügyek tárgyában készült javaslatról. 1867. március 28.)⁴¹

A közösügyi javaslatokat 1867. május 29-én fogadta el a képviselőház. A koronázásra hatalmas országos ünnepségek keretében június 8-án került sor. A koronázáson Deák kimentette magát, kinevezést, kiténtetést sem fogadott el.⁴²

³⁸ Ráth Gy.: *i. m.* II. 271–272. 1861. február 23.

³⁹ Wlassics II. 72.

⁴⁰ Wlassics II. 116.

⁴¹ Wlassics II. 123.

⁴² Gerő A.: Deák Ferenc és a politikai etika. In: *Deák Ferenc, a liberális politikus, i. m.* 72.

Epilógus

Művével kapcsolatban Deák is nyíltan hangsúlyozta, „hogy a kiegyezés műve nem tökéletes”.⁴³ Liberális elveivel ellenkezett, amikor tudomásul kellett vennie kormányelőterjesztések előzetes uralkodói jóváhagyását (előszentesítés), vagy amikor Andrássy kierőszakolta a legtöbb adót fizetők (a virilisták) törvényhatósági és önkormányzati jogositványait.⁴⁴

Deák mindig tudatában volt a közjog mögött húzódó dinamikusan fejlődő gazdasági-pénzügyi viszonyoknak. Erre számos megnyilatkozása van.⁴⁵ Élete végén azonban ennek az általa is kifejlesztett üzletei életnek az egyéni morális következtetését nem kívánta levonni. Honatyai működése végén mindig elhagyta például a képviselőházi üléstermet, ha a vasúti engedélyeket tárgyalták.⁴⁶

Utolsó nagy beszédét az állam és az egyház közötti viszony szabályozásáról tartotta 1873. június 28-án. Ebben az amerikai rendszert tartotta példának.

* * *

1876. január 28-án hunyt el. Az egész magyar nemzet kegyelete kísérte utolsó útjára azt a politikust és jogászt, akinek tevékenysége a 19. századi magyar állam- és jogrendszer modernizációjához meghatározó módon hozzájárult.

Deák und die Modernisierungsprozesse des 19. Jahrhunderts

Ferenc Deák (1803–1876) war der Politiker und Jurist, dessen Tätigkeit auf entscheidende Weise zur Modernisierung des ungarischen Staats- und Rechtssystems im 19. Jahrhundert beitrug. Im Reformzeitalter (dem Vormärz) durchzieht das Deáksche Argumentationsarsenal eine eigenartige Doppelheit. Einerseits ist es die vollkommene Anwendung des Corpus Iuris im Interesse des Schutzes, der Wiedererwerbung der eigenen Verfassung („fürsprechender Adel“), andererseits vertritt es die liberale rechtliche Kultur europäischer Wurzeln.

Die parlamentarische Tätigkeit Deáks paarte sich mit einem allgemein anerkannten Talent als Kodifikator. Als Justizminister der Batthyány-Regierung schuf er eine moderne Organisation, für die er aus seinem erwiesenen Talent bei der Kodifizierung im Reformzeitalter Nutzen zog.

Während der Willkürherrschaft hätte der österreichische Justizminister Ferenc Deáks Mitarbeit bei den rechtlichen Arbeiten, bei der Modernisierung der Rechtsinstrumente gebraucht, unterließ es jedoch.

An der Judexkurialkonferenz im Jahre 1861 nahm Deák mit seiner Betonung des Rechtes zum öffentlichen Glauben und der Rechtssicherheit aktiv teil.

Mit seiner Ausarbeitung des Ausgleichs legte Deák den Grundstein zur Modernisierung des Dualismus – auf dem dieser aufgebaut werden konnte, aber der im gegebenen Fall den Rahmen bilden und eine Schranke bedeuten konnte.

⁴³ Sándor P.: *i. m.* 28.

⁴⁴ Uo., Csizmadia A.: A polgári államépítés Deák Ferenc politikai nézeteiben. *I. m.* 344–345.

⁴⁵ Az országbírói értekezleten elhangzottak mellett említhetnénk amit 1868 nyarán mondott: „...a fejlődő ipar mozgalmait és emelkedését a régi lassú formák közé visszaszorítani a közigazgatás semmi ágában többé nem lehet.” Wlassics II. 275. „...éppen az ipar és forgalom fejlődése által élénk a mozgalom a nép minden osztályaiban. Naponkint jobban kezdjük ismerni a pénz és idő becsét, s naponkint nehezebben fogják túrni tudni a hon polgárai mindazon gátakat, melyek a szabad mozgalmat hátráltatják...” Wlassics II. 279–280.

⁴⁶ Gerő A.: Deák Ferenc és a politikai etika. In: *Deák Ferenc, a liberális politikus... i. m.* 76.

II. A politikai pálya stációi

Deák Ferenc indíttatása és zalai pályakezdeté (1803–1833)

A Zala megyei Zsitkócról származó Deák család mintegy másfél évszázaddal Deák Ferenc születése előtt indult meg a jogi-társadalmi felemelkedés útján. Deák Mihály és öccse, Péter 1665. december 18-án háromszáz ezüztallér kölcsönzése fejében ideiglenes birtokadományt kapott Nádasdy Ferenc országbírótól, majd mindössze négy nappal később – nyilván Nádasdy közbenjárásával – nemesi kiváltságot és címeradományt nyert a királytól. A Deák testvérek már nemesítésük idején jelentős vagyonnal rendelkeztek, és az sem kizárt, hogy írástudók voltak; vezetéknévük, és úgynevezett beszélő címerük mindenestre erre utal. Alig hatvan év telt el a nemességszerzést követően, amikor a família egyik tagja, a tárnoki birtokot megvásárló Deák II. Péter már rangos vármegyei hivatalt viselt: járási főszolgabíróvá választották. Fia, Gábor, a közrendű ősök dédunokája pedig húsz esztendő múlva, 1757-ben a legelső megyei tisztségviselő, Hertelendy Gábor zalai alispán lányát vehette feleségül; ekkor került Söjtör és Kehida is a Deák család kezére.

A Deákok Zala megyében kivívott társadalmi megbecsülése, főként pedig a tekintélyes családi birtok azonban kis híján odalett, amikor a família vagyonát hozományával jelentősen gyarapító Hertelendy Anna 1768-ban elhagyta férjét, Deák Gábort, és utazgatásai során hatalmas – birtokainak értékét, hatvanezer forintot is meghaladó összegű – adósságba verte magát. Fiának, idősebb Deák Ferencnek csak nagy nehézségek árán, nem utolsósorban a győri alispán, Sibrik Antal lányával, Erzsébettel kötött házasságának, illetve a feleség vasi, nagyapai örökségének köszönhetően sikerült elkerülni a birtokok eladását; utódaik még évtizedekkel később is a nagyanyai adósságok kamatait nyögték.

Sibrik Erzsébet 1803. október 17-én – Ferenc születésekor – Söjtörön bekövetkezett, majd idősebb Deák Ferenc 1808 januárjában történt korai halálát követően rövid ideig gyám felügyelte a Söjtörről Kehidára költöző Deák árvák, Antal, Jozefa, Klára és Ferenc javait. 1811 februárjától a legidősebb fiú, Deák Antal, 1825-től pedig Antal és öccse, Ferenc együtt vette haszonbérbe a família osztatlan birtokait, és irányította a közös gazdálkodást. Az 1830-as évek derekán négy zalai település: Kehida, Koppány, Felsőkustány és Söjtör határában – túlnyomó részt Kehidán – összesen mintegy 1200 hold nemesi birtokkal (belső telekkel, szántóval, réttel, erdővel és legelővel), valamint 130 kapás saját szőlővel rendelkezett a Deák család. 3600 ezüstforintra becsült éves jövedelmük körülbelül kétötöde a nemesi birtokokból, közel fele a jobbágyok és zsel-

lérek szolgáltatásaiból, fennmaradó része pedig az úgynevezett kisebb királyi haszonvételekből (pl. malombérletből vagy korcsmáltatásból) származott. A földesúri jövedelem jelentős hányadát (előbb a bérleti díj háromnegyedét, majd huzamosabb ideig a felét) a közös költségekre, elsősorban a birtokok tehermentesítésére, a rajtuk fekvő adósságok visszafizetésére fordították, a maradékot pedig a testvérek között négyfelé osztották. Az egyes családtagoknak ilyen módon évente hozzávetőleg 400 ezüstforintnyi földesúri jövedelme lehetett. Összehasonlításképpen: Deák Antal ugyanakkora összegű fizetést kapott járási főszolgabíróként, míg alszolgabíróként 200, első alispánként pedig 800 ezüstforintnyi fizetése volt. A familia az 1811-et követő negyedszázad alatt – a családtagok közötti haszonbérleti szerződés értelmében – mintegy 62000 ezüstforintot fordított a közös költségekre, főként a birtokokkal együtt örökölt adósságok törlesztésére. Hitelképességüket ugyan megőrizték, ám takarékosan kellett gazdálkodniuk, és a birtokok vagy a gazdasági eszközpark érdemi fejlesztésére nem, csupán a gazdaság szinten tartására futotta a bevételekből.

A földesúri jövedelmek viszonylag tisztességes megélhetést biztosítottak a családtagoknak, és lehetővé tették a Deák fivérek számára, hogy elkerülve a lekötöttséget, anyagi függetlenségükre támaszkodva vállaljanak vármegyei tisztségeket. A helyi karriert megalapozó és előmozdító földesúri gazdálkodás azonban egyszersmind fékezte is Deák Ferenc országos közéleti tevékenységét; később nem egyszer panaszkodott a gazdálkodási kényszerből fakadó röghöz kötöttségre.

Az édesanyját már születésekor elveszítő, öt éves koráig tárnoki nagybátyjánál nevelkedő, majd apa nélkül, árván felnövő Deák Ferenc számára bátyja, a nála 14 évvel idősebb Antal nyújtott követendő mintát. Deák Antal szokványos vármegyei karriert futott be. A jogakadémia elvégzése után – és a Napóleon elleni nemesi felkelésben való részvételt követően – 1810-ben Zala megye kapornaki járásának alszolgabírójává, majd főszolgabíróvá választották. 1821 tavaszán lemondott tisztségéről, 1825-től azonban ismét felfelé ívelt a karrierje. Ekkor a vármegye egyik országgyűlési követe, 1828-ban pedig első alispánja lett, ezzel elérte a helyi közéleti pályafutás csúcspontját.

A katonás kiállású, talpig becsületes és tisztségeit nagyfokú kötelességtudattal, lelkiismeretesen ellátó Deák Antal máskülönben a Kisfaludy Sándor-féle, klasszikus műveltségű vidéki táblabíróvilág tipikus alakja volt. Igyekezett a maximumot kihozni a nemesi tradíciókból, konzervatív meggyőződésével azonban ellenkezett, hogy átlépje a rendi hagyományok korlátjait. Mind megyéje közéletében, mind országgyűlési követként a rendi-sérelmi ellenzék törekvéseit támogatta, és védte a nemesi alkotmányt a bécsi abszolútizmussal szemben. 1830 körül már ismerte a kor liberális eszméit, befogadásuk elől azonban elzárkózott. Ennek ellenére tiszteletben tartotta a vele szemben kifejezetten szabadelvű nézeteket valló öccse véleményét, sőt Ferenc karrierjét minden tőle telhető módon igyekezett elősegíteni.

Deák Ferenc iskoláztatása a 19. század első évtizedeiben ugyanolyan volt, mint a vármegyei hivatalokat viselő középbirtokos nemesi családokból származó kortársaié általában. Az elemi iskolai ismereteket lakóhelyén, Kehidán sajátította el magántanítótól, a középiskolát 1811 és 1817 között a Dunántúl

katolikus gimnáziumaiban: Keszthelyen, Pápán és Nagykanizsán végezte, azután a győri királyi akadémián tanult. Bátyja példáját követve végezte el 1821-ben a győri akadémia jogi fakultását. Szakmai ismereteit egy-egy esztendei zalai, ill. pesti joggyakorlattal mélyítette el, majd 1823 decemberében ügyvédi diplomát szerzett. Korának nemesi műveltségesezménye az úgynevezett retorikai műveltség volt; az számított műveltnek, aki megtanult latinul, ismerte a hazai jogot, és rendelkezett a közéleti szereplés alapvető készségével, jól tudott szónokolni. Deák későbbi pályafutása bizonyítja, hogy tökéletesen elsajátította ezeket az ismereteket, műveltségének iskolában szerzett magja tehát megfelelt a táblabíróvilág tradicionális eszményének.

Amikor Deák Ferenc tanulmányai befejeztével hazatért Kehidára, és kénytelen volt elszakadni a dunántúli iskolavárosok, valamint Pest-Buda élénkebb kulturális életétől, rövid időn belül szembesült szülőföldjének szellemi igénytelenségével. Gazdálkodó földbirtokosként és pályakezdő megyei tisztségviselőként ritkán volt módja kimozdulni Zalából, ezért inkább csak levelezés útján érintkezett az 1820-as évek első felében megismert pesti irodalmár barátaival, a Kisfaludy Károly körül csoportosuló Aurora-kör tagjaival – különösen Stettner Györggyel és Vörösmarty Mihállyal –, akik ellátták könyvekkel, valamint a kultúra és az országos közélet friss híreivel. A fiatal irodalmárok kitágították Deák szellemi horizontját; állandó önművelésre ösztönözték, és a modern nyugat-európai eszmeáramlatok befogadására inspirálták.

Deák Ferenc életének első harminc évében Győr, Pest-Buda és a Tolna megyei Paks voltak a legtávolabbi települések, ahova eljutott Zala megyei lakóhelyéről. A világ, melyet ez idő alatt személyesen megismerhetett, földrajzi értelemben meglehetősen szűk volt, szinte kizárólag a Dunántúlt, annak is inkább csak az északnyugati területét jelentette számára. A külvilágról szerzett ismereteit túlnyomórészt könyvekből merítette. Az iskoláiban kötelező latin mellett csupán németül tudott; ez a nyelv közvetítette számára a német klasszikusokat, a világirodalmat, valamint az angol és francia felvilágosodás, továbbá a liberalizmus idehaza tiltott alapműveit. Ifjúkori olvasmányai között ott találjuk még a legjelentősebb magyar és egyetemes történelmi összefoglalókat, valamint a kortárs magyar szépirodalom legjavát is.

A fiatal Deák olvasmányai révén európai látókörű műveltséggel vértette fel magát. Noha jogi ismereteinek, páratlan tárgyi tudásának alapjait már a győri akadémián elsajátította, később is állandóan képezte magát. Nem elégedett meg a Corpus Iuris és az akkoriban használatos hazai jogi szakkönyvek, valamint a magyar országgyűlési naplók és irományok alapos ismeretével – azaz a hagyományos táblabírói műveltséggel, ami tökéletesen elegendő lett volna bármilyen megyei tisztség ellátásához –, hanem tanulmányozta az érvényben lévő nyugat-európai polgári és büntető törvénykönyveket, valamint a legkorszerűbb jog- és állambölcseleti műveket is. Szabadelvű politikai meggyőződését elsősorban olvasmányélményeiből merítette. Megismerte, majd büntetőjogászként és törvényalkotóként is alkalmazni kívánta a polgári jogkiterjesztés liberális alapelveit; eszményképe az abszolutizmust korlátozó alkotmányos monarchia volt.

Az ügyvédi diploma megszerzését követő, 1824 és 1832 közötti mintegy nyolc esztendő elsősorban a gyakorlati tapasztalatszerzést, elméleti ismereteinek el-

mélyítését jelentette a pályakezdő Deák Ferenc számára, aki bátyjától eltérően nem járta be a szokásos vármegyei hivatali ranglétrát. Már diákkorában kijelentette, és később is többször hangsúlyozta, hogy sohasem fog elvállalni semmilyen, választástól függő és őt lekötöző megyei hivatal. Csupán közéleti szerepre készülve fogadott el különböző, fizetéssel vagy más jövedelemmel ugyan nem járó, ám fölöttébb hasznos iskolának ígérkező megyei tisztségeket. 1824 augusztusában tiszteletbeli alügyésszé, decemberben pedig a nemesi árvákra felügyelő bizottság jegyzőjévé nevezte ki Zala megye főispáni helyettese.

Deák alügyészi tevékenysége révén részese lett a vármegye büntető igazságszolgáltatásának; véleményt nyilvánított a gyanúsítottak perbefoghatóságáról és a vád megalapozottságáról, a törvényszék előtt pedig ellátta a vád, ritkábban a védelem képviselőjét. Deák büntetőjogi tevékenysége közben elsősorban a nemesi társadalom belső konfliktusaiból, nemegyszer az elavult kismemesi életformából fakadó bűnügyekkel, továbbá a nem nemesek által elkövetett legsúlyosabb bűncselekményekkel foglalkozott, az úriszéki perek és úrbérrendezések során pedig – a jobbágyokat pártfogoló ügyészként – főként a paraszti társadalom, valamint a földesurak között feszülő konfliktusokkal találkozott.

Ügyészi tevékenységének tapasztalatai döbhentették rá Deákot a törvény előtti egyenlőtlenség tarthatatlanságára, valamint a feudális igazságszolgáltatás egész mechanizmusának és szokásjogon alapuló ítélkezésének embertelenségére, elavultságára. Önként, csupán a „becsületért” vállalt munkája során a megoldatlan társadalmi problémák, valamint az ezekből fakadó tragikus emberi sorsok tömegével kellett szembesülnie. Az eközben szerzett tapasztalatok minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy jobbágysorban élő embertársai iránt is felelősséget érző, és rajtuk a jog törvényes eszközeivel segíteni szándékozó, kiemelkedő jelentőségű reformpolitikussá érett ez a kivételes tehetségű fiatal ember.

Az 1820-as évek elején a Zala vármegyét irányító helyi politikusok is szembefordultak a Magyarországot rendeleti úton kormányzó bécsi abszolutizmussal, megtagadták a törvényhozás hozzájárulása nélkül elrendelt adófizetést és katonai újoncozást. A vármegye tisztviselőinek rendi ellenállását 1823-ban sikerült ugyan letörni a katonai karhatalom segítségével, a kormányzat azonban elveszítette Zala megye politikai elitjének bizalmát. Az udvar érdekeit maradéktalanul kiszolgáló aulikus főispáni helyettes távozni kényszerült a vármegye éléről, helyére szabadabb gondolkodású adminisztrátor került. Zala megye országgyűlési követei 1825-től kezdve a rendi alkotmány helyreállítását, valamint a törvényeken ejtett sérelmek orvoslását követelő, ellenzéki szellemű utasításokkal érkeztek a pozsonyi diétára. Követként, majd alispánként tevékenykedő bátyja, Antal oldalán Deák Ferencnek is kellő rálátása nyílt ezekben az években mind az országos, mind pedig a helyi közélet vitatott kérdéseire, legégetőbb problémáira. Ferenc ellenzéki szerepvállalása magától értetődött, hiszen szűkebb környezete, rokoni és baráti köre is szinte kivétel nélkül az oppozíció oldalára állt az 1820-as években.

Deák Ferenc közéleti pályafutása hasonló körülmények között kezdődött, mint Kossuth Lajosé Zemplén, vagy Kölcsey Ferencé Szatmár megyében. Deák

a bátyja oldalán kapott helyet abban a bizottságban, amely 1831 tavaszától 1832 nyaráig áttanulmányozta, megvitatta, majd Zala vármegye részéről véleményezte az úgynevezett országos rendszeres bizottsági munkálatokban közzétett, alapvetően konzervatív szellemű törvényjavaslatokat. A helyi véleményeket összegző, „Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételei” címmel kinyomtatott terjedelmes munka mind megfogalmazására, mind lényeges tartalmi elemeire nézve döntő részben Deák Ferencnek tulajdonítható. Valójában e nagyszabású, elmélyült szaktudást és széles körű közéleti ismereteket megkívánó mű kidolgozása jelentette Deák politikai pályakezdetét. A zalai észrevételek tervezetét ugyan még bátyjával közösen dolgozta ki, a fejezetek többségében azonban sokkal inkább Ferenc óvatos szabadelvűsége, mintsem Antal rendi ellenzékiése érvényesült. A liberalizmus eszméinek térhódítása leginkább az úrbéri, egyházügyi, köznevelési és tudományos, valamint a közjogi és jogügyi operátumokra tett zalai észrevételekben érhető tetten.

Deák reformjavaslatai ugyan általában mérsékeltőbbek voltak a leghaladóbb megyék észrevételeinél, de éppen ebben állt sajátos taktikájának, politikai harmodóranak lényege. Az ösiség és hitbizomány eltörlését, valamint az önkéntes örökváltság vagy a sajtószabadság bevezetésének igényét oly módon hozta szóba, hogy elhitesse a reformok ellenzőivel, miszerint e javaslatok nem gyökeres újítások, hanem csupán a fennálló törvények, a rendi alkotmány hiányosságainak „okos és szükséges” kiigazításai. Deák nem csupán az elérendő célokat tartotta szem előtt, de számolt az alapvetően konzervatív nemesi társadalom erős közegellenállásával is. Óvakodott a gyors, radikális változtatástól, inkább szelíd meggyőzéssel, fokozatosan kívánta hozzászoktatni politikai ellenfeleit a korábban rettegett új gondolatokhoz. Megfontolt, ám biztos lépésekkel akart a társadalmat gúzsba kötő feudális jogrenden „javítva változtatni”.

Miután az országos törvénytervezeteket véleményező zalai bizottság elfogadta a felvetett reformjavaslatokat, Deák Ferenc kiegészítő indítvánnyal állt elő az 1832. augusztusi megyegyűlésen. Azt javasolta, hogy biztosítsák a nem nemesek számára is a nemességet megillető polgári és politikai jogokat: töröljék el a tulajdonszerzést gátló törvényeket, a nemesség vállaljon részt a közterhekből, nem nemesek is viselhessenek hivatalokat, és kapjanak ők is választójogot. Zala megye közgyűlése ekkor még elutasította a politikai jogok általános kiterjesztését, a többi javaslatot azonban részben vagy egészben magáévá tette. A rendszeres bizottsági munkálatok nyomán készített észrevételeket szinte változtatás nélkül elfogadták, a benne foglaltakat pedig utasításul adták a megye leendő országgyűlési követeinek.

Noha 1832 novemberében még nem Deák Ferencet, hanem bátyját, Antalt választották országgyűlési követté, Ferenc tekintélye tovább erősödött, mert megbízták a szintén követté lett első alispán, Zalabéri Horváth János helyettesítésével. Miközben Deák Ferenc Zala vármegye polgári törvényszékének ülésin elnökölt helyettes alispánként, bátyja egyre kevésbé találta a helyét a pozsonyi országgyűlésen az erősödő liberális reformellenzék és az udvar konzervatív hívei között a jobbágykérdés tárgyalása kapcsán kibontakozó politikai küzdelemben. Deák Antal 1833 februárjában lemondott követi megbízatásá-

ról, és kérte befolyásos zalai barátait, segítsék elő, hogy elismert tehetségű öccse legyen az utódja. Zala megye közgyűlése 1833. április 15-én közfelkiáltással választotta országgyűlési követévé Deák Ferencet; ezzel immár országos szinten is kezdetét vehette Deák mintegy négy évtizedes, kiemelkedő jelentőségű közéleti pályafutása.

Deák Ferenc nem volt kifejezetten lázadó típusú személyiség, és az élete első évtizedeire vonatkozó források sem tanúskodnak arról, hogy gyermek- vagy ifjúkorában különösebb konfliktusokba keveredett volna a környezetével. Mégis, anélkül, hogy ennek látható jelét adta volna, már diákéveitől kezdve valamiféle belső készletelés ösztönözte az őt körülvevő világ megváltoztatására. „Isten látja lelkemet – vallotta meg Deák később, 1848 márciusában a pozsonyi országgyűlésen –, gyermekkoromtól fogva epedtem a dolgok átalakulása után”. Ifjúkori, tudatos önképzése révén szerzett liberális szellemű műveltség, valamint zalai pályakezdete során nyert gyakorlati tapasztalatai harmincéves korára határozott, tettere kész politikai meggyőződéssé érlelték benne a gyermekkori vágyat.

Felhasznált irodalom

- Barta István: *A fiatal Kossuth*. Budapest, 1966.
- Deák Ferenc *ügyészi iratai 1824–1831*. Sajtó alá rend. Molnár András. Zalaegerszeg, 1995.
- Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek I–II*. Sajtó alá rend. Deák Ágnes és Molnár András. Budapest, 2001.
- Deák Ferenc *beszédei I*. Összegejtötte Kónyi Manó. 2. bőv. kiad. Budapest, 1903.
- Deák Ferenc *emlékezete. Levelek 1822–1875*. Szerk. Váczy János. Budapest, 1890.
- Deák Gáborné: Adatok Deák Antal politikai pályafutásához. In: *Zalai történeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 35.) Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. 183–201.
- Eötvös Károly: *Deák Ferencz és családja I–II*. Budapest, 1905.
- Eötvös Károly: Deák Ferencz mint tanuló. In: Eötvös Károly: *Emlékezések*. Budapest, 1901. 265–274.
- Ferenczi Zoltán: *Deák élete I*. Budapest, 1904.
- Füßy Tamás: Deák Ferenc gyermek- és ifjúsági éveiből. In: *Zalamegye* 1892. november 27. (48. sz.) 1–2., december 4. (49. sz.) 1–3.
- Hertelendy László: A Hertelendi és Vindornyalaki Hertelendy-család. In: *Turul* 1932. (XLVI. köt.) Különlényomat, Budapest, 1932.
- „*Javítva változtatni*”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. (Zalai Gyűjtemény 49.) Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000.
- Kehida*. (Száz magyar falu könyvesháza) Írta Dominkovits Péter, Káli Csaba, Kvassay Judit és Molnár András. Budapest, 2001.
- Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. Budapest, 1927.
- Molnár András: *A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833*. Budapest, 2003.
- Molnár András: Deák Ferenc alügyészi tevékenysége Zala megyében (1824–1831). In: *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Budapest, 2002. 145–161.
- Molnár András: Deák Ferenc birtokai. Egy zalai középbirtokos család gazdálkodása a 19. század első felében. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 34.) Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1993. 41–75.

- Molnár András: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. In: *Századok* 1995. 2. sz. 381–406.
- Molnár András: Deák Ferenc követté választása 1833-ban. In: *Levéltári Közlemények* 2002. 73. évf. 1–2. sz. 13–32.
- Molnár András: Deák Ferenc mint „mezei gazda”. In: *Levéltári Szemle* 1992. 1. sz. 32–43.
- Molnár András: Patvarista Zalában, jurátus Pesten. Deák Ferenc joggyakorlata 1821–1823. In: *Századok* 2002. 6. sz. 1331–1345.
- Panka Károly: Deák Ferenc könyvtáráról. In: *Magyar Könyvszemle* 1938. III. füzet. 288–293.
- Petz Aladár: Deák Ferenc győri vonatkozású családi levelei. In: *Győri Szemle* 1993. 4. sz. 241–273.
- Sándor Pál: A pályakezdő Deák portréjához. In: *Századok* 1981. 3. sz. 522–537.
- Sándor Pál: Deák Ferenc politikai pályakezdeté Zala megyében (1824–1832). In: *Nótárius* 1988. 2–3. sz. 15–19.
- Sinkay János: Deák Ferencről egy tanuló és 1848–1849. évi képviselőtársa. In: *Torontál* 1876. március 31. (13. sz.), április 6. (14. sz.), április 13. (15. sz.), április 20. (16. sz.)
- Szell Kálmánné Vörösmarty Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Budapest, [1926.]
- Taxner-Tóth Ernő: *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*. Budapest, 1987.
- Tóth László: A Deák család armálisa. In: *Turul* 1922/23. 33–35.
- Turbuly Éva: A Deák család felemelkedése a megyei hivatalvállaló nemességbe. In: *Zalai történeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 35.) Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. 33–45.
- [Völlick Brúnó]: *Szarvaskendi Sibrik Erzsébet. (Deák Ferenc édesanyjának életrajzi adatai.)* Budapest, 1944.
- Vörösmarty Mihály levelezése. I–II. (Vörösmarty Mihály Összes Művei 17–18. köt.) Sajtó alá rend. Brisits Frigyes. Budapest, 1965.
- Wlassics Gyula, báró: *Deák Ferenc*. Budapest, 1923.
- Zala vármegyének az országos kiküldöttségek rendszeres munkáira tett észrevételei*. [Zalaegerszeg], 1832.

Der Anlaß und der Berufsanfang von Ferenc Deák

Der Vortrag ist eine Art Zusammenfassung des beim Osiris Kiadó im September 2003 erschienenen Bandes „A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet éve 1803–1833“ (Der junge Ferenc Deák. Jahre der Vorbereitung und des Beginns seiner Laufbahn im Kom. Zala 1803–1833). Dieses Buch ist bestrebt, detaillierter als je zuvor und mittels möglichst vollständiger Aufarbeitung der zur Verfügung stehenden Fachliteratur sowie der erreichbaren Archiv- und Handschriften-Archivquellen Ferenc Deáks erste dreißig Lebensjahre von seiner Geburt bis zu seinem Auftreten im Landtag darzustellen. Es ist keine übliche Biographie; die traditionelle Chronologie wurde durch thematische Kapitel (der Rechts-, Wirtschafts-, Kultur- und Politikgeschichte) unterbrochen, und für die Kapitel über die Güter der Familie, ihre Wirtschaftung und ihre materiellen Verhältnisse wurden auch spätere Quellen verwendet. All das geschah im Interesse dessen, die Tätigkeit des jungen Ferenc Deák möglichst vielseitig analysieren und jene engere, familiäre sowie weitere, gesellschaftliche, wirtschaftliche, kulturelle und politische Umgebung im Kom. Zala, jene materielle und geistige Kultur möglichst gründlich darstellen zu können, die den jungen Deák umgab, seine Beweggründe und den Beginn seiner Laufbahn bestimmte bzw. beeinflusste und diesen mit außerordentlichen Veranlagungen und Talenten begabten jungen Mann aus dem Kom. Zala zu einem der herausragendsten ungarischen Staatsmännern des 19. Jahrhunderts heranreifen ließ.

Deák a reformellenzék élén (1839–1843)

1841 elején a *Pesti Hírlap* kiadóhivatalának írnoka a Deáknak küldött hírlapi példány borítékán a zalai követet több – vagy számos – megye táblabírája helyett Magyarország táblabírájának címezte. A „sületlen tréfa” miatt Deák tiltakozott.¹ Az írnok valóban eltévesztette a titulust, de a címzés a maga nemében telitalálat volt. Deák, akit 1840-ben a vármegyék fele tisztelte meg táblabírói címmel – „csaknem minden megye s így Magyarország táblabírája”, írta az első portré szerzője, Tóth Lőrinc 1851-ben² –, a legnagyobb szabású képviselője volt annak a politikai stílusnak, amelynek létjogosultságát a *Marczius Tizenötödike* nevezetes jelszava – Nem kell táblabíró politika – előtt nemigen vonták kétségbe. Egyben a partikuláris érdekek helyett mindig az ország javát szem előtt tartó s néhány éves politikai pálya után rendkívül tekintélyes támogatottsággal rendelkező politikus volt. Háromnegyed évvel korábban, a pozsonyi országgyűlés végén a „haza” és a „nemzet” nevében mintegy ezren fejezték ki elismerésüket díszalbum átnyújtásával Deáknak, „a fáradhatatlannak”, „a bölcsnek, kit törvényhozóvá a természet szült, s a nép azzá választott”, „a szilárdnak akaratban”, „feddhetetlennek szándékban”, „a törvényhozás hajóját szikla és örvény között óhajtott révbe vezérléd”, azaz kinyilvánították, hogy az országgyűlés szerencsés végkifejletét mindenekelőtt Deáknak tulajdonítják.³ Az első aláíró, Széchenyi ezt írta naplójába: „Félre minden irigységgel hazámfi. Adjuk neki az elsőséget!”⁴ Deák, akinek vezető szerepét a büntetőjogi kodifikációs feladatok és a munkában vállalt szerepe is erősítették, évekig a liberális ellenzék elsőszámú tekintélyének számított. Őt akarta megnyerni hírlapjának

¹ *Deák Ferenc emlékezete. Összegyűjt., jegyz. Váczy János. II. Levelek 1822–1890. Bp., 1890. (=DFL) 75. (Deák – Kossuthnak, 1841. január 15.)* – E sorok írója a történetet ismertette az MTV „Tudósklub” műsorának „Jog, politika és ember – Deák Ferenc munkássága” című 2003. júniusi adásában. „Nem igaz a történet, de kitűnő Deák-anekdota” – reflektált a mondottakra következő megszólalóként Voigt Vilmos professzor. A hivatkozás alapján könnyűszerrel eldönthető, kettőnk közül ki volt a tájékozatlan.

² Tóth Lőrinc: Deák Ferenc. In: Csengery Antal (szerk.): *Magyar szónokok és statusférfiak. (Politikai jellemrajzok)*. Pest, 1851. 29.

³ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. Bp., 1904. I. 301–302. Az üdvözlő szöveget Szemere Bertalan fogalmazta meg. A díszalbumot a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma őrzi, másolata a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán látható. Az üdvözlő szöveg egykorúlag kéziratban terjedt, és jól ismert lehetett. Lásd Vörös Antal – Wesselényinek, 1840. május 22. MOL Filmtár, 8769. doboz, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3106. 83r-v.

Kossuth, őt akarta a tervezett középpárt élére Széchenyi, s mindenki azzal számolt, hogy a következő országgyűlésen az alsótáblai ellenzéket is ő fogja vezetni. Deák azonban nem vállalta a követséget, majd néhány évre a háttérbe húzódott, de súlya akkora maradt, hogy jelentős részben éppen az ő kételyei miatt maradt 1847 első felére az ellenzéki párt megalakítása és a program megalkotása. Miután Kossuth 1848. március 3-án felelős kormány kinevezését indítványozta, pesti ellenzéki körökben Deák miniszterségét magától értetődőnek tartották, sőt általában az ő miniszterelnöki kinevezését kívánták.⁵ Deák politikai tevékenysége a legnagyobb s valóban döntő mértékben az 1860-as években alakította a magyar történelmet. Reformkori, s különösen 1840 körüli szerepvállalása és annak eredményei azonban mindenképpen annyira jelentősök voltak, hogy még abban az esetben is kitüntetett helyük lenne a magyarországi polgári átalakulásra mint politikai folyamatra vonatkozó minden elbeszélésben, ha Deák élete vagy politikai pályája valamilyen okból – annyi kortársához hasonlóan – már korábban, 1850 körül lezárul.

Miss Pardoe-t, aki 1839-ben járt Pozsonyban, úgy tájékoztatták, hogy Deák kehidai magányában évekig készült a törvényhozói szerepre, s miután megjelent Pozsonyban, a liberálisok azonnal vezérükké fogadták.⁶ Az utóbbi állítás olvasható abban a jellemzésben is, amely besúgójelentések száza alapján – mint az országgyűlés valamennyi résztvevőjéről – 1836 májusában róla is elkészült.⁷ Vezéri szerepéről természetesen nem beszélhetünk kezdettől, 1833 májusától fogva. Mivel a liberálisok kevesen voltak, a társadalmi reform kérdéseiben többnyire kisebbségbe kerültek, és kompromisszumokra kényszerültek. Deák legnagyobb sikerét az országgyűlés folyamán 1835 nyarán az ún. szólásszabadsági, ekkor még csak Wesselényi perbe fogása miatti sérelem tárgyalása során aratta: olyan fontosnak tartotta az ügyet, amely öt évre a magyar politika elsőrendű témái közé emelkedett, hogy kockáztatott (amit ritkán tett, s evvel Wesselényi nehezítését is kiváltotta), ám 1835 augusztusára az ügynek az alsótáblán szilárd többséget szerzett.⁸ Vezéri szerepének kialakulása erre az időre keltezhető. Az ellenzéket rég nem tapasztalt ügyességgel vezette – áll titkosrendőrségi jellemzésében –, az előzetes ellenzéki tanácskozások során mindig úgy irányította az ügyeket, hogy az ellenzék álláspontjaként általában az ő véleménye került az ülések elé.⁹

⁴ *Gróf Széchenyi István Naplói*. Szerk., bev. Vizsota Gyula. V. 1836–1843. Bp., 1937. 380. (1840. április 30-i bejegyzés, eredetileg is magyarul)

⁵ Varga János: *A jobbgyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971. 81. l. 7. jegyzet.

⁶ Miss Pardoe leírását (*The City of the Magyar, or Hungary and her institutions*. London, 1840. I. 279–284.) Ferenczi is ismerteti: *i. m.* I. 299–300.

⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Ungarische Akten, Comitalia, 417L, Konvolut A. 104r–106r. (Az ún. országgyűlési rendőrségre, a jellemzések keletkezés-körülményeire és lelőhelyükre lásd Pajkossy Gábor: *Kölcsey – ahogy az országgyűlési titkosszolgálat 1836-ban látta. Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001. 458–464.) – Lásd alább a 9. jegyzetet is.

⁸ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp., 1965. 364–370., különösen 364–366.

⁹ „Seine Wahl zum Landtagsdeputierten erzeugte eine ausserordentliche Freude unter den Abligaten, da er dem Rufe nach als ein ausgezeichnetes Talent und eine der Hauptstützen der Opposition schon aus dem Komitee bekannt war, und diess bewährte sich auch gleich nach

Vezető pozícióját 1836 májusától, mivel két országgyűlés között országos politizálásra sajtó, rendszeres összejövetelek, rendszeres kommunikáció híján nem volt lehetőség, természetesen csak korlátozottan tudta érvényesíteni. A vármegyei keretek között azonban maga is elégtelennek látta a kormányzati „terrorizmussal” szembeni fellépés lehetőségeit. Úgy látta, az egyes vármegyék legfeljebb tiltakozhatnak a törvénysértések ellen, „a törvények megtartásáról” és „a polgárok személyes biztonságáról” csak a törvényhozás tud gondoskodni.¹⁰ Deák már 1836-ban kifejezte, hogy a sérelmet a következő diétán feltétlenül újra kell tárgyalni, 1839 elején pedig megyéjével utasításba foglaltatta, hogy a királyi előadások megtárgyalásának feltétele az akkorra már számos „ügyet” magában foglaló sérelem orvoslása kell hogy legyen.¹¹ Bár kétségtől reform(s a legkevésbé sem sérelmi) politikus volt, a felsőség, a közállapotok szabad kritikájának elvi elismertetése mint a reformpolitika előfeltétele érdekében még a társadalmi reformok ügyét is hajlandó volt hátrébb sorolni.

Az 1839–1840. évi országgyűlés kezdetén azonban e sérelem ügyét az alsótáblán is csak kisebbség támogatta, a jogvédelem kikényszerítésének Deák által javasolt útját pedig mindössze hat megye adta utasításba. Ráday Gedeon megválasztásának megsemmisítése folytán azonban az erőviszonyok megfordultak, így Deáknak sikerült a szólásszabadság ügyét is napirendre tűzetnie. Az ellenzék szerint törvénysértések sora történt, a hat meghozott ítélet megsemmisítését, a három még börtönben lévő elítélt szabadon bocsájtását, a folyamatban lévő perek megszüntetését követelte. A kormányzat hívei az eljárás jogszerűségét hangoztatták, a kegyelmi utat és, úgymond, a helyzet egyértelműbbé tétele végett a politikai vétségek új törvényes szabályozását javasolták, Bécsben azonban hosszú ideig Kossuth szabadon bocsájtására még ebben az esetben sem lettek volna hajlandók. Mivel Deák mögött nem állt szilárd többség, fokról fokra engedni kényszerült. 1840 februárjában az alsótábla belebocsátkozott az újonctűgy tárgyalásába. 1840 márciusában viszont Bécsből óvatosan jelezték, hogy hajlandóak engedményekre. Az ezt kinyilvánító királyi leiratot titkos tárgyalópartnerével maga Deák fogalmazta meg. Ennek fejében elérte, hogy az alsótábla immár nem tekintette a sérelem orvoslását az újoncmegajánlás feltételének, 1840 áprilisában viszont indítványát, hogy a sérelem orvoslását kössék az adó megajánlásának feltételül, leszavazták. Deáknak az

seinem Erscheinen beim Landtage, denn er ward sogleich zum Führer der Opposition auserkohren, indem er selbe mit einer besonderen Gewandtheit leitete, wie es seit längerer Zeit nicht geschehen war, da kein wichtigerer Gegenstand vorkam, der nicht früher bei ihm, oder einem sonstigen Korphäer der Opposition in die Vorberathung gezogen worden wäre, wobei er die Sache stets dahin zu lenken wusste, dass seine Meinung gewöhnlich als das Resultat in die Sitzungen gebracht wurde.“

¹⁰ Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. Vál., jegyz., előszó: Sándor Pál. Bp., 1992. 38., Deák Ferenc: *Válogatott politikai beszédek és írások*. I. 1825–1849. Vál., s. a. r., jegyz. Molnár András. Bp., 2001. (=DF: VPBÍ) I. 198–199. (Deák – Wesselényinek, 1837. május 11.)

¹¹ Kónyi I. 309., DF: VPBÍ I. 163.; Erdmann Gyula: Országgyűlési követutasítások és alkotmányos jogvédelem 1839. In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Szerk. Orosz István, Pölöskei Ferenc, km. Dobszay Tamás. Bp., 1994. 175–194., különösen 186–188.

országgyűlés tárgyalásainak tizenegyedik hónapjára elfogytak az ütőkártyái. Kiváló manőverezéssel azonban sikerült az ügyet mindvégig napirenden tartania. Így rákényszerítette Bécsset, hogy a keleti válság bonyodalmai közepette, nemzetközi cselekvőképessége érdekében maga is az elhúzódozó belpolitikai konfliktus megoldására törekedjék. Deák végül 1840. április végén elérte, hogy valamennyi pert megszüntessék, és az elítélteket is szabadon bocsássák. (Az ellenzék számára elfogadhatatlan volt, hogy az uralkodó – amint az ténylegesen történt – amnesztia biztosításával zárja le a pereket; ezért, mint ismeretes, Deák – szellemes megoldással – rávette a nádort, hogy csak a királyi leirat lényegét ismertesse, de ne olvassa fel – a nádor pedig gondoskodott a leirat tisztázatának elsüllyesztéséről, így annak szövegét csak a fogalmazványból ismerjük.)¹² A diéta, Deák várakozásaival ellentétben, számos reformjavaslatot is tárgyalt, és részben a kormányzat taktikai célú engedékenysége, részben az új-konzervatívok a főrendi táblát engedményekre szorító fellépése folytán a második reformországgyűlés eredményesnek is bizonyult, eredményesebbnek mind az első, mind a harmadik gyűlésnél. Mindez Deákot a reformpolitika esélyeit illetően óvatosságot töltött el: „a békés csendes útoni haladás, mely félremagyarázott ártatlan törekvéseinknek egyetlenegy célja volt, nem oly távoli s bizonytalan remény ma is, mind eddig vala” – írta az országgyűlés lezárultát követően Wesselényinek.¹³

Deák, akinek tekintélye 1840 májusa után minden korábbinál nagyobbra növekedett, nem élt a politikai nyilvánosság azon új lehetőségeivel, amit 1841 elejétől fogva a sajtó, mindenekelőtt a *Pesti Hírlap* kínált fel a politikai élet szereplőinek. A sajtó jelentőségét elismerte, de inkább a törvényhozás munkáját előkészítő intézménynek, mint önálló fórumnak tekintette.¹⁴ Később is csak a legritkább esetben szólalt meg hírlapban, igaz, akkor annál nagyobb súllyal. 1841 novemberétől 1843 márciusáig azonban a politika olyan feladatot kínált neki, mint az előző országgyűlés által kiküldött büntetőjogi választmány tagjának, amely alkatához, szívéhez is közel állt, s képességeit is optimális hatásokkal bontakoztathatta ki.¹⁵ Emellett résztvett a különféle informális pesti ellenzéki összejöveteleken, a közélet számos szereplőjével cserélt eszmét, nyilvános fórumon azonban nem lépett fel. Rendkívüli energiával vetette magát a választmány munkájába, amely iránt, részben a büntetőjog és a börtönügy reformjához Európa-szerte fűzött várakozások, részben a kérdéskörnek a polgári átalakulással kapcsolatos itthoni diskurzusban elfoglalt kitüntetett helye folytán a közönség is élénk érdeklődést tanúsított. Deák a bizottságon belül mint-

¹² E történetet Deák 1872 végén adta elő Eötvös Károlynak, lásd Eötvös Károly adomái. Az obstrukció hatvan év előtt. *Egyetértés*, 1899. január 22.; az amnesztiairrendelet szövege: *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés*. Sajtó alá rend. Pajkossy Gábor. Bp., 1989. (Kossuth Lajos összes munkái VII.) 622.

¹³ DFL 68., DF:VPB I. 251. (Deák – Wesselényinek, 1840. május 14.)

¹⁴ Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből). *Történelmi Szemle*, 1979. 262–282., a hivatkozás: 277–278.

¹⁵ Varga János: *Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Zalaegerszeg, 1980. (Zalai Gyűjtemény 15.)

egy kétötödös kisebbségben lévő liberális csoport vezetője volt. A többség, Dessewffy Aurélra hallgatva, 1841 decemberében elfogadta azokat a liberális követeléseket, amelyek a fennálló rendet kevésbé veszélyeztették. Elvben elfogadták a törvény előtti egyenlőséget, a nyilvános és szóbeli peres eljárást, a testi büntetés és a halálbüntetés eltörlését és az elítéltet a társadalomba visszavezetni képes börtönrendszer létrehozását. Az alapvető hatalmi viszonyokat érintő kérdésekben viszont a többség nem engedett, Deák csaknem türelmét vesztette, és csak társai rábeszélésére döntött a munka folytatása mellett. Deák esküdtszékekre kívánta bízni a döntést a vádemelés és a bűnösség kérdésében, az esküdtképességet pedig bizonyos szerény jövedelemhez és írni-olvasni tudáshoz kívánta kötni. A tervezet alapján, amellyel kapcsolatban, mint a választmány munkájának monográfusa megjegyezte, Kossuth és Deák közül „politikai együttműködésük során most először és utoljára” utóbbi foglalta el a radikálisabb álláspontot,¹⁶ először jutottak volna jobbagyok is politikai jogokhoz, ám azt mindjárt a tanácskozások elején leszavazták. A kisebbségben lévő liberálisok 1841/1842 fordulóján megállapodtak, hogy álláspontjukat különvélemények formájában az országgyűlés elé terjesztik. A tíz ellenzéki különvéleményt – legtöbbször 1843 februárjában–márciusában – Deák fogalmazta meg.¹⁷ Jelentős szerepet játszott a büntetőkódex-tervezet kidolgozásában is, a tervezet azonban a többség a plenáris tárgyalások alatt alaposan megnyirbálta. A liberálisok a büntetőjog eszközeivel is biztosítani kívánták a szabad politikálás feltételeit. Az esküdtszék elvének megbuktatása után az országgyűlés által választott bíróságra kívánták bízni a politikai perekben az ítélezést, a konzervatív többség azonban ragaszkodott a Kúria illetékességéhez, és azt is megakadályozta, hogy a kormány közegei által elkövetett törvénytelenéseket bűncselekménynek nyilvánítsák. Deák korábbi derűlátását a választmány munkája nemcsak nem igazolta, hanem 1843 februárjában már úgy látta, ha elfogadják, „az új codex volna a legsúlyosabb csapás, ami nemzetünket érhetné”, a büntetőtörvénykönyv a korábbinál is rosszabb helyzetet teremtene, mivel a kormányzat ezután elvileg is büntetlenül követhetne el törvénytisértést.¹⁸

Deák, aki 1843 elejére később még érintendő okokból elkedvetlenedett, jelezte, hogy meggyéje követi tisztét az 1843 májusában esedékes országgyűlésen csak abban az esetben vállalja, ha utasítása a háziadónak a nemességre való kiterjesztésének alapján áll, és ha nem utasítják a többség által elfogadott büntetőkódex támogatására sem. Deák két feltétele közül a későbbiekben az első jutott szerephez. A Deákkal és zalai támogatóival, szövetségeseivel szembenálló csoportok mozgósították a „nem adózás” jelszavával a kispnemesi tömege-

¹⁶ Uo. 15.

¹⁷ E különvéleményeket a büntetőjogi választmány irataival együtt kinyomtatták, majd megjelentek Fayer László gyűjteményében (1896) is, Kónyi Manó azonban nem vette fel őket a *Deák Ferenc beszédei* II. kötetébe – a Deák F.: Válogatott politikai beszédek és írások. I. 359–406. alatt viszont már három különvélemény szerepel, közöttük a legfontosabb, a „Különvélemény az esküdtszékek mellett” (379–406.).

¹⁸ Ferenczi Zoltán: Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban. *Budapesti Szemle*, 102. 1900. 30–46., az idézet: 45., DF:VPBÍ I. 356–357. (Deák – Wesselényinek, 1843. február 12.) – Vö. a Deák három nappal később sógorához, Oszterhueber Józsefhez írott levelében (Deák egy kiadatlan levele. *Új Idők*, 1897. 1. szám, 7.) olvasható, csaknem szószertint azonos beszámolóval is.

ket, és keresztülvitték a nemadózás alapján álló határozat elfogadtatását – mint Tóth Lőrinc írta, „[a] baromi erőszak győzött”.¹⁹ Deák ezt követően nem vállalta a követi tisztséget. Azzal, hogy feltételeit bejelentette, valószínűleg taktikai hibát követett el, mivel végül mintegy tálcán kínálta fel ellenfelei számára megbuktatásának lehetőségét, akik mindenképpen meg akarták akadályozni megválasztását. Az egész akció mögött végső soron a kormányzat állt, számos részletet azonban egyelőre nem ismerünk. Deák döntését, hogy nem vállalja elveivel ellentétes követutasítás képviselőt, a reformellenzék fájalta, de elfogadta, amint azt is, hogy elutasította, hogy más vármegyében követté válasszák. Jóval hevesebb vitákat váltott ki viszont – bár a mértékadó ellenzékiek ekkor is Deáknak adtak igazat –, hogy Deák akkor sem vállalta a követséget, amikor Csányi Lászlónak és társainak az etetés, az itatás, a vesztegetés s az erőszak széles körben alkalmazott – Deák által azonban elutasított – eszközével sikerült a nemesi adózás elvét elfogadtatniuk. Deák távol maradt az országgyűléstől, hiányát elvbarátai „pótolhatatlannak”, „országos csapásnak” nevezték.

A mandátum elvi okokból történt visszautasítása hosszú távon tovább gyarapította erkölcsi tőkét és fokozta hitelességét. A kortársak ugyanakkor jelentős részben távolmaradásának tulajdonították az országgyűlés sikertelenségét, s ezzel, burkolt formában, még a hozzá közel állók is kritikát gyakoroltak lépése felett. Mint Tóth Lőrinc írta „[a]z ellenzék vezér, fegyelem nélkül maradt, az egyesek közt összeférhetlenség támadt, mert senki sem bírt elismert szellemi felsőség s tapintat tekintetében osztatlan közbizalmat, és távollétének szomorú következménye érezhető lett az országgyűlés folyamatában s eredményei csekélységében”. Tóth felfogását sokban Horváth Mihály is követte klasszikus összefoglalásában. „Tette polgári erényből származott, törvény s alkotmány iránti tiszteletet tanúsított; de az országgyűlést e súlyos küzdelmek közt megfosztotta bölcs vezérletének hatalmas támaszától.” „Az eredménytelenség, mely ezen országgyűlést jellemezte, nagy részben a reformpárt egységének s rendezettségének hiányából származott, mit csak Deák tapintata s tekintélye tudott eddigelé kipótolni” – írta Horváth, de megjegyezte, hogy a változott körülmények között „a vélemények elágazását többnemű kérdésekben talán ő sem volt volna képes egészen meggátolni”.²⁰ Mivel azonban a reformpolitika kudarca Deák távolmaradása mellett következett be (a korábbi sikerekben viszont országrésze volt), ez tovább növelte az iránta táplált bizalmat, nélkülözhetetlenségének – sokban indokolt – érzését.²¹

¹⁹ Molnár András: „Deák Ferenc nekünk nem királyunk!” Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Összeáll. Gerő András. Bp., 1993. 9–26., Tóth Lőrinc: *i. m.* 42.

²⁰ Tóth Lőrinc: *i. m.* 44., Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848*. 3. kiad. Bp., 1886. 382., 387., 388. – A legutóbbi összefoglaló szerzője, Vörös Károly kitűnő áttekintésében egyértelműen a kormány politikáját tette felelőssé a diéta eredménytelenségéért. Lásd *Magyarország története 1790–1848*. Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly. Bp., 1980. 914–922. (az alfejezet címe: „A kudarc oka: az udvar taktikája”).

²¹ Ez fejeződik ki Bajza József 1845 áprilisában a Pestre látogató Deák, „a bölcsök legbölcsőbbike” tiszteletére írt versében (Deák Ferenchez. Emléklap) is: „Ezrek lesik szavad mint jósigét, / Irányadót, ezrek mozgalminak. / Oh szólj és tégy, és adj irányt nekik! / Gyújts fáklját ez országos zürzavarban...”

Áttekintvén az időkörünkbe tartozó pályaszakasz legfontosabb és jól ismert állomásait, a pálya gyors, már-már kivételesen meredek felívelésének, majd váratlan, a kortársak számára is problematikus elakadásának tényezőivel kívánunk foglalkozni. Deák alkatát, személyiségvonásait, politikai koncepciójának, állandó és változó elemeit, politikai eszköztárát, illetve a mindenkori történeti szituációval való összefüggéseit az elmúlt évtizedekben többen is vizsgálták. Sándor Pál a Deák-anekdoták vizsgálatán keresztül közelítette meg személyiségét. Takács Péter Deákról írott politikai életrajzát hőse alkata és politikai nézetei viszonyának tárgyalásával indította, Hanák Péter pedig szellemes és meggyőző tanulmányában az alkat és a történeti szituáció összefüggéseit elemezte.²²

Számba véve a politikai sikerek tényezőit, a pálya kezdeti szakaszánál a kiváló felkészültség és személyes képességek mellett, sőt azok előtt, mindenképpen ki kell emelnünk a szerencsés születést, azaz azt, hogy Deák abba a *bene possessionati* rétegbe tartozott, amely országszerte a megyei tisztikar vezető pozícióit birtokolta, és az országgyűlési követeket is adta. Deák közismerten bátyja és a rokonságot adó tekintélyes családok támogatásával lehetett követ. Jogi, jogelméleti felkészültségét, a magyar jog és jogalkotás történetében való egyedülálló jártasságát harcostárs és ellenfél egyaránt elismerte. Ugyancsak kiemelték kiváló szónoki képességeit. Egy 1840-ben, nyilvánvalóan ellenzéki tollból származó kiadatlan elemzés szerint Deák előbb, alkalmazkodva a szokáshoz, maga is előre megírt, betanult, hosszú és ékesszóló szónoklatokat tartott, később rövidebb és lényegre törő beszédeket mondott, amelyekben, írta Tóth Lőrinc, „logika, rend s metódus, erő és velő van örökké”.²³ Kiváló vitatkozó volt, s ahogy ellenzéken belüli vezető helye megszilárdult, felszólalásait, a többiekkel egyeztetve, a vita döntő pontjaira tartogatta, amelyek azután rendszerint el is döntötték a vitát.

Politikai koncepcióját ritkán fejtette ki összefüggően, a célok helyett inkább az utat, s annak módját, a fokozatosságot, a szoktatást, a törvényességet, a meggyőzést és a siker subjektív feltételét, a kitartást, a küzdeni tudást, a „csak újra és ismét újra” jelszót hangsúlyozta.²⁴ Igazi eleme a köztanácskozások voltak, elsősorban az országgyűlés (legalábbis tevékenységét itt tudjuk részletesen dokumentálni), képességei az országgyűlési vitákban és a törvényalkotásban bontakozhattak ki igazán. Művésze volt a kiegyenlítésnek, az értelmes, a kölcsönös előnyöket ígérő kompromisszumok kimunkálásának. Az egykorú

²² Sándor Pál: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. Bp., 1986. (vö. Uő: A pályakezdő Deák portréjához. *Századok*, 1981. 522–556.); Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*. Bp., 1991. (a monográfia korábbi változata: A passzív ellenállástól az aktív egyezkedésig. [Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865 között] Kandidátusi disszertáció, kézirat. Nyíregyháza, 1980.); Hanák Péter: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései. In: *Deák Ferenc, a liberális politikus. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember*. Bp., 1994. 49–64. (újra megjelent: Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Vál., sajtó alá rend., bev. Somogyi Éva. Bp., 2001. 169–182.

²³ Deák Ferenc 1840-ben. MTA Könyvtár, Kézirattár Ms 1188/2., Tóth Lőrinc: *i. m.* 33–34.

²⁴ Ezzel fejeződik be az általa fogalmazott és a megyének 1840. július végén benyújtott követi zárójelentés: Kónyi I. 553., DF:VPB I. 305. – Vö. Ferenczi Zoltán: *i. m.* I. 305. is.

szemtanújellemzések szerint, amelyek tehát mentesek az 1867 utáni portrék visszavetítéseitől, származzanak azok elvarrástól vagy titkosrendőrtől, egyet-értenek abban, hogy Deák 1835–1836-ban, még inkább 1839–1840-ben hadvezéreként irányította, mesterien fegyelmezte pártját, s hogy – legalábbis az ellenzéken belül – rendszerint sikerült is saját álláspontját elfogadtatnia, nem kis része volt annak, hogy – mint Tóth Lőrinc írja – tudott bánni a sok megyei „Cicero, Pitt, Brougham” „hiúságocskáival”.²⁵ Deákot több tulajdonsága markánsan megkülönböztette politikustársaitól, jelentősen befolyásolta politikusi stílusát és szerepvállalásait. Kortársainak is feltűnt, hogy mennyire hiányzott belőle a becsvágy: a politikai pályára nem is ez vezette, hanem az erkölcsi kötelességérzet. Általában rokonszenvesnek tartott személyiségjegyei mellett paradox módon az ambíció szembeötlő hiánya is minden bizonnyal megkönnyítette, hogy az ellenzéken belül gyorsan vezető helyre emelkedjen. Közismert volt kényelemszeretete, amelyet ő maga nevezett restségnek,²⁶ a közösség iránti kötelességtudata azonban nem engedte, hogy hatalmába kerítse. Hajlott a pesszimizmusra, idegenkedett a tervezetéstől, az álmodozástól, szinte teljesen hidegen hagyta a nemzetteremtés kortársaira csaknem kivétel nélkül jellemző pátosza.²⁷ Zárkózottsága nagyfokú szeretetigénnyel párosult, nehezen viselte el és lassan dolgozta fel a politikával járó személyes összeütközéseket, különösen ha jóbaráttal került konfliktusba, s kerülte azokat a helyzeteket, amelyek ilyesmihez vezethettek. Kevésbé találta fel magát a váratlan lehetőségeket, újszerű távlatokat kínáló és gyors cselekvést, nemegyszer rögtönzést követelő történelmi szituációkban, viszont elemében érezte magát, amikor a jogvédelem, a helytállás, illetve a lépésről lépésre, fokanként történő haladás volt a követelmény.

Ez magyarázza aktivitását és sikereit országos politikai pályája első évtizedében, amikor is világos helyzetben, elvi alapokon kellett politizálnia, előbb az általa is igenelt liberális reformokért, majd a szólásszabadság ügyéért – félni legfeljebb a kormányzat megtorlásától félhetett, de Deákot soha nem lehetett megfélemlíteni. A szólásszabadsági sérelem orvoslása a reformpolitika előfeltétele volt, Deák szempontjából egyenesen nélkülözhetetlen – hiszen politikájának középpontjában a köztanácskozások álltak, tisztaságukhoz pedig felfogása szerint nem „enthusiasmus”, nem elszánás, hanem „hidegvérűség” és „megfontolás” volt szükséges. Az ügy, egyben az 1839–1840. évi országgyűlés szerencsés lezárulta erősítette Deák reformokkal kapcsolatos óvatos derűlátását. Úgy láthatta, a kormányzat is magáévá tette a haladás elvét, a reformtábort nem osztották meg ellentétek, s az 1840 nyarán készült követjelentés alapján úgy tűnik, Deákot kevésbé a nemesség önzése, mint inkább a kitartás hiánya

²⁵ Lásd a 7. és a 23. jegyzetben hivatkozott kéziratos forrásokat, továbbá MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok. Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól (I 58). 11. 1018–1025. fol., Tóth Lőrinc: *i. m.* 31–32.

²⁶ „Ilyen szenvedély nálam az, amit úri társaságban kényelmességnek neveznek, ...minek valószínű magyar neve: restség. E szenvedélyem fél évszázad óta dacol mindennel, magam akaratával, mások nehezitelésével” – írta 1862. július 19-én Vachott Sándornénak. (DFL 302–303.)

²⁷ Lásd pl. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Sajtó alá rend. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. I. 192.

aggasztotta. A helyzet 1841-től fogva fokozatosan változott meg. Deáknak lát-
nia kellett, hogy a büntetőjogi választmányban a kormányzat emberei, az el-
nök, az egyébként a „terrorismus” politikájával való szakítást szimbolizáló
Mailáth György országbíró vezényletével rendre leszavaznak minden egyes
javaslatot, amely a társadalmi reform útját egyengetné, illetve korlátok közé
szorítaná az abszolutizmust. 1842 novemberében egy titkos jelentés szerint úgy
látta, egy élet is kevés lenne az ellentábor gondolkodásának megváltoztatásá-
ra, s kormányférfiaknak hasztalan ad az ember tanácsot. De aggodalommal
töltötte el a reformtáboron belüli viták kibontakozása is. Deák sikertelenül igye-
kezett Széchenyit visszatartani attól, hogy fellépjen a *Pesti Hírlap* és szerkesztő-
je ellen, a konfliktus során elvi alapon Kossuth pártját fogta – „Mindenről hide-
gen ... megfontoltan beszél, csak az ő Kossuthjához ne nyúljon senki a kisujjá-
val se”, jegyezte meg 1842 áprilisában Széchenyi előtt Batthyány Lajos –, de a
személyes ellentétek tompítására törekedett, és nyilvánosan is óvott a közéleti
viták légkörének elmérgesedésétől. Személyes viszonya azonban Széchenyivel
1842 végére megromlott. Széchenyi ekkorra végleg letett Deákkal kapcsolatos
terveiről, naplójában már 1842 októberében „ujjhúzóznak”, „prókátornak” mi-
nősítette, míg Deák a gróf Wesselényinek az akadémiai beszéd nyomán kibon-
takozó vita során írott válaszcikkét már-már egy bomlott agy termékének ne-
vezte.²⁸

Deák a politikai helyzetre vonatkozó nézeteit a legösszefüggőbbben 1842 no-
vemberében sógorának, Oszterhueber Józsefnek írott, már-már értekezésszámba
menő levelében vetette papírra, amelyet Sándor Pál tett közzé, de tőle függet-
lenül Takács Péter és Varga János is részletesen elemzett, s manapság a legtöb-
bet idézett Deák-dokumentumok közé tartozik.²⁹ Deák itt fejtette ki, miért van
Magyarország és Bécs, illetve a Habsburg-monarchia egymásra utalva, s e le-
vél tartalmazta azt a kísérleties jövendölést, amely szerint Magyarországot egy
európai háború esetén akár a feldarabolás fenyegeti. Deák osztotta kortársai
nagy részének félelmét a pánszlávizmustól, hozzájuk hasonlóan nem volt tájé-
kozva Szentpétervár és Bécs viszonyának valódi természetéről, végül tévesen
ítélte meg a cseh nemzeti mozgalom céljait. Kiválóan ismerte fel viszont azt,
hogy a nemzeti eszme államrendező elvvé válik, s azt is megsejtette, hogy
Magyarországot nem az orosz hódítás, hanem két vagy több szláv állam létre-
jötte veszélyezteti. A fenyegető vég elhárítása egyedüli eszköze szerinte „a né-

²⁸ Tábori Kornél: *Titkosrendőrség és kamarilla*. Bp., 1921. 44–45.; Szabad György: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi-Kossuth vita. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalaegerszeg, 1976. (Zalai Gyűjtemény 5.) 247–277., különösen 255–259., Varga János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Bp., 1982. 145–147., Gróf Széchenyi István: *Naplói*. V. 588–589. (Batthyány megjegyzését Györffy Miklós fordításában idézzük), 637. (az eredetiben is magyarul); DF: VPB I. 356. (Deák – Wesselényinek, 1843. február 12.); Ferenczi Zoltán: *i. m.* I. 325–327. (Deák a „gyanúsítgatás” kerülésére intó válasza 1841. november 28-án az Erdélyi János által elmondott üdvözlő beszédre.)

²⁹ Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből). *Történelmi Szemle*, 1979. 262–282.; Takács Péter: *i. m.* 28–32. (vö. a 22. jegyzettel is); Varga János: *i. m.* (1982) 104–106. – A levél újra kiadva: Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. 49–74., DF: VPB I. 335–349., az idézet: 346.

pet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzeti-ség, sem bizodalom, semmi anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához...”.

Hogy Bécs, a birodalom, illetve Magyarország, nemzetisége fenntartása érdekében egymásra van utalva, Deák nem 1842 novemberében fejtette ki első ízben. 1839 elején, Wesselényi ügyében a császárvárosban járva udvari tárgyalópartnereit azzal győzködtte, hogy Bécsnek, ha megtartja a törvényeket, nem kell elszakadási törekvésektől tartania, mivel a magyarok, akik tartanak Oroszországtól, szükségesnek látják az egyesülést Ausztriával.³⁰ 1841 márciusában azt írta Wesselényinek, más oldalról fejtven ki az egymásrautaltságot, hogy az adott etnikai viszonyok között „amely órában a magyar megszűnik nemzet, s pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása”.³¹ 1843. februárban vagy márciusban egy összejövetelel Toldy Ferenc a Polizeihofstelle elnöke részére készített jelentése szerint mint örvendetes fejleményt jellemezte, hogy növekszik e felismerés híveinek száma.³² Deák a Habsburg-monarchiával, illetve a Magyarország és a Habsburg-monarchia kívánatos viszonyával kapcsolatos nézetei fokozatos változáson mentek keresztül, s ez visszatükröződik államjogi felfogásának változásában is. 1835 szeptemberében, az V. Ferdinánd címe felett kialakult vitában, a mértékadónak tekinthető magyar közjogi felfogásnak megfelelően még amellettt érvelt, hogy „Magyarország nemcsak független, de semmi tekintetben sem része az Ausztriai Császárságnak”.³³ 1847 májusában viszont, az ellenzéki nyilatkozat általa megszerkesztett végső változatába, a hagyományos, korábban maga által is osztott közjogi állásponttal szembefordulva, kifejezetten belefoglalta a – Magyarországot (a magyar korona országait) és „az austriai örökös tartományokat” egyaránt magában foglaló – „egész monarchia”, az „összes birodalom” létezésének elismerését, és szükségesnek látta azt is leszögezni, miszerint a liberálisok nem akarják „hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biz-

³⁰ Ferenczi Zoltán: *i. m.* 226–229., kül. 228. (Ferenczi itt Wertheimer Ede a Polizeihofstelle levéltárában végzett kutatásain alapuló eredményeire támaszkodik). Deák bécsi útjára lásd Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós fogsága. I–II. *Századok*, 1960. 794–810., 1961. 281–298., különösen II. 285–286. és Sándor Pál: *i. m.* (1981) 596–598. is.

³¹ Ferenczi Zoltán: Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban. *Budapesti Szemle*, 102. 1900. 30–46., az idézet: 36. (Deák – Wesselényinek, 1841. március 25.)

³² Az Informationsprotokolle 1843. március 24-i ülésének jegyzőkönyvében „Über die Folgen des Panslawismus” címmel rögzített jelentést közli: Sándor Pál: Deák és a titkosrendőrség. Titkosrendőri adalék politikai koncepciójához (1843). *Történelmi Szemle*, 1981. 592–610., az iratközlés: 604–605., a jelentés március 12-i keltezését viselő alapszövegét magyar fordításban közzétette Lábán Antal: Deák Ferenc a pánszlávizmusról 1843-ban. *Magyar Figyelő*, 1914. III. 22–27. Hogy a jelentés szerzője nem Mailáth János gróf, hanem Toldy (Schedel) Ferenc, lásd Pajkossy Gábor: Toldy Ferenc pályaképehez. In: *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Szerk. Erdődy Gábor, Hermann Róbert. Bp., 2002. 180–198., 190.

³³ Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások*. V. Sajtó alá rend. Barta István. Bp., 1961. (Kossuth Lajos összes munkái V.) 35. (Deák beszéde az 1835. szeptember 4-i kerületi ülésen – a Kónyi I. közlése is ezen alapul.)

tos fennállhatásának érdekeivel ellentétbe hozni”.³⁴ (Érdemes itt emlékeztetnünk arra, hogy az ellenzéki nyilatkozat végső változata alapvetően egy hosszabb, Kossuth által írott szövegnek Deák által végrehajtott rövidítése eredményeként jött létre – Deák jóformán csupán itt tett hozzá új elemet Kossuth alap-szövegéhez.)

Deák 1842 körül kialakult, s legrészletesebben az év novemberében megfogalmazott felismeréséhez élete végéig ragaszkodott. Következő évi visszahúzódnak magyarázatához azonban nem ez, sokkal inkább egy másik felismerése nyújt segítséget, amely fejtegetései legvégén, közvetlenül a „polgári jogok megosztásáról” mondottak után olvasható. „...ezen eszközöz – folytatta Deák – magasabb szellem s több energia kellene, mint kormányunkban van, több lelkerő, több önmegtágadás, több méltányosság s igazság érzete, mint e nemzetben van, s ha elenyészünk, századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el.”³⁵ Deák tehát kénytelen volt számot vetni azzal, hogy mind a megfélemlítés politikájával felhagyó kormányzathoz, mind a nemesség reformhajlandóságához, áldozatvállalásához fűzött várakozásai túlzottnak bizonyultak, pedig mindezek lényeges feltételei voltak, hogy a fokozatosságra, meggyőzésre, tárgyalásra, kiegyenlítésre épülő politikai koncepciója és politikai stílusa érvényesülhessen.³⁶ Megsejtette, hogy a kormányzati rövidlátás és tétlenség, illetve a reformerők gyengesége folytán a reformok ügye könnyen megfeneklék, ez a szembenálló táborok közötti konfliktusok éleződéséhez, saját mozgásterének szűküléséhez vezethet, s maga is kiszolgáltatottá válik a pártharcoknak, amelyekről mélyen idegenkedett.

A visszahúzódnak évei, elsősorban Deák még az 1840-es évek elején kezdődő, de 1845-től fogva elhatalmasodó betegségei miatt, végül is tovább tartottak, mint akárki várta volna. Deák 1848 márciusában tért vissza az országos politikába. Deák politikai pályája következő szakaszának egyik legfontosabb s mindenképpen legnehezebben megválaszolható kérdése a Deák betegségei, a pszichés panaszok, a sokféle testi baj és a mind jobban éleződő politikai szituáció Deáknak a helyzetről és saját szereplehetőségeiről alkotott elképzelései közötti bonyolult összefüggések tisztázása.³⁷ E néhány év történetének áttekintése azonban nem jelen referátum feladata.

³⁴ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Sajtó alá rend., bev. Barta István. Bp., 1951. (Kossuth Lajos összes munkái XI.) 156. A Kossuth-féle változatot lásd uo. 141–152. Kossuth itt (143.) „az austriai birodalmat képező tartományokról” beszél, s hasonló a fogalomhasználata az ugyancsak Kossuth közreműködésével készült Pest megyei követutasításnak is. – Vö. Gergely András kéziratunk leadása után megjelent tanulmányával is: Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban. *Századok*, 2003. 1067–1079., különösen 1079–1079.

³⁵ DF: VPB I. 346.

³⁶ Sándor Pál: Deák és a titkosrendőrség. Titkosrendőri adalék politikai koncepciójához (1843). *Történelmi Szenle*, 1981. 600–601.

³⁷ Deák személyiségének egyetlen pszichológiai szempontú elemzése: Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelki alkatának és betegségének befolyása pályájára. *Orvostörténeti Közlemények*, 1972. 13–32.

Deák an der Spitze der liberalen Opposition, 1839–1843

Nachdem Deák und die Opposition auf dem Landtag von 1839–1840 Wien zu einem politischen Kurswechsel bewegte, galt Deák Anfang der Vierziger Jahre als unangefochtener Führer der liberalen Opposition. Von 1841 bis 1843 nahm er an den Verhandlungen der mit der Aufgabe der Modernisierung des Strafsystems eingesetzten Landtagskomitees teil, während derselben sich seine führende Position weiter verstärkte. 1843 nahm er jedoch unerwartet seine Wahl zum Landtagsdeputierten nicht an, und verbrachte die folgenden fünf Jahre politisch relativ passiv. Der Aufsatz gibt einen Überblick der Politik Deáks in diesen Jahren. Er setzte zu seinem Ziel, die bürgerliche Umgestaltung Ungarns Schritt um Schritt, durch die Gesetzgebung, durch ständige Verhandlungen und Kompromisse durchzuführen, und wies sowohl Gewalt als auch Graviminalpolitik ab. Deák ging um 1840 davon aus, dass der ungarische Adel und Wien bzw. die Regierung bereit sind die grundlegenden Reformen einzuführen. Diese Hoffnungen erwiesen sich jedoch bald als Illusionen, und die Reformpolitiker mussten sich peinliche Niederlagen verbuchen. Deák kam im Frühjahr 1843 zum Erkenntnis, dass das Stocken des Reformprozesses zu einer Verstärkung der Konflikte zwischen den beiden politischen Lagern führen werde. Als Vermittlungs- und kein Konfliktpolitiker hielt er diese Entwicklung für ungünstig, und wählte vorübergehend den Rückzug, der jedoch aus verschiedenen Gründen länger dauerte, als er geplant hätte.

*Negyvennyolc mitológiája és a neoabszolutizmus
valósága
(Deák Ferenc és a passzív ellenállás)*

A centralista alkotmányosság megszállottjának, Anton Schmerlingnek nem volt szerencséje Deákkal. Amikor „a magyar magánjog körébe tartozó több kérdésről” szeretett volna vele gondolatokat cserélni, Deák „tisztelettel bár, de egészen határozottan” visszautasította: „A közelmúlt idők gyászos eseményei után... lehetetlenség, hogy én nyilvános ügyekben közreműködhessek” – üzenté Kehidáról Bécsbe.¹ Amikor pedig 1861. február 26-án Ferenc József megbízta az államminisztert, hogy a februári pátensben rögzített centralista alkotmányos elvek szerint organizálja és újítsa meg birodalmát, Deák országgyűlési feliratban vétózta meg ezt a szándékot: „Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk – mondotta –, melyről szabadon rendelkezhetnénk; ... mi felelősek vagyunk a haza s önlelkiismeretünk előtt... Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet... mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.” Ezeket a szavakat – a gyorsíró szerint – „óriási zajban kitörő közhelyeslés, leget rázkódtató taps, szünni nem akaró viharos általános éljenzés”² közepette a februári pátensre adott válasznak szánta Deák, s mint az 1850-es elutasítása, a mostani üzenete is meghatározó jelleggel motiválta a politizáló magyarság közéleti cselekvését.

A két üzenet között néhány hónap híján 12 év telt el, s ezeket az éveket – Deák szerint – a Habsburg abszolutizmus kilopta a nemzet életéből. Meggyőződéssel vallotta ugyanis, hogy a közélet szereplőinek „a haza nagyságának s a nép szorgalmának kifejtésére” kell fordítaniuk minden időt, mert „amelyet erre használni elmulasztunk, ... visszahozhatatlanul elmerül az örökkévalóság tengerébe, s minden helytelen halasztás valóságos tolvajlás, mellyel a haza szent ügyét meglopjuk”.³

Mint 1850-ben, 1861-ben is csak annyi bizonyossága lehetett igaza felől, hogy a nyugati kereszténység értékrendjével és a nemzeti liberalizmusok politikai

¹ 1850. április 25. Németül: *Deák Ferenc beszédei*. I–VI. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Második, bővített kiadás. Bp., 1903. (A továbbiakban: Kónyi). II. 382. Magyarul: *Deák Ferenc emlékezete*. II. Levelek. 1822–1875. Bp., 1890. (A továbbiakban: *Deák emlékezete*). 211–213.

² Kónyi, III. 220.

³ Kónyi, I. 128.

célkitűzéseivel harmóniában szocializálódott európai társadalmak szerves államépítő tevékenységével sem a hagyományokat meggondolatlanul felrúgó radikalizmus, sem a merev abszolutizmus, sem a nemzeti létet tagadó alkotmányosság nem egyeztethető össze. Az európai történelem menetéből megtapasztalta, hogy ideig-óráig hajlandók a társadalmak anyagi és véráldozatot pazarolni radikális eszmék, despotikus akarnokságok ígéreteitől megrészegülve, de valahányszor ilyen kilengések történtek az európai civilizációs körben, a szervesen építkező, a jogfolytonosságra hagyatkozó társadalmak mindig visszatértek történelmi hagyományaikhoz, és közmegegyezéssel formálódó reformokkal tökéletesítették magukat. Elég bizonyosságot meríthetett hitéhez a magyar történelem kényszerű alkotmányvédő harcaiból, szabadságharcokban bővelkedő menetéből is. 1850-ben, mint 1861-ben is, meg volt győződve arról, hogy a reformkorban megfogalmazódott, majd az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során fegyveres küzdelembe torkolló társadalmi és nemzeti konfliktusokra sem a Kossuth megcselekedte trónfosztás, sem a Ferenc József megvalósította abszolutizmus, sem a nemzetek történelmi létét megkérdőjelező Schmerling-féle centralista alkotmányosság nem elfogadható válasz. A korábbi két történelmi kísérlet annyi áldozatot kívánt, és annyi vizsalyt szült, amennyit sem a birodalom lakossága, sem Európa hatalmasságai nem tolerálhattak. A trónfosztás örömteli gesztusát, a Schwarzenberg kidolgozta és Alexander Bach megvalósította despotikus abszolutizmust egyformán levette napirendjéről a történelem. Bízott benne, hogy erre a sorsra jut Schmerling 1861-es koncepciója is.

Nem kell bizonygatnunk, hogy Deák elkötelezett híve volt az alkotmányos monarchiának. A magyar államiság megsemmisülésének lehetőségétől rettegvé pedig elengedhetetlenül szükségesnek vélelmezte, hogy az 1723-as országgyűlés által elfogadott, a rendi nemzet akarátát kifejező, de a Habsburg-dinasztiát is kötelező *pragmatica sanctio* képezze az alapját Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatának. Politikai retorikájában ezt többször megfogalmazta, de fontosnak tartotta 1847-ben az ellenzéki nyilatkozatban, majd 1848-ban a sajtótörvényben is hangsúlyozni. Abban már nem bízott, hogy a Habsburg-dinasztiát és a birodalom mindenkori vezető politikusai ugyanígy vélekednek a *pragmatica sanctio*-ban kodifikált „együtt és elválhatatlan birtoklás”, és az alkotmányos uralkodás kölcsönösségéről.

Deák gondolatilag és érzelmileg is megszenvedte a kortárs költészet – Kölcsey és Vörösmarty – által romantikusan felnagyított herderi jóslatot a magyarság haláláról, de Kossuthal és a fiatal radikálisokkal – Petőfi, Vasvári – ellentétben, nem hitt abban, hogy Magyarország leválasztható úgy az örökös tartományokról, hogy miközben a birodalom összeomlik, a magyar királyság épisége megőrizhető. Megrögzött félelme volt, hogy az „ausztriai Monarchia” felbomlásával „Magyarország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti”. Ezt sógorának, Oszterhueber (Tarányi) Józsefnek egy 1842. november 10–16. között dátumozott levélben vallotta meg.

Nincs most terünk ennek a dokumentumnak a részletes ismertetésére. Arról azonban szólnunk kell, hogy a „nemzeti elv” európai térhódítását érzékelve, miként ítélte meg a magyar államiság jövőjét. Szerinte az „ausztriai Monar-

chia" felbomlásával minden benne élő nép nyerne. Még az osztrákok is, mert a német államok között megőrizhetnék nemzeti létüket. „Igaz – tért át Magyarország jövőjére –, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállásukra s nemzetiségükre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna? Sem számuk, sem politikai fontosságuk, sem műveltségük, sem kereskedésük nem olyan, hogy ezáltal más nemzetek simpathiáját bírnák...” Európát vajmi kevésbé érdekeli Magyarország széthullása. „Úgy bánnának velünk, mint tört számokkal, s oda vetnének bennünket, hová mintegy adjustatio gyanánt jobbnak látnák.” Bár hessegetné, de a rémképek nem hagyták nyugodni: „Meg vagyok arról... győződve: hogy a Monarchiát veszély, Magyarország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti...” – írta –, s miközben Magyarország feldarabolásáról töprengve majdnem pontosan megrajzolta a trianoni határokat, egyetlen menekvést látott: „a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változásával ő is csak veszthetne, de semmit sem nyerhetne”.³

1850 áprilisában és 1861 augusztusában semmivel sem látta biztatóbbnak a birodalom és a magyar államiség jövőjét, mint 1842-ben. Az 1860-as nevezetes bécsi audienciát követően – a nemzeti és uralkodói akarat szembenállását tapasztalva – ismét sógorának, Tarányi Józsefnek vallotta meg félelmeit: „vulkán fölött ábrándozunk s mulatjuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel”, holott valós tényként fenyeget „bomladozása, szétmállása Magyarországnak is, a birodalomnak is”.⁴

Deák – a látszat ellenére – a már említett 12 év alatt sem tétlenkedett. Tapasztalta a nemzet benuhátságát, az abszolutizmus szigorát, melynek drasztikusságára talán a legjellemzőbb volt, hogy a túlbuzgó hivatalnokok 1854-ig még a falusi református presbitériumok tanácskozásait is megtiltották.

A magánélet legrejtettebb titkait vizslató besúgók, a császárhí hivatalnokok, a zsandárok által folyton zaklatott hétköznapiakat azonban bearanyozta negyvennyolc mitológiája.⁵ A szabadságharc oroszok általi leveretése a ténylegesnél nagyobbra növelte az ország és a honvédség erejébe vetett utólagos hitet. A vereség utáni kegyetlen bosszú növelte az osztrákok elleni országos gyűlöletet. Deák ugyan nem osztotta ezeket a nézeteket, de a fájdalom az ő lelkében is mélyen megfészkelte. Nemcsak politikusként, magánemberként is megrendítette Csányi László és Batthyány Lajos kivégzése, Vörösmarty és Wesselényi tragikus sorsa. Kehidai magányát naponként nyugtalanította a 13 tábornok aradi vértanúságáról, Haynau vérengzéséről, a 48-as képviselőtársai bebörtönzéséről, az erőszakkal császári mundérba öltöztetett honvédekről, az országban szerte bujdosó, az életüket emigrációba menekítő barátokról érkező

³ Deák Oszterhueber Józsefnek 1842. nov. 10–16. OSZK Kt. Lt., Másolatai: MOL, Deák iratok, R. 22. Legutóbb kiadta Sándor Pál, TSz. 1979. 2. sz. 262–282.

⁴ Deák Tarányi Józsefnek, 1861. január 9. *Deák emlékezete*, 281–283.

⁵ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I–IV. Bp., 1922–1937.; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–1861)*. Bp., 1967.

hírek. A magyar politikai élet máig legnagyobb nemzedékét sodorta pusztulásba a történelem.

Széchenyi Döblingben, Eötvös József, Szalay László, Pulszky Ferenc, Horváth Mihály önkéntes vagy kényszerű emigrációban, Bónis Samu és sok száz társa várfogságban... Rákóczi szabadságharcának lezárása óta emberileg, társadalmilag nem fészkelte meg magát politikai okokból annyi fájdalom, keserűség és tragédia az országban, mint 1848–1849 után. Támasz és segítség nélkül maradtak a csatákban elesettek árvái, özvegyei. Az önmagával meghasonlott emigráció vagy törökké lett, vagy egymás ellen vádaskodott, s e vádaktól a viddini levél a legsúlyosabbat hazaröppentette Magyarországra. Ismerős a kép... És mint 1526 óta annyiszor, mint a török kor végén a Wesselényi nádor nevével fémmjelzett összesküvéskor, a Thököly-féle mozgalom során, majd a Rákóczi-féle szabadságharc idején, most sem sikerült az integer, a Habsburg fennhatóságtól és uralomtól független Magyarországot megteremteni.

A hazát és a törvényességet önzetlenül, becsvágy nélkül szolgáló Deák ennyi tragédia, elvetélt vágy, megcsúfolt remény láttán érzelmileg sem maradhatott közömbös. Fokozta a felelősségét, hogy 1848-ban a törvényesség őre volt, és a reformkori tekintélyek közül egyedül maradt itthon. Ismerve a közéleti szerepvállalás kényszeréről vallott meggyőződését, ilyen lelki teherrel az értelmén és érzelmein, nem térhetett ki a nemzeti, társadalmi elvárások elől.

Soroljuk bár az eseti indítékokat, praktikus előnyöket, a nem szeretem gazdálkodástól való menekvését, Deák 1854-es Pestre költözése mégis kizárólagosan morális belső parancs volt. A tekintélyelvű magyar társadalom számára üzenet: Deák feladta kehidai magányát. Tekintélyét, moralitását, a reformkori politikai meggyőződését ismét az ország szolgálatába állítja. Ezúttal az ország központjában. Az Angol Királynő szálló 1854 ősztől a politikai cselekvés lehetőségétől megfosztott politikai centrummá vált. Számolni kellett vele.

Deáknak sem a politikai nézetei, sem a taktikája nem változtak Pestre költözése után. Továbbra is a „teljes jogegyenlőség alapján” óhajtotta „kifejteni s biztosítani alkotmányos életünket”, ahol a „polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen”.⁶ E téren – politikai retorikájában többször hangsúlyozva – az Egyesült Államok alkotmányos berendezkedését tartotta ideálisnak, de úgy vélte, hogy a történelmi, társadalmi hagyományokkal építkező Magyarország ezt csak hosszú, a rétegérdekeket folyton egyeztető küzdelemben valósíthatja meg. Tudta, hogy a teóriák és a valóság között óriási szakadék tátong, s „fájdalom – mondotta egyik országgyűlési felszólalásában –, a törvényhozót nem csak az okoskodás higgadt fonala, hanem az élet és annak körülményei, s az emberiségnek sajátosságai is vezérlik, és jaj annak a törvényhozásnak, mely ideális törvényeket alkot, melyeket az emberi élet naponkint s a tapasztalás minden órán meghazudtol”.⁷ Ezért ő a folytonos, lépésről lépésre történő jogkiterjesztés híve volt. Ennek lényegét már 1832-ben megírta Vörösmartynek: „ne akarjuk a százados

⁶ OSZK Kt. Fol. Hung. 1661. 209–226. f.

⁷ Kónyi, II. 290–295.

tölgyet éles nyelvünk egyetlen vágásával ledönteni, mert a mértékletes [!] erőlködés szándékunk tisztaságát ejtené gyanúba... felette hibázik ... azon hatalmas, ki Nemzetének szellemén fellyül emelkedve mindent egyszerre kívánna eszközlésbe venni, amit fellengző lángelméje jónak lát, ... nem figyelmeztve sok ezer másokra, kiket az önhaszon még most földhöz láncol..."⁸

Ismétlem: Deák Pestre költözését a nemzetszolgálat kényszerű parancsa diktálta. Kételyei azonban felerősödtek. Teljes bizonytalanságban volt afelől, hogy Ferenc József a birodalmat csőd felé sodró abszolutizmusból mikor és milyen irányban óhajt kibontakozni. Csak sejthette, hogy a megoldásra váró olasz és német egység megteremtésének a folyamata előbb-utóbb az alkotmányos jogfejlődést kényszeríti ki. Nem tudhatta azt sem, hogy az 1848–1849-es mitológiaián felnövekvő hazai új generáció milyen politikai irányt követ majd. Kiszámíthatatlan volt a hazai és az örökös tartományok társadalmának a viselkedése is. Deák csak abban volt biztos, hogy ha Ferenc József birodalma felbomlik, az a magyar államiság halálát, az integer Magyarország darabokra hullását eredményezi. Legsürgetőbb politikai feladatnak vélte tehát Magyarországnak és az örökös tartományoknak a viszonyát úgy rendezni a jogfolytonosság kritériumai alapján, hogy a birodalom egysége, ezzel Magyarország integritása ne kerüljön veszélybe. Ennek megtörténte után kezdhet a magyar parlament a demokratikus jogviszonyok megvalósításához.

A programhirdetést – Pestre költözése után – korainak tartotta, de nem tétlenkedett. Barátokat, eszmetársakat toborzott. Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Szalay László, Lukács Móric, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Falk Miksa, a korszak gazdasági, társadalmi, kulturális és diplomáciai problémáit legmélyebben elemző értelmiségiek és az új nemzedék legaktívabb politikusai – Lónyay Menyhért, Andrássy Gyula – látogatták rendszeresen az Angol Királynő Deák által bérelt lakosztályát. Jómaga pedig politikai visszhangot kiváltó látogatást tett Széchenyiné Döblingben. Felkarolt, tekintélyével támogatott minden olyan intézményt, kezdeményezést, amely a magyarságtudat ébrentartásán, elmélyítésén munkálkodott (Akadémia, Kisfaludy Társaság, Nemzeti Színház, Gazdasági Egyesület, Kazinczy-, Berzsenyi-ünnepségek), és erősítette a társadalmi szolidaritást (Vörösmarty-árvák). Átértékelte a sajtó szerepéről korábban vallott nézeteit. Lassú ráhatással politikai meggyőződésének szócsövévé formáltatta Kemény Zsigmonddal a *Pesti Naplót*. Némi megszorításokkal bizton állíthatjuk, felkészülten várta az európai politikában szükségszerűen bekövetkező, a Habsburg birodalmat kényszerű választás elé állító fejleményeket.

Ferenc József a neki tetsző abszolutizmust csak Lombardia 1859-es elvesztése árán – akkor is sokáig ingadozva – adta fel. 1859. július 15-én beismerve a kudarcot, gyógyírként politikusi fantáziákat megmozgató reményeket csillantott fel: "...egész figyelmemet és gondoskodásomat – ígerte – ezután zavartalanul szentelhetem feladatomban eredményes megoldására: hogy Ausztria belső jólétét és külső hatalmát gazdag szellemi és anyagi erőinek céltudatos fejleszté-

⁸ Deák Vörösmartynak, 1832. febr. 24. *Vörösmarty Mihály Összes Művei* XVII–XVIII. Levelezése. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső, sajtó alá rendezte Brisits Frigyes. Bp., 1965. XVIII. 33.

sével, ... törvényhozásának és közigazgatásának ... javításával tartósan meg-
alapozzam”.⁹

Az uralkodói szándék kinyilvánítása birodalomszerte megpezsdítette a poli-
tikai életet. Emlékiratok születtek, pamfletek, röpiratok árasztották el a városi
utcákat, a sajtó Prágában, Bécsben, Zágrábban, Pesten megtelt kibontakozási ter-
vekkkel. A honorációri réteg fantáziált. Az európai diplomácia figyelt. Magyaror-
szágon pedig minden korábbinál jobban kivirágzott 1848 mitológiája. A magentai
és solferinói vereség a magyar politizáló elitet mindenkinél jobban elektrizálta.
Ennek az elitnek a többsége – a kossuthi emigrációtól is biztatva – abban re-
ménykedett, hogy a világsíki fegyverletétel során elvetélt függetlenséget – Ausztria
szorult hatalmi helyzetében – most megtermi az itáliai és francia támogatás.

Csak Deák és köre hallgatott. Monográfiák sora született már erről a vívó-
dással teli hallgatásról, de történészek könyvtárnyi szorgoskodása sem volt
képes igazabb szintézist alkotni a korszak értelmi, érzelmi és nemzeti sorsot
fordító, korszakváltó politikai és történelmi lényegéről, mint a lelki alkatban De-
ákhhoz közel álló Arany János.

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza...

Mint mélybe indult sziklagörgeteg:

Élet? halál? átok, vagy áldás lesz? – Ah,

Ki mondja meg! ki élő mondja meg!

Vár tétován a nép, remegve bölcse,

Vakon előtte kétség és homály,

Idő! szakadna bár méhed gyümölcse...

Ne még, ne még – az istenért! – megállj.

....

Egy lépés a gomolygó végtelenbe,

Holott örvényzik a lét, a halál:

És mi fogódzunk a hitvány jelenbe:

Tarts még egy kissé, gyöngye szalmaszál!

Ferenc József a birodalmában kibontakozó válság keltette politikai érdek-
harcok káoszában is ragaszkodott az abszolutizmushoz. 1860. június 29-én a
Minisztertanácsban jelentette ki, hogy a felsőbb körökben is jelentkező „alkot-
mányosságra irányuló törekvéseknek” soha nem fog engedni, mert „a képvisel-
leti alkotmány Ausztriában a lehetetlenségek közé tartozik”, és ő nem tűrheti
„a monarchikus hatalomnak alkotmánnyal való korlátozását”.¹⁰ A politikai
helyzet képlékenységét és a birodalomban uralkodó bizonytalanságot jellem-
zi, hogy július 17-én a császár már kénytelen volt beleegyezni: a Reichsrath
hozzájárulása nélkül új adót nem vethetnek ki, és új kölcsönt nem vehetnek fel.

⁹ *Pesti Napló*, 1859. július 17.

¹⁰ *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai I–III*. Bp. 1913–1918., III. 44–45.; Redlich, Joseph: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem I–II*. Leipzig, 1920–1926., I/1. 504., I/2. 206.; Hanák, Péter: The first attempt at the Austro-Hungarian compromise – 1960. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 108 (1975). 23. Berzeviczi: *i. m.* III. 88.; Szabad, *i. m.* 39.

Augusztus 25-re pedig a tanácsadói javaslatára összehívta a schönbrunni értekezletet, ahol a konzervatívok rábírták a „történeti-politikai egyéniségek” jogainak elismerésére. Innen már egyenes út vezetett az októberi diploma kiadásához, amire október 21-én került sor. A diploma visszaállította a 47-es kormányserveket, engedélyezte a megyék szervezését, és megígérte az országgyűlés összehívását. Az 1860 október végétől 1861 augusztusáig eltelt hónapokban Deák az országbírói értekezleten harcolt a büntető és polgári törvénykönyv demokratikus tartalmáért, óvta a vármegyéket az 1848-as törvények szellemének az elherdálásától, a politikai és jogi zűrzavar előidézésétől. A megnyílt politikai térnek az 1848-as törvények szellemében történő elfoglalására biztatott mindenkit, és a demokratikus szellemiség megteremtésével nyugtatta a nemzetiségieket.

Az idő szorítása miatt mellőznünk kell az októberi diploma keltette politikai visszhang, és a hazai társadalmi mozgalmak ismertetését. Ezúttal politikai tartalmának elemzését illetően is meg kell elégednünk Deák tömör véleményével: Az októberi diploma – mondotta – „meg akarja végképp fosztani ... Magyarországot azon ősi alkotmányos jogától, hogy a közadónak és katonaállitásnak minden kérdéseit ... saját országgyűlésén határozhassa el; ... pénz- és hitelügy, hadügy, vám és kereskedelem, ezen leglényegesebb kérdései a nemzet politikai életének, egy közös birodalmi tanács alá rendeltetnek, hol azok fölött Magyarországra is egy, többségében idegen hatalom, nem magyar szempontból, nem magyar érdekek szerint intézkednék. És a közigazgatás terén is függővé teszi ... Magyarország kormányát az osztrák kormányzattól, oly kormányzattól, mely nem is felelős, de ha felelős volna is, nem felelne Magyarországnak, hanem a birodalmi tanácsnak, hol a mi érdekeink, midőn azok az ő érdekeiktől eltérnek, a többségnél aligha elegendő biztosítékot találnának.”¹¹

Az októberi diplomának ez a határozott visszautasítása azután fogalmazódott meg, miután a politikai zűrzavart fokozandó, Ferenc József 1861. február 26-án kibocsátotta a februári pátenst. Schmerling centralizált alkotmányossága a Bécsben üléselő közös Birodalmi Tanácsba szervezte volna a Habsburg Birodalom minden történelmi képződményét, országát.

A történelmi hagyományokat és a nemzeti elvet mellőző, a magyar alkotmányosságot teljesen felszámoló „államjogi zagyvalékot” Bécsben ünnepelték, Magyarországon a nyomában megmerevedett a politikai légkör. Mint 1850-ben, Deák ezúttal is üzent Schmerlingnek: „Magyarország valószínűleg nem fog a birodalmi tanácsba lépni – bocsátkozott jóslatokba –, mi Magyarország törvényes önállását föl nem áldozhatjuk; a sanctio pragmatica, mely ezen önállást biztosítja, föl nem forgathatjuk; azon szent és sérthetetlen alapszerződést, ... mely a nemzet és a fejedelem jogainak egyformán alapul szolgál, meg nem semmisíthetjük; az adó- és katonaaajánlás jogát, ... mely századok óta a nemzetet illetve, idegen kezekbe nem adhatjuk; a törvényhozás jogát a magyar királyon kívül senki mással meg nem oszthatjuk, Magyarországot ... octroyozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük.”¹²

¹¹ Kónyi, III. 37.

¹² Kónyi, II. 615.

A fejlemények ismertek. Az uralkodó még összehívta ugyan 1861 áprilisában az országgyűlést, de a magyar alkotmányossághoz való hajthatatlan ragaszkodása miatt azt 1861 augusztusában katonai erővel feloszlatta. A nemzeti szuverenitás és az alkotmányosság visszaszerzését ezzel megakadályozta, de a politizáló magyar nemzetet egy történelmi pillanatra egységbe kovácsolta. Ez Deák érdeme volt. Megkérdőjelezhetetlen tekintélyét tehetségének és önzetlen hazaszeretetének köszönhette. 1861-ben megvédte 48 mitológiáját, megóvta a nemzetet egy kétes kimenetelű zendüléstől, s attól, hogy európai nagyhatalmak játékszerévé váljon. Ha életműve csak ennyiben lenne összegezhető, akkor is igazat kellene adnunk Vörösmartynak: „Ilyen emberre szükség van a világon, nemcsak az országért, hanem azért is, hogy rossz óráinkban meg ne tagadjuk azon állítást, hogy az ember isten képére alkottatott.”¹³

The Mythology of 1848 and the Reality of the Neoabsolutism (Ferenc Deák and the Passive Resistance)

It was twice that Ferenc Deák refused the approach of Anton Schmerling. First, in April 1850, when the Minister of Justice appointed by Emperor Francis Joseph wished to discuss “issues belonging to the field of Hungarian Private Law” with him. Secondly, at the Address of the 1861 Hungarian Parliament, when he strictly rejected that Hungary would send representatives to the Imperial Parliament. In both cases the issue was the legal relationship and the political system of two states—Austria and Hungary. In 1850 he found the absolutism dreamed by Felix Schwarzenberg obsolete. In 1861 he saw that the centralist constitutionalism was doomed to failure. His ideal was a constitutional monarchy constructed of Hungarian historical traditions. In the depth of his soul Deák was threatened by the prophecy of Herder at the beginning of the nineteenth century. He had to struggle with the anguish of the vision of the death of the nation similarly to Kölcsey and Vörösmarty. In November 1842 he confessed his fears to his brother-in-law, József Tarányi. In his letter to him he contemplated on the collapse of the Habsburg Monarchy and a parallel dismemberment of Hungary, giving an almost accurate sketch of the “Trianon-borders”. He thought that our legislatot predecessors were the wisest to frame the Pragmatica Sanctio inn 1723, which secured the rule over Hungary, indivisible and inseparable from Austria, as well as sanctioning the inviolability of the Hungarian constitutional safeguards. Referring to that act, Deák sought for a solution that would secure the constitutional government of both countries, and at the same time, besides the indivisible and inseparable rule over the countries it provides a mutual defence for one another either for time of peace or war.

It was extremely courageous of Deák to leave Pest for Kehida in December 1848. The young radicals and the Madarász-brothers could easily have accused him of betrayal. He needed even more bravery to say no to Anton Schmerling in 1850 as well as in 1861. Furthermore, it was deeply wise of him to detach himself from Kossuth’s vision of entire independence, and, in his more optimistic moments, of a Hungarian empire. However, it was not courage, rather historical and social psychological knowledge that he needed not to regard Kossuth’s plan of Danubian Alliance as realistic. He needed sober political analysis and studies of social psychology to be aware of the fact that although the 1859 crisis of

¹³ Vörösmarty Wesselényinek, 1846. okt. 11. Vörösmarty Levelezése, XVIII. 187.

Austria would revive the myth of 1848 but this myth would not be enough for a victory of a war of independence.

Against these political streams Deák only had his own conviction. In this, however, he was resolute. He was convinced that in the pressure of the great empires Hungary could survive only within the Habsburg monarchy. That was the very reason why he was so faithful to the Pragmatica Sanctio of 1723. Not only in 1860-61, and not only while he was editing the basic laws of the compromise. On editing the 1847 *Declaration of Opposition* he considered it to enlist it under separate heads in the program, as he qualified it in the Press Act of 1848 as a capital offence to agitate against the inseparable and indivisible rule. Between 1865 and 1867 Deák and his followers interpreted the constitutional institutional system of the indivisible and inseparable rule over Hungary and Austria within the framework of modern civic constitutionalism. Had he done nothing more, he would deserve the attention and respect of the succeeding generations.

As far as the construction of government and the human rights of the citizens of Hungary were concerned, Ferenc Deák aimed at the political structure of the United States of America. He revealed this dream of his in several of his speeches in the parliament. However, he knew that a country with traditions of several centuries and feudal hierarchy can only achieve this with slow jurisdiction if it is to avoid the shocks of a revolution. Owing to his originally humanitarian belief, he rejected the idea of a revolution demanding blood and victims. He believed in constantly constructing reforms. He was convinced that it was impossible to chop a hundred-year-old oak tree with one single stroke of an axe. He was sure, it was patience, constant work, and the gradual expansion of rights which were necessary. He supposed it was important for the survival of the nation, the happiness of the people, and the mutual respect of the interests too. But he maintained every possible minute should be used to improve the situation of the nation, for he who wastes valuable moments, steals something from the nation itself. That is why he was pleased by even the smallest results, and is why he was able to do his political work between 1833 and 1875 without offending anybody personally.

Such a puritan character, who, as Ferenc Deák, lacks individual ambitions can rarely be found in political life. He belonged to the last generation of the Hungarian middling nobility the members of whom considered it as their moral obligation to offer their talent and strength for the benefit of the country. His knowledge of history and law was uniquely outstanding among the Hungarian politicians. His working capacity, if there was opportunity for reforms, was unsurpassable. The draft of criminal and civil law codex he edited with his colleagues, mainly László Szalay in 1842-1843, was admired by German experts too. But he knew when to stay in the background. He resigned from politics for years if he felt it was no time for reforms, or if the state power made the work of the parliament impossible. In these periods he would read, educate himself, told stories and waited patiently for the next favourable opportunity for jurisdiction. He sternly believed in the power and superiority of law. He never bowed, even in front of monarchs. He claimed they were just obliged by the law as everyday people. That was the reason why he raised his voice against any injustice. His figure was best characterised by Mihály Vörösmarty: "The world needs this kind of people, not only for the country, but so that in our bad hours we would not deny the dogma, according to which man was created of the picture of God."

Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben

Az 1859-es vesztes háború Franciaország és a Szárd Királyság ellenében nyilvánvalóvá tette az Osztrák Császárság diplomáciai elszigeteltségét és gyengeségét. A nagyhatalmi állásában megalázott birodalom számára súlyos presztízsveszteséget jelentett Lombardia elvesztése, s a vesztes háború tovább növelte a fenyegető államcsőd valószínűségét. A háború felszínre hozta a belső instabilitást is a birodalom minden pontján, de mindenekelőtt Magyarországon. Lassú és bizonytalan tapogatózó útkeresés indult el a birodalmi vezetés köreiben a bel- és külföldi pozíciók stabilizációja érdekében. Ennek kiemelkedő állomása volt 1860. október 20-án a magyar konzervatívok kezdeményezésére Ferenc József által kibocsátott októberi diploma, amely meghirdette az alkotmányos kormányzáshoz való korlátozott visszatérést, miközben az uralkodó abszolút hatalmát döntő pontokon érintetlenül hagyta. Magyarországon és Erdélyben is visszaállították az 1848 előtt létező kormányzésekét. Az uralkodó kinevezte Vay Miklós bárót magyar kancellárrá és Majláth György grófot a helytartótanács elnökévé. Elrendelte a megyei autonómia újjászervezését: megyei bizottmányok alakítását, a megyei tisztikar megválasztását, ígéretet tett az országgyűlés összehívására. Konzultációkat irányozott elő el az 1849-ben létrehozott Szerb Vajdaság és Temesi Bánság jövőjéről.¹

Az ezt követő közel egy év megítélése kulcsfontosságú a Deák Ferenc életművével foglalkozó szakirodalomban, s nem véletlenül, hiszen Deák számára az egy évtizednyi részben kényszerű, részben önként vállalt hallgatás után ekkor nyílt meg újra a tér a politikai cselekvés és nyílt állásfoglalás előtt. Mégis a diploma kibocsátása utáni első hónapokban Deák mintha még mindig a passzív ellenállás politikáját folytatta volna. Szűk baráti körben, de a Vay megbízottjaként őt felkereső Somssich Pál előtt is kijelentette: nem kíván állást foglalni a közvélemény előtt, de nem ellenzi a hivatalvállalást, s támogatja a megyék visszaállítását, valamint a főispánok által leteendő eskü kérdésében is igyekezett az 1848-as elvek fenntartása mellett a konzervatívok számára is elfogadható kompromisszumot találni.² A konzervatívok előtt sem rejtette azonban véka

¹A diplomát és a hozzá kapcsolódó uralkodói iratokat közli magyarul: *Deák Ferenc beszédei*. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1903. II. 492–507.

²Sennyey Pál levele Vay Miklóshoz, Pest, 1860. december 14., közli: *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Lévy József bevezetésével. Bp., 1899. 355–356.

alá, hogy ebben pusztán az a cél vezet, hogy mielőbb lehetővé váljon az országgyűlés összehívása.³ Ugyanakkor visszautasította a neki felajánlott országbírói posztot, s magánbeszélgetéseiben nyíltan szólt a diplomával kapcsolatos ellenvetéseiről. Közvetlen híveinek rábeszélése ellenére sem volt hajlandó részt venni 1860 decemberében az esztergomi tanácskozáson, mely javaslatot kellett tenni arra, milyen szabályok szerint kerüljön sor az összehívandó országgyűlés képviselőinek megválasztására. Sőt másokat is lebeszél, hogy ott megjelenjenek, mondván, ott „csak üres szócséplés várható, és a törvénytől semmilyen eltérést sem engedhetünk meg.”⁴ Kemény Zsigmond báró ezzel szemben október 25-től a *Pesti Napló* hasábjain nyíltan hirdette az 1848-as törvények helyreállításának programját.⁵ Feltételezhetően azonban egyeztetette ezt Deákkal, ahogy azt a korábbiakban is tette politikai tartalmú közlemények esetén.⁶ Deák csak egy alkalommal lépett ki a nyilvánosság elé, amikor a konzervatív politikus, Zsedényi Ede nyilatkozatot jelentetett meg a *Pesti Napló* november 23-i számában, melyben kijelentette, hogy maga a Batthyány-kormány is megsértette az 1848. évi áprilisi törvényeket, s ezzel nyilvánvalóan az 1848-as program ellen agitált. Erre mind Eötvös József báró, mind Deák mint az érintett kormány egykori tagjai nyilatkozatban tiltakoztak. Deák ez alkalommal nem tett nyíltan hitet az 1848-as törvények visszaállítása mellett, állásfoglalása mégis megerősítette a Kemény által hirdetett programot. A *Pester Lloyd* november 21-i száma azonban a *Der Fortschritt* bécsi újsággal polemizálva Deák felhatalmazására már közhírré tette – a *Pesti Napló* egy nappal későbbi fordítását idézve –, hogy „Deák is csak az 1848-iki törvényeket tekinti alkotmányos életünk további kifejlődése jogszerű alapjának...”⁷

³ Vay Miklós levele Szőgyény Lászlóhoz, Pest, 1860. november 29., közli: *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai*. Kiadja fia. Bp., 1917 III. 232.

⁴ Kónyi II. 515–521. és Fest Imre: *Emlékirataim*. Bp., 1999. 91.

⁵ Október 25-én Királyi Pál cikkében kifejtette, „a provisoriumból kilépő kormány a nemzeteli kibékülésre” az „1848-ki alapot” veheti kiindulópontnak (PN 1860. okt. 25. 248-3213. sz.). Kemény az esztergomi tanácskozás apropóján javasolta az 1848-as választójogi rendelkezések alkalmazását (PN 1860. okt. 27., 28., nov. 3. 250-3215., 251-3216., 255-3220. sz.). Nover ber elején Falk Miksa a sajtótörvénykezésről (PN 1860. nov. 1., 6. 254-3219., 257-3222. sz.), Illucz Oláh János pedig a megyei intézményrendszer újjászervezéséről (PN 1860. nov. 8. 259-3224. sz.) fejtette ki ugyanezt. Kemény igen fontos nyilatkozatot tett azonban november 20-án: „Védeni fogom az 1847/8-ki törvények törvényességét; de az országgyűlés általi revisiót szintén nem ellenzem.” Vö. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választójtján* (1860-61). Bp., 1967. 85-87.

⁶ Lónyay Menyhért naplójegyzete, 1860. október 23., idézi Kónyi II. 508. Somssich Pál és Sennyey Pál levele Deák álláspontjáról (Pest, 1860. okt. 30., ill. Pest, 1860. dec. 14.), in: *Emléklapok* 324., 355. Deáknak a *Pesti Napló*ra gyakorolt hatásáról lásd: Buzinkay Géza: *Nemzeti ellenállás politikai síkon és az „egyeztetés” világnézete: Kemény Zsigmond Pesti Naplója (1855-től)*. In: *A magyar sajtó története* II/1. kötet. 1848-1867. Szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla. Bp., 1985. 376-377., Takács Péter: *Deák Ferenc politikai pályája 1849-1865*. Bp., 1991. 59.; Schlett István: „Jogfolytonosság és oppor-tunitás” – Deák pozíciójának kialakulása a kiegyezéshez vezető úton. In: „Lőjj el Szabadság!” *Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünnepelő kötet*. Szerk. Pesti Sándor, Szabó Máté. Bp., 2003. 41-42.

⁷ *Pester Lloyd*, 1860. nov. 21. Nr. 268.; *Pesti Napló*, 1860. nov. 22. 271-3236. sz.; lásd még *Pester Lloyd*, 1860. nov. 23. Nr. 270.; *Pesti Napló*, 1860. nov. 23. 273-3238. sz.

Deák aktivitása azonban csak 1861. január közepétől bontakozott ki, Pest város közgyűlésén január 17-én lépett fel először az igazságszolgáltatás rendezésének kérdésében.⁸ Ezt követően egyrészt a Pest városi közgyűlés, másrészt az 1861. január végén összeülő országbírói értekezlet jelentett számára alkalmat elvei hirdetésére. Az április 2-ára összehívott országgyűlésen a felirati párt vezéréként a perszonálunió programja közjogi alapelveinek képviselőjére vállalkozott, s a felirati párt és határozati párt nézeteltérései dacára a nemzet ünnepelt vezetőjeként lépett ki az országgyűlés feloszlata nyomán fokozatosan újra bezáruló politikai színtérről.

Abban megegyezik a tevékenységét elemzők véleménye, hogy az októberi diploma kibocsátása utáni hallgatást többféle motívum inspirálta. Egyrészt taktikai megfontolások: várta, hogyan reagál a közvélemény, talán arra számítva, a radikális hangok után a mérséklet józansága nagyobb súlyt kaphat.⁹ Másrészt azonban bizonytalanság, bizonyos fokú tanácstalanság is jellemezte Deáket. Mindenekelőtt két fontos bizonyítékra támaszkodhatunk: a sógorához, Oszterhueber Tarányi Józsefhez írt 1861. január 9-i levelére, mely szerint „...most kábul a fejem, elszorul mellem: ha szembenézek a lehetőségek azon chaosával, mi előttünk áll, s miből egy elhibázott lépés végveszélybe viszi a hazát. Engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.”¹⁰ illetve Lónyay Menyhért naplójának azon, Kónyi Manó által is idézett 1861. március eleji bejegyzésére, miszerint ha „...adósságok vállalása, a hadügyben teendő concessiók által nyugalmat, alkotmányos szabadságot, anyagi felvirágzást mégis lehetne szerezni, és különösen az által Szt. István koronájának egységét biztosítani, érdemes lett volna ezen concessiókat téve a forradalmi bizontalan tért kerülni...”¹¹ Ferenczi Zoltán *Deák élete* című munkájában az 1860. decemberi 27-i uralkodói audienciának jelentős szerepet tulajdonít, szerinte a bizonytalankodás csak addig tart, majd a határozott s reményteli aktivitás következett, mint írja, Deák „...visszanyeri erélyét s egyenesen a dolgok közepébe áll”.¹² A szakirodalom túlnyomó többsége ezzel szemben azt hangsúlyozza, az uralkodóval való személyes érintkezés még inkább világossá tette Deák előtt a lehetséges megállapodás nehézségeit. E bizonytalankodás egyesek szerint csak „elvek és szabályok” megfogalmazására indította, s elhárította a „cselekvési terv” készítését, mivel nagyon messzinek látta a megállapodás lehetőségét,¹³ a több-

⁸ Hogy milyen fontosságot tulajdonított fellépésének, mutatja, hogy a beszéd *Pesti Napló*-beli közlése előtt maga korigálta a szöveget. Takács *i. m.* 93. A későbbiekben is szokása volt, hogy az általa fontosnak tartott beszédeit, általános szokásával ellentétben, a képviselőházi naplóban saját maga ellenőrizze. Kónyi Manó: *Hogyan revidálta a Deák Ferencz az ő beszédeit.* *Nemzet*, 1887. ápr. 10. 6. évf. 1657. (99.) sz. Melléklet 9–11. Köszönöm Szabó Dánielnek, hogy ez utóbbi cikkre felhívta a figyelmemet.

⁹ Szabad *i. m.* 85.; Sarlós Béla: *Deák és a Kiegyezés.* Bp., 1987. 27.

¹⁰ Közli: Kónyi II. 531.

¹¹ Lónyay Menyhért: *Jegyzetek 1860. október 27. – 1861. augusztus vége.* MTA Könyvtár, Kézirattár Ms 5305/252., 1861. március 4-i bejegyzés, apró módosításokkal idézi: Kónyi, II. 593.

¹² Ferenczi Zoltán: *Deák élete.* Bp., 1904. II. 256.

¹³ Schlett, *i. m.* 43., 50., 62.

ség úgy értékeli, Deák konkrét gesztusokat is tett kompromisszumképességének demonstrálására.¹⁴

Abban ismét csak teljes az egyetértés, hogy a februári pátens kibocsátása 1861. február 26-án fordulópontot jelentett, hiszen az egyezkedés feltételei azáltal lényegesen romlottak, ha egyenesen nem elenyésztek. A szakirodalom túlnyomó többsége szerint ezután Deák fő feladatának az általa vállalható maximális program felmutatását tekintette, programja – ahogy Hanák Péter fogalmaz – a „reménytelenségből fakadó intranszigencia”. Ettől kezdve a szakítás kedvező pillanatát várta, úgy, hogy annak felelősségét a bécsi kormányzatra lehessen hárítani.¹⁵ Ezzel szemben Szabad György álláspontja szerint Deák magatartását az 1861. április 2-ától ülésező magyar országgyűlésen is az egyezkedés szándéka motiválta, s ilyen irányban tapogatózó útkeresése tovább folytatódott.¹⁶

Előadásomban az 1860. december – 1861. február közötti három hónapról eddig rendelkezésre álló ismereteinket kívánom gazdagítani, mindenekelőtt egy régi-új forrást: Lónyay Menyhért naplóját felhasználva. Nem ismeretlen ez a szöveg a Deák életútját kutatók előtt, hiszen Kónyi Manó az 1860. októberi diploma kibocsátása és az országgyűlés feloszlata közötti időszakra vonatkozó információinak túlnyomó többségét – részben megjelölve a forrást, részben nem – ebből a naplóból merítette. Döntő pontokon idézte is – ha helyenként stilizálva és apró módosításokat téve is – Lónyay feljegyzéseit Deák nyilatkozatairól. A szakirodalom ennek nyomán lényegében kizárólag csak ezeket a megállapításokat használta fel, anélkül, hogy az eredeti naplószöveg sokkal gazdagabb forrásértékét kiaknázza volna.

* * *

Nem állnak rendelkezésünkre pontos híradások Deák politikai nézeteiről az 1850-es években, hiszen az erre vonatkozó feljegyzések mind évtizedekkel később születtek. Ennek ellenére feltételezhetően az 1848-as törvények helyreállításának programját vallotta,¹⁷ egy fennmaradt titkosrendőri jelentésből az mindenesetre teljesen világos, hogy Deák e kezdeti időszakban is elhatárolta magát a konzervatívok által képviselt, az 1848. áprilisi törvények előtti időszak államjogi viszonyainak restaurálását célzó törekvésektől.¹⁸ Ugyanakkor,

¹⁴ Sarlós, *i.m.* 32–33; Takács, *i. m.* 86., 101.; Molnár András–Deák Ágnes: Utószó. In: Deák Ferenc: *Válogatott politikai íráskorok és beszédek*. Sajtó alá rendezte Molnár András, Deák Ágnes. Bp., 2001. II. 652.

¹⁵ Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése). In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Zalai gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 55–57., az idézetet lásd: Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Sajtó alá rend. Somogyi Éva. Bp., 2001. 73.; vö. Hanák Péter: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései. In: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. T-Twins, 1994. 55–57.; Takács *i. m.* 101., 130.; Molnár–Deák *i. m.* 653.

¹⁶ Szabad *i. m.* 569–571.; Sarlós *i. m.* 86.; Körmöczy Katalin: Deák Ferenc életútja. In: *„...A mi megmarad, fordítsa jó czélokra”*. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk. Körmöczy Katalin. Bp., 1992. 113.

¹⁷ Somssich Pál, Kerkapoly Károly és Horvát Boldizsár jóval későbbi visszaemlékezését közli Kónyi II. 396–397., 403–406.

¹⁸ „3.” jelzésű besúgó jelentés, Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, III. K.k. Armeek-Kommando, Polizei Section 185. cs. 1470/1851. Közli: Molnár–Deák: *i. m.* 646–647.

ahogy az 1860–61-ben nyilvánvalóvá vált, maga a 48-as jelszó és program mögött többféle elképzelés is meghúzódhatott. Ragaszkodás magához a törvények betűjéhez nem jelentett egyértelmű programmeghatározást, hiszen éppen a perdöntő vonatkozásban, Magyarország és Ausztria államjogi viszonyát illetően a törvények nem tartalmaztak szabatos körülírást, éppen ezzel könnyítve meg mindkét fél számára 1848 késő tavaszán–nyarán, hogy saját értelmezését próbálja meg érvényre juttatni. Ezért az 1848-as program jelenthette a Batthyány-kormány tevékenységének fő irányaként az áprilisi törvények kereteit pusztá perszónaluniós keretekké tágítani kívánó törekvéseket is, de jelenthetett kevesebbet is. Amikor Szőgyény László 1859 júliusában Deák bécsi látogatásakor az iránt érdeklődött: ha tanácskozásra hívnák Bécsbe, hajlandó lenne-e megjelenni, s szerinte mi a lehetséges kiegyezési alap, válasza az 1848-as törvények alapján összehívott országgyűlést jelölte meg kiindulópontként, amely majd rendezheti a „változott körülményekhez képest” az örökös tartományokkal való viszonyokat, jelezve azonban, hogy „opportunitás szempontjából” talán lehetne az 1848 előtti törvények alapján is „rendezést eszközölni”, ami azt mutatja, nem teljesen egyértelmű álláspontja, maga is bizonytalankodott még.¹⁹

Lónyay naplójából jól ismert Deák kijelentése az októberi diplomáról: „...az eddigi eredményt compromittálni nem szeretné, s oly alapnak veszi, amelyből jó fejlődhetik.”²⁰ A diploma nyomán újra működhettek a politikai véleménynyilvánítás legális fórumai, ami Deák számára is megteremtette a politizálás színterét. Ugyanakkor a magyar konzervatívok politikai alapelveivel számos tekintetben ellenkező nézeteket vallott.

A konzervatívok Deákhoz hasonlóan a *pragmatica sanctio*t jelölték meg mint a birodalmi viszonyokat szabályozó alaptörvényt, véleményük szerint azonban az a birodalom egyes országait szoros államjogi egységbe, ún. reálunióba fogta össze, s ennek alapján mindaz, amit a rendi közjog a magyar király hatáskörébe utalt, s amit az uralkodó a modern alkotmányos intézményrendszerben nem tartott meg saját hatáskörében (mint ahogy például megtartotta a külügyet), automatikusan közös ügyé vált, s a birodalmi tanács hatáskörébe került. Sőt még tovább is kívántak lépni, ahogy ezt az országgyűlés újonc- és adómegszavazási jogának kétségbevonása mutatta. A diploma a hagyományos rendi dualizmus továbbfejlesztéseként a dualizmus elemeit is tartalmazta, amennyiben a közös ügyek alkotmányos kezelésére hivatott birodalmi tanács tagjait egyfelől a magyar országgyűlés, másfelől az ún. ausztriai szűkebb birodalmi tanács által kívánták megválasztatni.²¹ Elzárkóztak a felelős kormányzat eszméjétől, mind birodalmi, mind országos szinten, szerintük egyszerűen azt az elvet kellett volna érvényesíteni, hogy a belső magyar ügyekben az uralkodó kizárólag magyar tanácsosainak meghallgatásával döntsön. Az országgyűlés menetét látva azonban többen, mindenekelőtt Dessewffy Emil gróf és Apponyi György gróf országbíró eljutottak addig a felismerésig, hogy az 1848-as

¹⁹ Szőgyény-Marich *i. m.* II. 141.; idézi Kónyi II. 404.

²⁰ Lónyay naplójegyzete, 1860. október 27., idézi Kónyi II. 508.

²¹ Hanák: 1867 -európai térben és időben *i. m.* 41–42.

törvényeket mint jogalapot szükséges elfogadni, hogy azok revíziójához megnyithassák az utat, miközben például a tárca nélküli miniszter Szécsen Antal gróf mindvégig mereven elzárkózott ettől.

Deák nem vállalta a közös platformot velük. A Habsburg Birodalmat Magyarország számára ő is a kívánatos politikai létezési keretnek tekintette, s nem kívánta a független Magyarország megteremtését. Az 1848-as áprilisi törvények jogérvénye helyreállításának jelszavával egyszerre érveltek hívei az októberi diploma s 1849 elszakadáspárti álláspontja ellenében, miközben a törvényekhez való ragaszkodás adott szituációban egyúttal lehetett ki nem mondott elhatárolódás 1848 nyarának tiszta perszónálunióra épülő eszményeitől is. Kiindulópontként elfogadták az októberi diplomában megjelölt *pragmatica sancti*ót mint a birodalom viszonyait szabályozó alapszerződést az ország és az uralkodó között,²² azt azonban perszónálunióként értelmezték, s hirdették, a modern alkotmányos viszonyok között a korábban a rendi közjog keretében a királyt illető jogkörök a magyar országgyűlés alkotmányos kontrollja alá kell, hogy kerüljenek. Ezen értelmezést Kossuth is igen világosan kifejtette Szentkirályi Mórichoz írt levelében 1847-ben: „Mi a *pragmatica sancti*ót tiszteljük, de ennek értelmét a fejedelem egységén túl közbirodalmi egységre terjeszteni honárulásnak tartjuk. Ahol érdekeink Austria érdekeivel érintkeznek, a fejedelmi egységnél fogva örömetest segédkezet nyújtunk, hogy ezen érdekek kiegyenlítése megkísértessek, de az 1790:10-et semmi esetben fel nem adjuk – s ha ezen kiegyenlítés valamiben meg nem történhetik, arra reá nem állunk, hogy hazánk érdekei Austria érdekeinek alárendeltessenek...”²³ A perszónálunió azonban Deák és köre számára 1860-61-ben maximális program volt, aminek a realizálását elsősorban külpolitikai tényezők kedvező alakulásától várhatták.

Újabb háborút Olaszországgal nem kívántak, mivel úgy vélték, az nagyon meggyengítheti a Monarchiát, a külső és belső nyomás növekedése széteséssel fenyegetheti. Leginkább abban bíztak, hogy – ahogy azt Anglia is szorgalmazta – Ausztria „eladja” Velencét, s így kivonja jövőjét az olasz egység megteremtésének sodrásából.²⁴ Remélték, s kedvező tényezőként tartották számon viszont a német egység jövőbeli megvalósulását, az 1848-as nagynémet álláspont-hoz maradtak hűek, véleményük szerint ez teremthette volna meg a kívánt

²² Hanák Péter ezt a konzervatívok találmányának nevezi, utalva arra, hogy 1857. évi hódoló feliratukban már hivatkoztak arra. Hanák: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. I. m. 313. Azonban az 1848. augusztus 31-én V. Ferdinánd nevében István nádorhoz intézett ún. *Staatschrift* is a *pragmatica sancti*ót „álladalmi alaptörvény”-nek nevezte, mint amelyből következett „egység a legfőbb álladalmi kormányban, az öszves finantz ügy vezetésében, a hadsereg tartásában és vezényletében”. *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak...* 1. füzet Buda, 1849. Függelék 6. Sőt az 1848. április 11-én szentesített törvénycikkek előbeszéde is tartalmazott utalást a *pragmatica sancti*óra. Ugyanakkor kétségtelen az, hogy az 1850-es években a liberális magyar politikusok a *pragmatica sancti*ót még csak mint az örökletes királyság intézményének teljes mértékbeni megalapozását tekintették fontosnak. Vö. Eötvös József: *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól.* Pest, 1861. 97. (*Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands.* Leipzig, 1860. 78.)

²³ Kossuth Lajos levele Szentkirályi Mórichoz, 1847. febr. 5. MOL R 90 I. 243.

²⁴ Lónyay naplójegyzete, 1860. október 27-i bejegyzés.

perszonáluniós államjogi viszony nemzetközi előfeltételeit.²⁵ Az azonban a fennmaradt forrásokból nem állapítható meg egyértelműen, Deák a tárgyalat időszakban milyen esélyeket jósolt a német egység megvalósulásának, pedig ez fogódzókát nyújthatna kompromisszumkészségének motívumait kutatva. Azt azonban tudjuk, hogy mindig is igen pesszimistán nyilatkozott bizalmas körben a nemzetközi viszonyok Magyarországra gyakorolt lehetséges hatásait illetően. Az őt ezekben a hónapokban leginkább foglalkoztató külpolitikai kérdés mindenestre az volt, lesz-e újabb olasz háború, vagy sem. Két adatot ismerünk arról, hogy Deák a magyar emigráción keresztül igyekezett pontosabb értesüléseket szerezni: egyrészt 1861 januárjában Kiss Miklóson keresztül kért információt,²⁶ másrészt majd az országgyűlés ideje alatt április végén – május elején Teleki László grófot kérdezte erről.²⁷ A válasz mindkét esetben negatív volt. Mennyiben játszott ez szerepet Deák döntéseiben? Mivel egy újabb háború nyomán a birodalom szétesése nem volt kívánatos lehetőség Deák számára, programja nem függött a háború eshetőségétől oly értelemben, ahogy azt a háború nyomán az elszakadás kül- és belpolitikai feltételeit megérni remélik esetében elmondhatjuk.

Januárban a dilemma számára az lehetett: ha lesz háború, nem érdemes megegyezési programon gondolkodni, hiszen a háború felkorbácsolja a nemzeti radikalizmust, hiábavaló politikai öngyilkosság lenne kompromisszumos javaslattal fellépni. Sőt háború esetén Deák minden bizonnyal távol maradt volna a politikai színtértől. Erre vonatkozhattak azon megjegyzései, miszerint ő „a mult idők maradványa”.²⁸ Úgy ítélte meg, egy kiélezett, forradalmi helyzet esetén számára nem marad más, mint a háttérbe vonulás, s az irányítás átengedése az emigrációval kapcsolatban álló közjogi radikálisoknak.²⁹ Min-

²⁵ A legrészletesebben Eötvös József fejtette ki ezt *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* című röpiratában. A *Pesti Napló* munkatársának, Falk Miksának adott későbbi instrukciói szerint Kemény Zsigmond is fontosnak ítélte elősegíteni, hogy „az ausztriai liberalizmus a német egység felé irányuljon”. Kemény Zsigmond levele Falk Miksához, Pest, 1861. október 23. OSZK Kt. Fond IV/460. 4. sz. Közli Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Bp., 1883. 207. Vö. Takács i. m. 73. Kemény ezen instrukciója valószínűsíti, hogy Eötvös reményeiben osztoztak Deák szűkebb körének tagjai is. A későbbi Deák-párt elképzeléseiről a német egység ügyében lásd: Diószegi István: A Deák-párt és a német egység. *Századok*. 104. évf. 1970. 2. sz. 227–250.

²⁶ Kiss Miklós levele Kossuthhoz, Párizs, 1861. jan. 20. MOL R 90 Kossuth gyűjtemény I. 3595. Idézi: Szabad i. m. 289.

²⁷ Nedeczky István visszaemlékezését ismertette Máriássy Béla: *A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. I. Ferenc József*. IX. Győr, 1889. 28. és Kónyi III. 111–112.

²⁸ Deák levele Oszterhueber Tarányi Józsefhez, Pest, 1860. december 30. Közli: Kónyi II. 523.; S. P. levele Vay Miklóshoz, 1860. október 30. estve, közli: *Emléklapok* 344.

²⁹ A közjogi radikálisok sem látták ezt másként, jellemző lehet erre az emigráns Jósika Miklós vélekedése 1861 augusztusában: „Én mindaddig, míg a dolgok normalis útban vannak s a zöld asztalnál – nemcsak feltétlenül bízom Deák hazafiságában s eszében, hanem őt tartózkodás nélkül olyan embernek hiszem, ki vezérnek született. Ellenben mihelyt ügyünk a zöld asztal mellől az *actio* terére lép, mihelyt M[agyar]ország az ultima populorum rátióhoz, azaz a forradalomhoz nyúl vagy abba besodortatik, Deák Ferenc azon percben paralizálva lesz – és teljes meggyőződés szerint nemcsak alkalmatlan a vezérségre, hanem tekintélyénél fogva nagyban veszedelmessé válhatik, mert lehangoló szerepet fog játszani.” Jósika Miklós levele Pulszky Ferenchez, Brüsszel, 1861. aug. 30. OSZK Kézirattár Fond VIII/484.

denekelőtt ez volt számára a külpolitikai bizonytalanságok tétje 1861 elején. A negatív válasz hozzájárulhatott a passzivitásból való kilépéshez.

A színpalak mögött azonban már 1860 utolsó hónapjaiban igyekezett a remények és kétségek között a különböző eshetőségekre felkészülni, köztük az esetleges egyezkedésre is.

December közepe táján több ízben is találkozott Vay Miklóssal, s mint Lónyaynak kifejtette, az „olyakat mondott nekem – mondja az öreg Úr –, melyek után azt kellene hinnii, hogy a törvényes állapot visszaállítása bizonyos előre látott eventualitásnak tekintetik a legfelsőbb körökben is” – írja Lónyay egy Kónyi által nem idézett részletben. Ezek után Lónyay egyenesen nekiszegte a kérdést, véleménye szerint mennyiben lehetne változtatni az 1848. áprilisi törvényeken. „Az öreg Úr cathegorice mondá, hogy az azon törvényekben kimondottaknál csak 3 tárgyban nem engedne.

1-szer oly qualificatoria, mely igen megszorítaná a követválasztói képességet, nem tudna beléegyezni. Az adó után kellene meghatározni.

2-szor. Nem mondana le a felelős kormány eszméjéről.

3-szor. Az országgyűlésnek adó és újonc megszavazási jogáról.”³⁰

A lehetséges megállapodás módozatáról Lónyay naplója ugyan nem sokat árul el, egy helyütt azonban Eötvöst idézve feljegyzi december végén, hogy míg Eötvös a közösen érintő kérdésekről dualista alapon az ausztriai parlamenttel kívánna megállapodni, addig Deák inkább az egyes ausztriai tartománygyűlésekkel tárgyalna.³¹ Más alkalommal is kifejti Deák, hogy az alkotmányos testületeknek kellene tárgyalniuk egymással, nem valamiféle közös „comité”-nak, mondván, „kevés ember lesz, ki nálunk a kérdéseket értse, akik értik gyakorlattal, kiválólag austriai érdekek által vezéreltetnek.”³² Ragaszkodott ahhoz, hogy az országgyűlésen a közjogi kérdést illetően minden lényegi pontot törvény formájában rögzíteni kell, s csak azután kerülhet sor minisztérium felállítására.³³

Az uralkodói audiencia december 27-én minden bizonytalanság mellett is további ösztönző erőt jelenthetett a vállalható kompromisszum határainak latolgatására, mivel Eötvös – legalábbis február végén visszatekintve – úgy nyilatkozott, „a császár maga úgy állítá nekik a kérdést, hogy ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre nézve egység létesíthető, ő kész lenne a 48-at concedálni”.³⁴ Nem teljesen világos, mi keltette fel legalábbis Eötvösben ezt a re-

³⁰ Lónyay naplójegyzete, 1860. december 15.

³¹ Lónyay naplójegyzete, 1860. december 25.

³² Lónyay naplójegyzete, 1860. december 22. Arra, hogyan képzelhették el „az ugynevezett birodalmi ügyek” kezelését, fényt vethet Falk Miksa későbbi, április 18-i cikke Adolf Fischhof és Joseph Unger „Zur Lösung der ungarischen Frage” című röpiratáról. Ebben helyesli a dualista alapvetet, elfogadja a „közbirodalmi” ügyek körét (kül-, had-, birodalmi pénz- és kereskedelem-ügy), ezekre birodalmi minisztériumot. De ragaszkodik ahhoz, hogy minden ügyben a két parlament hozzon döntést, s elutasít bármiféle a két országgyűlés által kiküldött „birodalmi választmányt”. Falk vezércikke, PN 1861. ápr. 18. 89–3355. sz. Vö. Szabad i. m. 570.

³³ „A ministerek a törvények megtartására, mind a felülről, mind alulról jöhető törekvések ellen esküsznek. Hogyan lehet addig esküt tenni, míg minden közjogi viszonyok nincsenek meghatározva?” – idézi Deákot Lónyay naplójában, 1861. január 12.

³⁴ Lónyay naplójegyzete, 1861. március 4., közli Kónyi II. 593.

ményt, hiszen Ferenc József ezen időszakban – az ekkor alkancellár Szőgyény László leveleinek tanúsága szerint – mereven elzárkózott ezen törvények jogérvényének elismerésétől, mindenekelőtt pedig a felelős kormányzat megteremtésétől, ami pedig – amint láttuk – Deák számára elengedhetetlen feltétel volt.³⁵ Annyi bizonyos, hogy a császár előtt mindketten a maximális programot, a perszónáluniót képviselték, nem jelezve kompromisszumra való hajlandóságot.³⁶ Deák egyébként is úgy készült az audienciára, hogy „a Császárnak nem hoz semmit elő, hacsak meg nem kérdi valami eránt. Vay irányában nyílt lesz.”³⁷ Sennyey Pál báró közvetlenül az audiencia után számol be Deákkal folytatott beszélgetéséről Dessewffy Emilnek: „A’ vastag megjövele után mindjárt felkeresett engemet, és ő reá határozottan jó hatással volt az excursió. A’ fejedelem egyénisége iránt jó értelemben nyilatkozik, — magyar kormányférfiaiunk jó szándékáról meggyőződött — annyit tud ugyan mint az előtt» — de erősebben hiszi mint valaha hogy a’ kölcsönös kiegyenlítés akadályá *egyedül a’* birodalmi többi tartományok viszonyaiban fekszik, hol nincs materiale, nincs garantia, nincs semmi. Schm[erling]gel igen hosszasan beszéltek, de csak *juridicumok-ról!*”³⁸ (Kiem. az eredetiben.) Itt nem a pesszimista, borúlátó Deák kétségei tárulnak elénk – ahogy néhány nappal később sógorának írt leveléből –, hanem a konzervatívok felé gesztusokat tenni akaró megfontolt politikus képe.

Kiss Miklós már említett levele szerint Deák újabb olasz háború hiányában úgy látta, szükséges, hogy „kibéküljön a nemzet”, s ezt az emigráció vezetésének is tudtára adta.³⁹ Rendelkezésünkre áll még 1861 januárjából egy olyan forrás, amely bizonyítja, hogy az ausztriai birodalmi féllel való esetenkénti érintkezést megbízottak útján is elképzelhetőnek tartotta Deák, s hogy az államadósságok, illetve azok terhe átvállalásának gondolata már ekkor foglalkoztatta. Dessewffy Emil ugyanis hosszabb pesti tartózkodása alkalmából a következőket írta Szécsen Antal tárca nélküli miniszternek 1861. január 17-én: „Deák és társai a perszónálunió lovagolnak, a felelős minisztériumon — de az osztrák államadósságok egy része átvállalásának (abszurd) gondolata már mint elképzelhető jelenik meg előttük. Deák, Eötvös és társaik már közös tanácskozásokról beszélnek az osztrák delegáltakkal, de nem rendszeres, hanem esetenkénti formában — ami további abszurdum.”⁴⁰ A május 13-án beterjesztett

³⁵ Szőgyény László levele Vay Miklóshoz, Bécs, 1861. január 28., közli: *Emléklapok* 380–381.; Szőgyény naplója, 1861. február 26., közli: Szőgyény-Marich III. 74.

³⁶ Szőgyény László naplója, 1861. január 11., közli: Szőgyény-Marich *i. m.* III. 70.

³⁷ Lónyay naplójegyzete, 1860. december 25.

³⁸ Sennyey Pál levele Dessewffy Emilhez, 1861. jan. 1. Részben idézi: Szabad *i. m.* 223.

³⁹ „Deák üzeni, hogy ámbár világos a császár s szolgálinak rosszhiszeműsége, mégis kell, hogy kibéküljön a nemzet, ha a háború nem bizonyos; határozott, rövid választ kíván.” MOL R 90 I. 3595. Idézi: Szabad *i. m.* 289.

⁴⁰ Dessewffy Emil levele Szécsen Antalhoz, Pozsony, 1861. január 17. (német nyelvű) MOL P 90 Dessewffy család levéltára 3. cs. 5/d: „Deák & Consorten reiten auf der Personal-Union, dem verantwortlichen Ministerium — aber die (absurde) Idee der Übernahme eines Theils der österreichischen Staatsschuld, schwebt Ihnen bereits als Expedient vor. Deák, Eötvös & Consorten sprechen bereits von gemeinsamen Berathungen mit den östr. Delegirten, aber nicht als Regel, sondern von Fall zu Fall — weiteres Absurdum.”

első országgyűlési feliratban jelzett esetleges engedmények programja tehát már januárban körvonalazódott Deák fejében. Január–február folyamán a konzervatívokkal az érintkezés élénk maradt, ezt az is mutatja, hogy Szécsen Antal felhatalmazta Dessewffy-t, hogy az elvtársai orientálása végett írott leveleit, ha úgy ítéli meg, mutassa meg alkalmanként Deáknak is.⁴¹

Deákat idézve Lónyay arra is fényt derít, hogy a hallgatás politikája Deák részéről nemcsak tanácsstalanság és kivárási, de tudatos politikai út is volt, mondván, az ő állása „megkívánja, hogy benne bízzanak, és senki benne ne kételkedjen. Ezen bizalmat pedig a mostani criticus időbe[n] megingatná, ha már most tetteges javaslatot adna a kiegyenlítésre vagy egyezkednék. Ennek az országgyűlésen lesz helye.”⁴²

Az államjogi kérdések latolgatása mellett igen élénk érdeklődés kísérte a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmak állásfoglalását. Lónyay naplójának tanúbizonysága szerint nyitott útkeresés jellemzi Deákot e tekintetben is. Úgy ítélte meg, a horvátokkal és a románokkal talán meg lehet állapodni, a szerbekkel nemigen, mivel azok „méltányosak nem tudnak lenni”.⁴³ De a kedvezőtlen horvátországi hírek nyomán azt is felveti, talán jobb lenne belenyugodni Horvátország teljes államjogi elkülönülésébe, s Erdély visszacsatolására fordítani az energiákat: „Természetes határ választ el tőlük, s mind idegen nemzeti faj. Erdélyt kell megtartani, a természetes határok megőrzése végett és közel fél millió magyar- és székelyért. Erdéllyel és a Dunáivali határral, a Dráva beszakadásától a Vaskapuig, még szép középhatalom lehetünk, s fennállhat Magyarország. Holott a déli szlávok mindég csak akadályok lesznek [!].”⁴⁴ Sőt Deák nem zárkózott el annak latolgatásától sem, hogy szerb nemzeti jellegű közigazgatási kerületeket hozzanak létre Torontál és Bács megyéken belül, ám az érintett területekről érkező látogatói elborzadása nyomán „elejtette a dolgot”.⁴⁵

Február elején szánta el magát arra, hogy a nyilvánosság előtt is vállalja a kompromisszumkészség óvatos jelzését. Amikor az uralkodó január 16-án leiratban rótta meg a megyéket az 1848. évi törvények egyes rendelkezéseinek tetteges életbeléptetése miatt⁴⁶, Deák feliratot indítványozott, melyet Pest város közgyűlése február 1-jén jóvá is hagyott. A felirat pedig tartalmazta azt a kijelentést, miszerint az 1848-as törvények módosítására csak a nemzet és a fejedelem egyesült akaratából kerülhet sor, implicálva, hogy úgy viszont sor kerülhet. Hogy továbbra is számolt azzal az eséllyel, hogy a 48-as jogalapot el lehet fogadtatni az uralkodóval, jelzi az is, amire Takács Péter hívta fel a figyelmet, hogy február 19-én Fröhlich Frigyesnek írott levelében azzal érvelt Fuchs

⁴¹ Szécsen Antal levele Dessewffy Emilnek, keltezés nélkül, a februári pátens kibocsátása előtt MOL P 90 3. cs. 5/E

⁴² Lónyay naplójegyzete, 1860. december 23.

⁴³ Lónyay naplójegyzete, 1860. november 14.

⁴⁴ Lónyay naplójegyzete, 1860. december 3.

⁴⁵ Lónyay naplójegyzete, 1860. december 22.

⁴⁶ A leiratot ismerteti Kónyi II. 542.

Rudolf országgyűlési követé választása mellett, hogy „ha a dolgok kiegyenlítése megkíséreltetik, s nekünk az osztrákokkal kell a pénzügy felett értekezésbe bocsátkoznunk, akkor ő igen sok hasznot tehet, mind pénzügyi jártassága, mind folyékony német előadása által.”⁴⁷

Ez azonban nem jelenti, hogy kétségei elszálltak volna. Továbbra is bizonytalanok látták a császár kiegyezési hajlandóságát, bár azt a konzervatívok nagy erővel igyekeztek bizonygatni. Másfelől a közjogi radikálisokat támogató közvélemény megnyilvánulásai is elbizonytalanították. Február elején Szécsen Antal előtt kifejtette, az ország még nem érzi a békés kiegyenlítés szükségét, ezért nem bízik a kedvező kibontakozásban.⁴⁸

Ezután került sor 1861. február 26-án a februári pátens kiadására, mely formailag az októberi diploma végrehajtási utasítása volt, valójában azonban már határozott irányváltást tükrözött a bécsi vezetésen belül. 1860. december 13-án ugyanis államminiszterré nevezték ki Anton Schmerlinget, aki a birodalmi centralizáció politikájának felújítását hirdette meg, immáron alkotmányos alapintézményekkel. A pátens összbirodalmi parlamentet hozott létre, annak többségének rendelte alá Magyarországot az októberi diplomában meghatározott közös ügyekben is. A végrehajtás továbbra is abszolutisztikus jellegű maradt. Erdély és Horvátország számára külön képviseleti kvótát határozott meg, ami önmagában tagadta a területi integritásra vonatkozó magyar igényeket. Deák és a magyarországi politikai közvélemény méltán értékelhette radikális s a magyar törekvésekre nézve kedvezőtlen fordulatnak.⁴⁹ Egy csapásra időszertelenné váltak a megegyezésre vonatkozó halvány remények és elképzelések. Deák úgy érezhette, indokolt volt óvatossága. Ez a fordulat megérlelte benne a döntést az 1848-as áprilisi törvények teremtette törvényes jogrendhez való visszatérés programjának határozott kinyilvánítására, a párbeszédre, de nem a kompromisszumra való készség demonstrálására. Az európai és a hazai közvélemény számára is világossá kívánta tenni a maximális programot, melyből majd egy jövőbeli tárgyalás esetén ki lehet indulni. Egyezkedésbe bocsátkozni nem tartotta időszertűnek, hiszen az a februári pátens alapján eleve reménytelen vállalkozásnak tűnt, de azt meg akarta mutatni, hogy e reménytelenségért nem a magyar felet terheli a felelősség, hanem a császári kormányzatot. Ezt a célt képviselte első felirata, melyben követelte a magyar alkotmány, s ennek részeként az 1848-as törvények hatályának helyreállítását, az országgyűlés kiegészítését Erdély, Horvátország, a Határőrvidék, Fiume és a Tengeremlék képviselőivel, V. Ferdinánd magyar királyi címéről való lemondásának törvényesítését. Ugyanakkor nem tért ki a külügyek kérdésére, azokra nem terjesztette ki a magyar különállási igényeket. A lehetséges engedmények körét igencsak szűken húzta meg: az államadóssági terhek egy részének átvállalása a

⁴⁷ Deák levele Fröhlich Frigyeshez, Pest, 1861. febr. 19. OSZK, Kézirattár, Levelestár, idézi: Takács *i. m.* 83.

⁴⁸ Szőgyény László naplója, 1861. február 8., közli: Szőgyény-Marich: *i. m.* III. 73.

⁴⁹ Deák véleménye a februári pátensről: Lónyay naplójegyzete, 1861. márc. 4., közli: Kónyi II. 593.

méltányosság elve alapján, és a birodalom másik felének népeivel való eseti politikai érintkezés lehetősége.⁵⁰

Egyetlen forrás áll rendelkezésünkre, ahogy arra Szabad György rámutatott, arra vonatkozóan, hogy Deák továbbformálta a lehetséges engedményekre vonatkozó elképzeléseit. Dessewffy július 9-én számol be Deákkal folytatott bizalmas tárgyalásáról, mi szerint Deák kijelentette július elején, hogy a haderő igazgatásának a császár kezében kell összpontosulnia, szükség van birodalmi pénzügyekre is (de azokat az országok törvényes felügyelete alá kell helyezni), a birodalom másik felének népeivel való eseti érintkezésre pedig a parlament által kiküldött állandó biztosok (ständige Commissären) intézményének megteremtését vélte elfogadhatónak. Mindez az 1860. decemberi – 1861. januári állásponthoz képest csak az állandó biztosok tekintetében jelentett új elemet, de éppen ezt illetően Dessewffy megfogalmazása igen bizonytalan és óvatos, maga sem állítja, hogy Deák határozottan ezt mondta, inkább csak kiolvasta szavai mögül ezt a lehetőséget. Márpedig ez az eszme az volt, melyet maga Dessewffy szorgalmazott az adott szituációban: országgyűlési regnicolaris bizottság kiküldését, hogy az osztrák parlament biztosaival tárgyaljanak az államjogi kiegyenlítésről.⁵¹ Másfelől feltűnő azonban az, hogy az amúgy nagyon jól informált Lónyay naplója a februári pátens után semmiféle

⁵⁰ A feliratot közli: Kónyi III. 33–60. A felirat értelmezéséhez lásd a már említett munkákon kívül: Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Uő: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Bp., 1998. 238–239. és Uő: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn.* In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Hrsg. von Helmut Rumpel – Peter Urbanitsch. Bd. VII/1. *Verfassung und Parlamentarismus.* Wien, 2000. 303–307. A konzervatívok igen eltérően ítélték meg a feliratot. Dessewffy Emil szerint: „Ich kann es mir denken, wie in Wien Theoretiker und Professoren über den Standpunkt der reinen Personal-Union aufschreien werden. Aber wozu? Wenn ein Land, welches dies *nie* wollte, nunmehr zu der österreichischen Staatsschuld *gesetzlich* beytragen will, so lasse man ihm den Sposs der Definition der reinen Personal-Union; von dem Augenblicke hat sie *thatsächlich* doch aufgehört.” : Dessewffy Emil levele Szécsen Antalhoz, Pest, 1861. május 14. MOL P 90 3. cs. 5/d. Dessewffy június-július folyamán is amellett agitál, hogy az 1848-as jogalapot fogadják el kiindulópontként. Vö. Dessewffy levele, Pest, 1861. július 13. Uo. Sennyey Pál is úgy nyilatkozott, hogy „meg van ebben az október 20-nak embriója”. Sennyey Pál levele Szőgyényhez, Pest, 1861. máj. 12. Közli: Szőgyény-Marich III. 317. Szécsen ezzel szemben az ország forradalmasításának programját látta benne. Szécsen Antal levele Dessewffy Emilhez, keltezés nélkül „Freitag” megjelöléssel, MOL P 90 3. cs. 5/e.

⁵¹ Dessewffy Emil levele Apponyi Györgyhöz, Pest, 1861. júl. 9. MOL P 90. 3. cs. 5/d. Idézi Szabad *i. m.* 569–570. Dessewffy levele Szécsen Antalhoz, Pest, 1861. július 12. MOL P 90 3. cs. 5/d. A gondolat nem új, Sennyey Pál és Vay is már februárban – a februári pátens tervezetének ismeretében, mintegy annak alternatívájaként – kifejtették Szőgyénynek írt levelükben, hogy az országgyűlés által választandó regnicolaris commissionnak kellene érintkezésbe lépni a „német-szláv tartományok” képviselőivel. Sennyey Pál levele Szőgyényhez, Buda, 1861. február 24. és Vay Miklós levele Szőgyényhez, Golop, 1861. február 18., közli: Szőgyény-Marich: *i. m.* III. 247., 258. Május elején Szőgyény is hasonló tervet említett az uralkodó előtt: „Azon megjegyzésemre, hogy talán kivihető volna, hogy a magyar országgyűlés és a birodalmi tanács a kebelükből kiküldendő bizottságok útján lépjenek egymással érintkezésbe, azt felelte, hogy ezt meg nem engedhetné, mert akkor a két testület konsztituanttá fajulna. Azonban csak reámegethénk erre; úgy hiszem, hogy a császárnál mégis kivihető lenne a dolog.” Szőgyény naplója, 1861. május 3., közli: Szőgyény-Marich: *i. m.* III. 100.

fogódzót nem ad arra vonatkozóan, folyt-e továbbra is esélylatolgtatás szűk magánkörben a lehetséges megállapodásról. Márpedig ez a hiány inkább azt erősíti meg, hogy Deák legszorosabb elvbarátai körében sem tartotta időszerűnek ez irányú nézeteinek megerősítését, ami nem zárja ki, hogy Dessewffy érdeklődésére ne ismételhette volna meg korábbi nézeteit erről.

Augusztus 8-án terjesztette elő Deák második felirati javaslatát, amelyet sok kortárs Deák életműve egyik csúcspontjának tekintett.⁵² Még határozottabb hangvétel jellemezte ezt a szöveget. Nem pusztán az áprilisi törvények mellett tett hitet, hanem bizonyos mértékben vállalta a Batthyány kormánynak az ezen törvényekre támaszkodó, az önállóságot kiterjeszteni, még szilárdabban megalapozni kívánó törekvéseit is. A hadügyek területén például követelte, hogy Magyarországon csak magyar ezredek állomásozhassanak, a kormány és az országgyűlés hatásköre terjedjen ki hadügyi kérdésekre is. Kitért immáron a külügyekre is, s bár elismerte, hogy a rendi magyar közjog szerint azok intézése az uralkodót illette, de rámutatott arra a törekvésre is, hogy magyar tisztviselők is részt vegyenek a végrehajtásban. A birodalmi tanács minden jövőbeli, Magyarországot érintő határozatát törvénytelennek minősítette. Ugyanakkor az éles hangnem ellenére felvillantotta az 1848-as törvények lehetséges, alkotmányos útoni módosításának, illetve a „bármilyen részbeni eltörlés” lehetőségét.

* * *

Lónyay naplójának eddig ismeretlen részei fényt derítenek Deák országgyűlési felirati javaslataiban felvetett békülékeny gesztusok körvonalazódásának idejére, részben körülményeire. Megerősítik azt, hogy Deák az 1848. áprilisi törvények – mint jogalap – uralkodó általi elfogadása esetén hajlott az 1848 nyarán érvényesülő tiszta perszónáluniós program módosítására. Erre vonatkozó elképzelései azonban még nagyon képlékenyek, távol áll még attól, hogy pontosan meghatározza, az áprilisi törvények mely pontjait, milyen formában szükséges módosítani ahhoz, hogy az uralkodó, a birodalom másik részének politikai erői és a magyar politikai elit számára elfogadható, s így hosszú távon működésképes jöjjön létre. Kétségeiről, bizonytalanságairól legközvetlenebb híveinek körében sem beszélt oly őszinteséggel, mint a hozzá nagyon közel álló barátának, sógorának írt levelében.⁵³ Írásos nyomot nem hagyott maga után arról, milyen alternatívákat mérlegelt a lehetséges vállalható megegyezésre, annak határaitra vonatkozóan. Minden ilyen jellegű információk magánbeszélgetésben elejtett megjegyzés mások általi megörökítéséből maradt ránk, s ez nem véletlen: mint láttuk, bármiféle programhirdetést csak az országgyűlésen tartott időszerűnek és taktikusnak. Feltehetően nincs is még kész programja. E szórványos megnyilatkozások alapján azonban nem dönthető el, hallgatása mögött pontosan milyen szerepet játszott a bizonytalanság, a tétovázás, il-

⁵² A feliratot közli: Kónyi III. 220–272.

⁵³ Sógora lelkére is köti levele végén: „Levelemet ne mutogasd mindenkinek; aggodalmaimat sokan nem értenék, s minek elijesztetni azokat, kik örömebb nézik a dolgot rózsaszínben.” Kónyi II. 532.

letve a körülmények tisztázódását váró bölcs politikus kiváró taktikája. A politikai közvélemény nyilvánossága előtt mindenesetre annyit vállalt, hogy jelezze, nem zárja ki a törvények módosítását. Úgy tűnik, számos vonatkozásban eltértek még nézetei az 1865–1867 között választott politikai taktikától: nem csupán az uralkodóval, hanem a birodalom „másik fele” parlamentáris testülete(i)vel tárgyalna, pontos törvényi szabályozás után látja csak elképzelhetőnek a felelős minisztérium kinevezését, nem vállalja az előzetes programhirdetést. 1861 Deákja még nem 1865 tavaszának magabiztos politikusa, aki hosszas mérlegelés és latolgatás után szilárd elhatározással és tiszta lelkiismerettel lép a politikai közvélemény elé kiegyenlítési javaslatával. De 1865-ös fellépésébe már beleépültek az 1860–1861-es útkeresés politikai tapasztalatai.

Ferenc Deáks Suche nach politischen Alternativen in den Jahren 1860/61

Die Periode zwischen Ende Oktober 1860 und August 1861 bedeutet einen sehr wichtigen Meilenstein in der Laufbahn Ferenc Deáks, denn nach dem teilweise absichtlich auf sich genommenen, teilweise zwangsläufigen Schweigen und der politischen Passivität der 1850er Jahre tat sich die Bühne politischer Aktivität erneut auf. Dennoch benahm sich Deák in den ersten Monaten nach Erlaß des sog. Oktoberdiploms, als hätte er stets die Politik der passiven Resistenz geübt. Unter seinen Freunden und Anhängern machte er aus seinen politischen Einwänden gegen das Diplom kein Geheimnis, vor der Öffentlichkeit nahm er jedoch noch lange Zeit keine Stellung. Aktivitäten entfaltete er erst ab Mitte Januar 1861. Sein Schweigen wurde durch mehrere Motive beeinflußt, vor allem aber durch Unbestimmtheit/Unsicherheit und Ratlosigkeit. Zwei von seinen späteren Grundsätzen lagen schon fest: Die Aprilgesetze von 1848 bedeuteten für ihn den einzig legitimen Ausgangspunkt für gleich welchen staatsrechtlichen Kompromiß, und er betrachtete die Pragmatische Sanktion, die den ungarischen Liberalen vor 1848 nur als eines von den wichtigen Gesetzen gegolten hatte, als Grundgesetz. Es war aber evident, daß der Kaiser auf der Forderung der partiellen Revision der Aprilgesetze beharren werde. Ende 1860 und Anfang 1861 beschäftigte Deák sehr intensiv das Dilemma, auf welche ihrer Bestimmungen unter welchen Voraussetzungen zum Zweck der staatsrechtlichen Konsolidation verzichtet werden dürfe. Das Patent vom 26. Februar 1861, das das Modell der konstitutionellen Reichszentralisation bevorzugte, unterbrach diesen Prozeß, denn jede Hoffnung auf gegenseitige Konzessionen löste sich in nichts auf. Aufgrund des handschriftlichen Tagebuches von Menyhért Lónyay, der in dieser Periode zum inneren politischen Kreis Deáks gehörte, präsentiert die Abhandlung die Richtung und die Einzelheiten dieser Suche nach Kompromissen, deren Elemente damals noch in vager Form vorlagen und sich erst in der Periode des Schmerling-Provisoriums in ein gründlich überlegtes politisches Programm verwandelten. Die politischen Erfahrungen und Grübeleien von 1860/61 lassen sich jedoch auch noch im Prozeß der Ausgleichsverhandlungen 1865–1867 erkennen.

Deák Ferenc és a kiegyezés

Deák Ferenc politikai pályájának csúcspontja kétségtelenül a kiegyezés. Ebben a politikai alkotásában valósult meg legteljesebb mértékben személyes alkat és történeti szituáció találkozása, kölcsönhatása.¹

Hogy Deák Ferencnek a kiegyezési folyamat éveiben tanúsított magatartását megérthessük, szem előtt kell tartanunk politikusi alkatának és politikai hitvallásának azokat a legfőbb alapelveit, amelyek egész pályafutását meghatározták. Az aktuális politikai problémákat mindig jog- és alkotmánytörténeti szemlélettel közelítette meg. Axióma volt számára a történeti Magyarország egysége és integritása, alkotmányos életének jogfolytonossága, az ország törvényhozási és kormányzati önállósága. A magyarságot önmagában nem látta eléggé erősnek arra, hogy 19. század közepének nemzeti és hatalmi törekvései között önállóságát, államának integritását tartósan megőrizze. Ezért – sok más korabeli politikussal és gondolkodóval együtt – úgy vélte, hogy nemzeti létének és jövő fejlődésének biztosítása érdekében szüksége van a Habsburg Birodalomra. De arról is meg volt győződve, hogy a Birodalom csak abban az esetben lehet a magyarság nemzeti létének, Magyarország önállóságának és integritásának garanciája, ha alkotmányos monarchiává, liberális polgári állammá alakul át.

Deák az 1850-es években, az abszolutizmus idején is ragaszkodott a 48-as alaphoz. Ha az abszolutizmus „megszűnnék és normális állapotokra akarnának áttérni – mondotta látogatóinak –, ennek kiinduló pontja csak az 1848-diki törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, a mi nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akarásával módosulhatnak”. 1859 nyarán Szőgyény Lászlónak Bécsben azt mondotta, hogy „az 1848-diki törvények alapján egybehívandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, a mely úton azután a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének”.²

¹ Hanák Péter: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései. In: Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Vál., sajtó alá rend. és bev. Somogyi Éva. Bp., 2001. 169–182.

² *Deák Ferenc beszédei*. Összegyűjtötte Kónyi Manó. 2. kötet. 1842–1861. 2. bőv. kiad. Budapest, 1903 (továbbiakban: Kónyi II.). 403–404.

Az októberi diplomát nem fogadta el jogalapul, de úgy vélte, „a tért el kell foglalni, a hol lehet, s ezen elfoglalt pontokról tovább haladva, visszanyerni igyekezni az egészet”.³ 1860 végén az ország közvéleménye elsősorban tőle várt olyan lépéseket, amelyek a megoldás felé vezetnek. Ferenc József is vele és Eötvös Józseffel kívánt beszélni a magyar liberális politikusok közül. A december 27-i fél-fél órás audiencián Eötvös szerint „a császár maga úgy állítá nekik a kérdést, hogy ha a pénzügyre kiegyenlítés, a hadügyre nézve egység létesíthető, ő kész lenne a 48-at concedálni. Ez oly tér volt, a melyen lehetett volna becsülettel kiegyezni.”⁴ A Deákkal folytatott beszélgetésben is szóba kerültek a birodalom közös ügyei: a császár „szólva arról, hogy ő nemcsak Magyarország királya, hanem a többi tartományok fejedelme is lévén, azok érdekeit sem mellőzheti, mondotta, hogy óvatosságot és méltánylást vár azon kérdések megoldásában, mik az egész birodalommal közösek, minők a pénzügy és hadügy, melyek megoldása legtöbb nehézséggel jár; mondotta, hogy nem tudja, miért nem akarnak a magyarok a közös ügyekre közös birodalmi tanácsot, vagy birodalmi országgyűlést”.⁵ Az audiencia után Ferenc József „aggódva” közölte munkatársaival, hogy Deák és Eötvös egyértelműen „a perszonálunió mellett nyilatkozott”.⁶

1861 elején Deák nem bízott a közeli kiegyezésben: egyelőre nem látott lehetőséget arra, hogy egyfelől az 1848-as törvényekkel, másfelől a birodalom közös ügyeivel kapcsolatban olyan megoldást találjanak, amelyet mindkét fél kész elfogadni. „Mi az 1848-diki törvényeket egész terjedelmökben kívánjuk alapul tekintetni. Ő felsége sok részben közelít ugyan azokhoz, de némely részben azokat módosíttatni kívánja... Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutistikus célok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is: négy fontos kérdésnek célszerű megoldását majdnem a lehetlenséggel határosnak tartom.” E négy kérdés: a pénzügy, elsősorban az államadósságok kérdése, a hadügy, mert Bécsben nem fognak beleegyezni abba, „hogy a hadsereg kétfelé szakíttassék”. A nemzetiségi kérdés egyenesen Magyarország felbomlásával fenyeget. S végül igen nehéz kérdés, hogy „miként intéztesse és vezettesse a birodalomnak oly közös ügyei, miket szétválasztani lehetetlen, mint például a külügy, mert hiszen egy birodalomnak két külügyminisztere, két külpolitikája nem lehet, a kereskedelmi ügy kivonatkozásáiban és több mások”. E problémák megoldására egyelőre ő sem tudott javaslatot tenni, nem tudott utat mutatni. „Egy elhibázott lépés végveszélybe viszi a hazát. Engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.”⁷

Ha nem is bízott gyors és közeli sikerben, idézett levele arról vall, hogy sokat elmélkedett azon, meddig lehet elmenni az engedmények terén a kiegyenlítés érdekében. Hogy mások is gondolkodtak ezen, arra utal a Lónyay napló-

³ Uo. 525.

⁴ Uo. 593. (Lónyay naplója alapján).

⁵ Deák levele sógorához 1861. január 9-én. (Uo. 528.)

⁶ *Szögyén-Marich László országbíró emlékiratai*. Bp. 1913–18. III. 70.

⁷ 1861. január 9-én kelt levele sógorához (Kónyi II. 529–531.)

jában leírt beszélgetés Deákkal, aki szerint „volt sok hazafinál az a gondolat, hogy adósságok vállalása, a hadügyben teendő concessiók által nyugalmat, alkotmányos szabadságot, anyagi fölvirágzást lehetne szerezni, s különösen Szt. István koronájának egységét biztosítani, s így érdemes lett volna ezen concessiókat téve, a forradalom bizonytalan terét kikerülni”.⁸

E kiegyezési reményeket azonban megsemmisítette a februári pátens, amelyet a magyar politikai közvélemény egyöntetűen visszautasított. „Deák maga, a ki hivatva lett volna az országgyűlésen a kiegyezést megkísérteni, egészen elveszté bizalmát” – mondotta Eötvös Lónyaynak.⁹ Az országgyűlés, amelynek mindkét feliratát Deák fogalmazta, elfogadhatatlannak, a magyar alkotmánnyal ellentétesnek minősítette mind az októberi diplomát, mind a februári pátensben oktrojált centralisztikus, félliberális birodalmi alkotmányt.

A feliratok jelzik a kiegyezési készséget, de meghatározzák annak feltételeit is. Deák hajlandóságot mutat az adósságterhek egy részének átvállalására, a közös viszonyok tisztázása érdekében a birodalom másik felével való eseti érintkezésre, s a 48-as törvények revíziójára. „Az 1848-diki törvényeknek rendeletei között vannak egyes pontok, miket a nép jogainak sértetlen fentartása mellett mi magunk is óhajtunk célszerűbben átalakítani s határozottabban kifejtetni.”¹⁰ Előbb azonban azokat újra életbe kell léptetni, s az országgyűlést ki kell egészíteni, azaz meghívni Erdély és Horvátország képviselőit is.

„Nem akarjuk mi a birodalom főnnállását veszélyeztetni s készek vagyunk azt, amit tennünk szabad, s mit önállásunk s alkotmányos jogaink sérelme nélkül tehetünk, a törvénszabta szigorú kötelezettség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetekből megtenni... Nem akarjuk a sanctio pragmatica szerint jogosan fennálló kapcsolatot felbontani. Hiszen a personal-unio is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak, és mi e viszonyokat figyelemben kívánjuk mindig tartani. És a mennyiben a két egymástól független kormányzatnak egymással érintkezése ... netalán elegendő nem volna, készek vagyunk mi, az örökös tartományok alkotmányos népeivel, mint önálló szabad ország, függetlenségünk megóvása mellett, esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel érintkezni. Ily módon minden egyes esetben sokkal könnyebb leend tisztába hozni a közös viszonyokat, mint egy közös birodalmi tanács által, melyhez mi csak alkotmányos önállásunknak és leglényegesebb jogainknak feláldozásával küldhetnénk képviselőket.”¹¹ Azonban „alkotmányos önállásunk sértetlen föntartása, az országnak területi s politikai integritása, az országgyűlésnek kiegészítése, alaptörvényeink tökéletes visszaállítása, parlamenti kormányunk s felelős minisztériumunk ismétli életbeléptetése s az absolut rendszer minden, még fenlevő jogtalan következményeinek megszüntetése oly előleges feltételek, miknek teljesítése nélkül tanácskozás és egyezkedés lehetetlenek”.¹² „Csak mint önálló független szabad ország akarunk velük mint

⁸ Uo. 593.

⁹ Uo. 592.

¹⁰ Kónyi III. 181.

¹¹ Uo. 172.

¹² Uo. 30.

önálló független szabad országgal érintkezni, s határozottan visszautasítunk minden alárendeltséget, minden egybeolvadást akár a törvényhozás, akár a kormányzat terén, mert ez önállásunk feláldozása volna, mit tennünk merőben lehetetlen.”¹³

A feliratokban Deák érvelésének államjogi alapja a *pragmatica sanctio* (1723: I–III. tc.).¹⁴ Ez a jellegzetes rendi dokumentum egyfelől az uralkodóház nő-ágára is kiterjeszti a trónöröklés jogát, másfelől megerősíti a magyar rendi alkotmányt, s kimondja, hogy Magyarország csak saját törvényei szerint kormányoztassék. Azt is kimondja a törvény, hogy a magyar korona országait és az örökös tartományokat az uralkodó „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” együttesen birtokolja. Végül szerepel az okmányban, hogy a magyar korona országai a szomszédos örökös országokkal és tartományokkal „külső erőszak ellen” (*contra vim externam*) uniót alkotnak. A bonyolult és homályos szöveg – amely nem részletezi az említett unió mibenlétét – a következő két évszázadban többféle magyarázatra és értelmezésre adott lehetőséget. Deák, a törvény-értelmezés és a politikai taktika nagymestere, az 1860-as években mindig a *pragmatica sanctio* azon szövegrészeire és értelmezéseire helyezte a hangsúlyt, amelyek az adott helyzetben a legalkalmasabbak voltak politikai célkitűzései közjogi alátámasztására.¹⁵

1861-ben a centralizált, egységes birodalmat teremtő februári alkotmány el- leni küzdelmen volt a hangsúly. Deák értelmezésében a *pragmatica sanctio* a dinasztiaival „szabad egyezkedés mellett kötött kétoldalú alapszerződés”, amely *perszonáluniót* állapít meg Magyarország és a dinasztia uralma alatt álló egyéb országok között. „Közös kormányzatról ezen alapszerződésben szó sincs”, csak közös birtoklásról, Magyarország törvényhozását és kormányzatát tekintve önálló ország. „Mi csak azon viszonyokat ismerjük törvényeseknek, mik a *sanctio pragmatica*-ban megállapított *personal-unió*-ból származnak.” Csak az uralkodóház közös, „ennél szorosabb kapcsolatnak, a valóságos reálunióknak nyoma törvényeinkben nincs”. A külső ellenséggel szembeni védelmi szövetséget, uniót ezek a feliratok nem említik. Azt elismeri, hogy „a *personal-unio* is kapcsolat, melyből közös viszonyok származnak, és mi e viszonyokat figyelemben kívánjuk mindig tartani”.¹⁶ Bár magánlevélben ír „közös ügyekről, miket szétválasztani lehetetlen”, s elmélkedik is ezek mibenlétén, de 1861 tavaszán jól tudja, hogy ha „nem a *perszonálunió* zászlajának kibontásával felel, hanem alkut kínál: a nemzet és közte megszakad az érintkezés”.¹⁷

1865-től kezdve viszont, amikor úgy látta, hogy mindkét oldalon megérett a kiegyezési készség, a közös védelem kötelezettségét és a birodalom szilárd fennállását helyezte előtérbe, s egyenesen a *pragmatica sanctio*-ból vezette le a kö-

¹³ Uo. 24.

¹⁴ Salamon Ferenc: *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio története*. Pest, 1866.; Csekey István: *A magyar pragmatica sanctio írott eredetijéről*. Budapest, 1916. ; Uő: *A magyar trónöröklési jog*. Bp., 1917.

¹⁵ Erről bővebben lásd Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. In Hanák: *1867 – európai térben és időben*. 143–168.

¹⁶ Az idézetek első és második feliratából valók: Kónyi III. 21, 171, 167, 172.

¹⁷ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés*. Bp., 1883. 261–262.

zös ügyeket. „A *pragmatica sanctio* tehát, midőn, a trónörökléshez kötve, az elválaszthatatlanság és föloszthatatlanság elvét kimondotta, kimondotta egyzersmind a védelmi kötelezettséget. Nevezze bárki, ha tetszik, ezen kötelezettséget nem personal, hanem reál-unióknak: én azt a personal-unióhoz kötött és most kifejtett föltétel egyenes következtetésének tartom... Léteztek tehát és léteznek közös viszonyok; és ha azok csakugyan léteznek, nem természetes-e, hogy azon ügyek is közösek, melyek ezen viszonyokra vonatkoznak vagy azokból erednek? Közös viszony közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nem igen létezhetik. Azt mondják, hogy eddig is voltak közös viszonyok és mégsem léteztek közös ügyek. Bocsánat, uraim, ez tévedés. Azon ügyek, melyek e közös viszonyokból származtak, eddig is közös ügyek valának, csak-hogy tárgyalásuk történt más alakban. Eddig ő felségének többi országai nem bírtak alkotmánnyal, az ő érdekeiket irányunkban is a fejedelem képviselte... A közös ügyek tehát nem most születtek, hanem most azok eddigi kezelésének módját különösen az osztrák tartományoknak alkotmányossága miatt szükséges megváltoztatni.” A *pragmatica sanctio*ban kimondott kölcsönös védelmi kötelezettséget Magyarország mindig teljesítette. „A rendes magyar katonaság közösen és együtt harcolt ő felsége többi seregeivel, ugyanazon vezérelt alatt állott, és elkülönözve nem működött.”¹⁸

Az Augusz közvetítésével az uralkodóval folyó tárgyalások során azonban Deák kikötötte, hogy a közös törvényhozás és végrehajtás csak addig terjedhet, amennyit a közös cél, a közös védelem „múlhatatlanul megkíván és feltételez”.¹⁹ A *pragmatica sanctio*ból tehát Deák szerint nem csak a közös ügyek léte következik, hanem azok határait, a közös kezelés korlátait is megszabja. A közös védelem, a közös biztosság mellett a *pragmatica sanctio*nak volt egy másik főcélja is, „mely hasonlóan fontos és lényeges, s a melyet mellőzni vagy amazoktól elválasztani nem lehet: és ez a *pragmatica sanctio* elfogadásához kötött ama föltétel, hogy Magyarország közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül fentartassék”.²⁰

Az országgyűlés feloszlásával egyelőre elszállt a békés kiegyenlítés reménye. Annyira, hogy Deák azt is számításba vette, hogy esetleg nem a Habsburg Birodalomban, hanem másutt kell keresni Magyarország jövőjének biztosítékait. Nikola Krstić, a szerb kormány megbízottja kéziratnaplójában beszámol a Pesten, 1861-ben, magyar vezető politikusokkal folytatott beszélgetéséről. Augusztus 9-én Deák azt mondta neki, hogy a feliratot elutasító július 21-i „császári leirat az első lépés lehet afelé, hogy Magyarország és vele együtt más országok föderatív állammá alakuljanak; mert a magyarok, mihelyt országuk megszűnik Magyarország lenni, inkább szövetkeznek más nemzetekkel új alapon, hogy megőrizzék a szabadságot, mintsem a bécsi abszolutizmus alatt akarjanak maradni”.²¹

¹⁸ Kónyi IV. 446–448.

¹⁹ Hanák: *i. m.* 164.

²⁰ Kónyi III. 387.

²¹ Dnevnik Nikola Krstića. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, br. 7198; A napló szóban forgó részletét idézi Vučković, Vojislav J.: *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburske Monarhije 1859–1874*. Beograd, 1965. 52.

Az országgyűlés feloszlata után, midőn Anton Schmerling államminiszter javaslatára Magyarországon ismét abszolutisztikus kormányzati rendszert vezettek be, ha csak ideiglenes, provizórikus jelleggel is, Deák ismét passzivitásba vonult.

A provizórium idején a hangulatjelentések szerint Magyarországon terjedt a kiegyezés vágya, s az országot ért elemi csapások, a gazdasági nehézségek, valamint a nemzetiségek önkormányzati törekvései a magyar politikai vezető réteg egyre szélesebb csoportjaiban érlelték meg a meggyőződést a kompromisszum szükséges voltáról. 1862 nyarán – részben Forgách Antal kancellár felhívását követve – valóságos röpirataradat indult meg. Többnyire névtelenül megjelent, konzervatív szellemű röpiratok egész sora kereste a kibontakozás lehetőségeit, s tett konkrét javaslatokat a kiegyezés módozataira vonatkozóan. A mozgalomba a sajtó is bekapcsolódott, sőt a kiegyezés előmozdítása érdekében új lapok is indultak (*Vezér, Független*).²² A *Pesti Napló*ban 1862. december 4-én egy közlemény jelent meg, amely szerint Apponyi György országbíró „megyen föl Bécsbe a kiegyenlítés ügyében. Vajha e kiegyenlítés az 1848-iki törvények alapján és az országgyűlési feliratok szellemében mielőbb létrejöhetne.” Csengery Antal szerint, aki Deák legbizalmasabb köréhez tartozott, „a mi Apponyi úttjáról a *Napló*ban állott, saját kívánatára, Deák által formulázva igttattott a *Napló*ba”.²³ Apponyi az uralkodó kívánságára egy kiegyezési tervet készített Mailáth György, Sennyey Pál és Ürményi József konzervatív politikusok közreműködésével. Ez a tervezet az „egyenjogú dualismus” alapján áll, s javasolja a 48-as törvények alaki elismerését (s utána törvényes úton való módosítását), a magyar minisztérium kinevezését, s a közös ügyek intézésére a delegáció intézményét. Deák ismerte Apponyiék emlékiratát és Csengery szerint helyeselte az abban foglaltakat.²⁴ 1863. február elején Csengery úgy tudja, hogy „a császár eközben folyvást sürgeti a kiegyenlítést”.²⁵ De a helyzet még nem érett meg a kiegyenlítési folyamat elindítására, s márciusban Bécsben elutasították Apponyi tervezetét, sőt tisztségéből is felmentették.

Ezek után Deák továbbra is ragaszkodott a „kivárás” politikájához, mert úgy vélte, „mihelyt a körülmények úgy kívánják, ... felkeresnek bennünket is”.²⁶ A kül- és belpolitikai körülmények 1864 őszen kezdtek Deák várakozásainak megfelelően alakulni. A bécsi Reichsrat felirata sürgette a magyar korona országaiban az alkotmányosság helyreállítását, s a kiegyezési tárgyalások megindítását. Eötvös november 26-án a *Wiener Lloyd*ban névtelenül cikket közölt, amelyben kifejtette, hogy a *pragmatica sanctio* alapján állva, „bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható”, s azt is lehetségesnek tartotta, „hogy az 1848-iki törvények bizonyos határozatait, amennyiben ezek a birodalmi ér-

²² Az 1862–63-as kiegyezési kísérletről lásd Katus László: A konzervatív sajtó. In *A magyar sajtó története*. II/1. 1848–1867. Szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp., 1985. 526–536.

²³ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette Csengery Lóránt. Budapest, 1928. 488.

²⁴ Kónyi III. 222–235.; Csengery: i. m. 489.

²⁵ Csengery: i. m. 490.

²⁶ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, 1902. 68.

dekekkel ellentétben vannak, módosítsuk”. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha Magyarországon az alkotmányos jogviszonyokat helyreállítják. Befejezésül idézte Deák Ferencet, aki szerint „csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától ép úgy megválnak, mint mi a birodalomtól elszakadás szándékát nem tápláljuk”.²⁷ Eötvös naplójából tudjuk, hogy a cikk megírása előtt két ízben is hosszasan értekezett Deákkal, s úgy vélte, „hogyminden fontos pontokban egyetértünk”.²⁸ A cikk megjelenése után örömmel konstataálta, hogy az „kielégítette Deákot”.²⁹ Lónyay Menyhért is úgy látta, hogy fordulat kezdődött, s Deák „kifejezetten jókedvű és bizakodó”.³⁰ Ez abban is megnyilvánult, hogy újra elővette Lustkandl osztrák jogász könyvének 1862-ben megkezdett, de félbehagyott bírálatát, s Csengery segítségével átdolgozta és befejezte a kéziratot. Az „Adalék a magyar közjoghoz” a következő év elején megjelent a *Budapesti Szemlében*, majd önálló röpiratként is.³¹ Ebben kimutatja az 1848-as törvények jogszerűségét és érvényességét, de jogtörténeti fejtegetéseinek középpontjában a *pragmatica sanctio* áll, amelyet a magyar rendek nem Ausztriával, hanem a dinasztiaival kötöttek, s csupán perszonális uniót létesített Magyarország és a Habsburg-ház többi tartománya között. Magyarország mindvégig megőrizte kormányzati önállóságát, a két ország között csak „esetenkénti érintkezés” volt, „de ezek két egymástól független nemzetnek oly érintkezései voltak, melyek reáluniót még nem foglalnak magokban”. A *pragmatica sanctio* csak a közös birtoklást mondotta ki, s nem a közös kormányzást. Az esetleges egyezkedési hajlandóságot jelzi, mikor magyar alkotmány jellegét fejtegeti: „Alkotmányunk történeti alkotmány, a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában időnként változásokon ment keresztül... Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, megszoríthassa, vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás.”³²

Falk Miksa a *Pesti Napló*ban nyilván Deák véleményét is kifejezésre juttatta, midőn 1864. december közepén leszögezte, hogy az érdemleges fordulatot a koronának kell kezdeményeznie.³³ Az udvarhoz közel álló magyar ókonzeratívok már 1864 elején úgy látták, hogy Ferenc József hajlamos a kezdeményező lépés megtételére. Sennyey Pál írta Bécsből Sommsich Pálnak 1864. február 24-én: „Meg vagyok győződve arról, hogy Urunk, ha biztosíthatnák, hogy előzékenysége, mely a végkiegyenlítés előtt az itteni viszonyok miatt csak kor-

²⁷ *Wiener Lloyd* 1864. november 26.; magyarul: *Pesti Napló* 1864. november 30.

²⁸ Eötvös József: *Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868*. Közzéteszi, bev. és jegyz. Lukinich Imre. Bp., 1941. 81, 85, 87.

²⁹ Uo. 89.

³⁰ Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei. In Hanák: *1867 – európai térben és időben*. 119–120.

³¹ Deák Ferenc: Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht”, a magyar közjog történelmének szempontjából. *Budapesti Szemle* 1865. I. és Pest, 1865.

³² Deák: Adalék 88., 90.

³³ *Pesti Napló* 1864. december 10. sz.

látolt lehet, lent vissza nem taszított; ha biztosíthatnák arról, hogy az első lépést innen – onnan viszont a második s harmadik, s hatályos közelítő lépés követné, hajlandó lenne annak megtételére.”³⁴ Ez a lépés 1864. december végén megtörtént. Ferenc József bizalmasa, Augusz Antal báró titokban felkereste Deákot Pesten, s véleményét kérdezte a megoldandó fontos kérdések körül.³⁵ Deák kifejtette, hogy az országgyűlésre meg kell hívni Erdélyt és Horvátországot, vagyis el kell ismerni a magyar korona egységét és integritását. A nemzetiségi kérdésben az volt a véleménye, hogy a megyék és községek hivatalos nyelvét a többség szabhatja meg, a nemzetiségi egyházak, iskolák és kulturális intézmények fenntartásáról pedig az országos költségvetésben kell gondoskodni. Szükségesnek tartotta részletes törvény alkotását a nemzetiségi egyenjogúságról. A jogfolytonosság alapjaként a *pragmatica sanctio*t jelölte meg, amelyet az egész Monarchia legfőbb alaptörvényének nevezett. Ugyancsak a *pragmatica sanctio*ból vezette le a közös ügyeket, amelyeket tételesen felsorolt: az udvartartás, a külügy és a hadügy költsége, továbbá az államadósság, a kereskedelmi szerződések, és a közvetett adók. Leszögezte, hogy a közös ügyek tárgyalása nem történhet birodalmi parlamentben, hanem csak két független országgyűlésen, illetve az általuk kiküldött képviselőkől álló birodalmi testületben. Augusz a beszélgetést írásba foglalta, majd Deák javításai és jóváhagyása után jelentését beterveztette az uralkodónak.

A kezdeményező lépést tehát Ferenc József tette meg, mégpedig Schmerling háta mögött, annak tudta nélkül. Az 1865. január 5-i bécsi minisztertanács hivatalosan is elindította a kiegyezési folyamatot, midőn javasolta a magyar országgyűlés összehívását.³⁶ Az uralkodó február 12-én közölte Augusszal, hogy elfogadja tárgyalási alapul a jelentésében lefektetett elveket, s utasította a Deákkal való tárgyalások folytatására. Közben elhatározta Schmerling menesztését s a konzervatív autonomista Richard Belcredi-vel való felváltását. Tehát kezdeményezte az alkudozást, de egyelőre még nem döntött a dualizmus mellett.

Augusz és Deák 1865. február 25-én, majd április 7-én találkoztak ismét. Deák egyértelműen leszögezte, hogy a *pragmatica sanctio* az a „politikai biblia”, amely megszabja a Monarchia alkotmányos berendezését, biztosítja egységét és fennállását. A kibontakozás feltételeként az uralkodó részéről a jogfolytonosság elismerését és helyreállítását jelölte meg. Az országgyűlésnek cserében el kell ismernie a birodalom szilárd fennállásának biztonságát, amelyet semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni. Deák tehát megfogalmazza a kiegyezés kulcskérdését: Magyarország kormányzati önállóságának és a birodalom biztonságos fennállásának összehangolását. 1865 tavaszán az Adalék németül is megjelent, s a bécsi *Neue Freie Presse* bírálatával vitázva Deák már a nyilvá-

³⁴ Kónyi III. 247. A levélből az is kiderül, hogy a kiegyenlítés két „fő factorának” ők is Deákot és az uralkodót tartották.

³⁵ A Deák és Augusz közti tárgyalásokat (amelyekről az eredeti jelentéseket lásd Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz”) részletesen ismerteti Hanák: *i. m.* 125–129, 135–136, 140–141. Lásd még Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. II. Leipzig, 1926. 388–390.

³⁶ Redlich: *i. m.* II. 337–338.

nosság előtt is megpedzette azt, hogy Magyarország és Ausztria között a múltban „elkerülhetetlenek voltak oly viszonyos érintkezések, melyek a personal-unio határain túlmentek, s hogy a birodalom minden részeinek érdekében jövőre is szükséges a personal-uniónál szorosabb kapcsolat”.³⁷

Miután az uralkodóval megállapodott az alapelvekben, Deák április 16-án a *Pesti Napló*ban megjelent nevezetes „húsvéti cikkében” a nyilvánosság elé lépett. Schmerling lapjával, a *Botschafter*rel vitatkozva kijelenti, hogy a kiegyenlítés érdekében „arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen elérjék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen biztosíttassék”. Mi a *pragmatica sancti*óból indulunk ki, amelyben meg van „határozva az uralkodóház közössége, az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás, s az ebből természetesen következő közös védelem.” Ennek megfelelően „készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosságával összhangba hozni, s a lajtán-túli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állni soha nem fogunk”.³⁸

A részleteket a magyar konzervatívok bécsi lapjában, a *Debatte*-ban tette közzé 1865 májusában közölt három cikkben. Ezek a cikkek úgy készültek, hogy a lap szerkesztője, Ludassy Mór interjút készített Deákkal, aki a leírt szöveget átnézte és jóváhagyta. A *pragmatica sancti*óból következik, hogy vannak közös ügyek, ilyen az uralkodó háztartása, a kölcsönös védelmi köteleesség, ez pedig kétféle: békés és hadi. Ennélfogva közös a külpolitika, a hadsereg. „A míg azonban természeténél fogva a diplomácia mindenre kiható közösséget követel, ez viszont a haderőnél nem szükséges. A mi a hadseregnek – hogy úgy mondjuk – hadi hivatására vonatkozó szorosan benső ügyeit illeti, ezek a legfőbb hadúr hatásköréhez tartoznak.” De a hadsereg kiegészítése, a szolgálati idő meghatározása, az újoncállítás módja, a hadsereg elszállásolása, s több ehhez hasonló jogok a magyar országgyűlésnek fönntarthatók és fönn is tartandók. Ezen közös ügyek ellátására pénz kell. Ebből következik, hogy a közös ügyekre tartozó kiadások szintén közös ügyeket képeznek, s meg kell állapítani a hozzájárulási hányadokat (quóta). Szükségesnek tartja a közös vám- és kereskedelmi politikát, a közvetett adórendszer elveinek közös megállapítását. Ami a közös ügyek kezelési módját illeti, Deák mindenekelőtt azt szegezi le, hogy a magyarok nem akarnak egy „központi nagy parlamentet”. A közös elintézés alapjául a *paritás*nak kell szolgálnia. „A paritás elvéhez, azaz: két egyenlő rangú, hasonló jelentőségű és ugyanazon jogú tényező közötti tárgyalás alapelveihez ragaszkodva, a közös ügyek közös intézését úgy képzeljük, hogy e két tényező mindegyike egy küldöttséget választ és e két küldöttség egymás közt és a koronával egységére jut a közös ügyek iránt.”³⁹

³⁷ Kónyi III. 273–274.

³⁸ Uo. 314–316.

³⁹ A *Debatte* három cikkének szövegét lásd Kónyi III. 318–334. Az első két cikket néhány nap múlva a *Hon* és a *Pesti Napló* is közölte (a 3. cikk közlését a cenzúra betiltotta). A *Pesti Napló* 1865. május 23-i számában olvashatjuk, hogy „Deák azon főeszméket s elveket, mik a »Debatte« említett három cikkében foglaltatnak, már hónapok óta gyakran elmondotta magántársalgás közben barátainak és ismerőseinek.”

Ebben a programban benne van a későbbi kiegyezés minden lényeges eleme. A tárgyalások megindulásának „elengedhetetlen” előfeltétele Deák szerint „a jogfolytonosság tettleges elismerése”, azaz a magyar minisztérium kinevezése és a magyar országgyűlés kiegészítése (az erdélyi és a horvát képviselők meghívása). A programnak a közös ügyek tárgyalására vonatkozó részét sokan bírálták, ezért Andrassy részletes javaslatot készített a delegációk működéséről, amelyet Deák is elfogadott.⁴⁰

Innen a kiegyezésig még két év telt el. Az, hogy Ferenc József tárgyalási alapnak tekintette Deák nézeteit, még nem jelentette azt, hogy maradéktalanul el is fogadja őket. Azt mindenestre szükségesnek tartotta, hogy a megindult politikai folyamat folytatódjék. Ezért júliusban elfogadta Schmerling lemondását, és Belcredit nevezte ki államminiszterré. Szeptember 20-án pedig felfüggesztette a februári alkotmányt.

Az 1865. december 14-én megnyíló országgyűlésen, amelyen hamarosan az erdélyi képviselők is megjelentek, Deák pártja nagy többséggel rendelkezett. A trónbeszéd az országgyűlés elsődleges feladatául a közös ügyek és azok kezelési módjának megállapítását tűzte ki. Elismerte ugyan a 48-as törvények alaki törvényességét, de azt kívánta, hogy módosítsák azok azon részét, mely „a fejedelmi jogok hatályára és a kormányzat hatáskörére vonatkozik”.⁴¹ A felirati javaslatot ismét Deák fogalmazta. „Kimondottuk már 1861-iki feliratunkban is, hogy a birodalom fennállását kockáztatni nem akarjuk”, s most is igyekezni fogunk, „hogy oly javaslatot terjesszünk Felsőged elé, mely alkotmányos önállóságunkat is megóvja, s a birodalom életfeltételeinek is megfeleljen.” Attól sem zárkózott el, hogy a 48-as törvények némely pontját módosítsák, de ez csak alkotmányos úton lehetséges. Előzetes feltételül kötötte ki a felelős magyar minisztérium kinevezését és a köztörvényhatóságok (megyék) alkotmányos helyreállítását.⁴² Belcredi ez utóbbi kívánságokat nem tartotta teljesíthetőnek, s a 48-as törvények előzetes revízió nélküli helyreállítását is elutasította. Hasonló véleményen volt Ferenc József is.⁴³

A felirati vitában jelentkezett először nézeteltérés Deák és pártjának többi vezetői (Andrassy, Lónyay, Eötvös⁴⁴) között. Deák nemcsak azokkal került szembe, akik hallani sem akartak a kiegyezésről, vagy a „birodalmi kapcsolatot” legfeljebb perszonális unió formájában tudták elképzelni, hanem saját pártjának tagjaival is, akik egy része Deák ragaszkodását a *restitutio in integrum*hoz merevségnek minősítette, más része (a konzervatívok) pedig engedmények árán szerette volna siettetni a kiegyezést. Deák az elégedetlenkedőkkel szemben,

⁴⁰ Kónyi III. 335–337.

⁴¹ Kónyi III. 366–369.

⁴² Uo. 385–400. Idézet: 392.

⁴³ Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Bp., 1976. 105–106.

⁴⁴ Eötvös már Deák májusi programját is bírálta. Azt is kifogásolta, hogy „Deák mindent a fejedelemtől vár; én több bizodalmat helyezek azoknak belátásába, kik Ausztriában a szabadságot akarják, ...mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek s csak ennek képviselőivel kezdet fogva akarok elérni.” (Eötvös József: *Levelek*. Bp., 1976. 399, 408.).

akik mindenáron ki akartak egyezni, leszögezte: „Elmegyünk azon határokig, a melyekig mennünk szabad, s a melyeken túllépni árulás volna hazánk ellen. Ha ezek után is megghiúsulnának a kiegyenlítési remények: akkor azok lesznek okai, kik tőlünk többet kívántak, mint amit tennünk lehet.”⁴⁵ A nézeteltérésekről Ferenc József is értesült, s ezt ki is akarta használni a maga javára: „Oda kell hatni, hogy felismerjék a közös ügyek közös tárgyalásának szükségességét; ha ezt bebizonyítottuk és elismerték, akkor a minisztérium gondolata magától el-esik. Minthogy Deákkal, határozott meggyőződéseim szerint, nincs mit csinálni, arra kell törekedni, hogy az alsóházban találjunk embereket, akiknek van belátásuk, s elég bátorságuk is, az elméleti törvényesség deáki körét áttörni és felemelkedni valamiféle gyakorlati államférfiúi felfogás álláspontjára. Ha jól fogjuk meg a dolgot, bizonyára sikerülni fog, mert máris mutatkoznak a deáki nimbusz igájából szabadulásnak jelei. Ezeket az embereket ide, a kormány álláspontjára kell átvezetni és meggyőzni őket Ausztria létfeltételeiről.”⁴⁶

Az országgyűlés 67 tagú bizottságot választott a közösügyi javaslat kidolgozására, ez pedig egy 15 tagú albizottságra bízta az érdemleges munkát. Az albizottság 1866. május–júniusban ülésezett.⁴⁷ Deák, a kodifikátor ezekben a napokban elemében volt. Saját maga által is többször emlegetett restségét, nehézségét meghazudtolva dolgozott. Minden pontra volt kész javaslata, s a vita befejeztével szinte azonnal diktálta az új módosított szöveget. Nagyobb vita bontakozott ki a hadügyi kérdésekben. Tisza Kálmán úgy vélte, hogy a *pragmatica sanctio* szerint nem szükséges közös hadsereg, csak közös védelem. Deák is óhajtana „elkülönzött hadsereget”, de mivel tudja, hogy ebbe az uralkodó nem megy bele, nem akarja, hogy emiatt megghiúsuljon az egyezés.⁴⁸ Ő javasolja a hadügyekre vonatkozó pontok szövegét: „A mi a hadügyet illeti, elismerjük, hogy közösen intézendő mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar seregnek is egységes vezérletét, vezényletét és belső szervezetét illeti. De a magyar hadseregnek időnkinti kiegészítését s az újoncok megajánlásának jogát, a megajánlás feltételeinek s a szolgálati időnek meghatározását, úgyszintén a katonaság elhelyezését, élelmezését illető intézkedéseket eddigi törvényeink alapján mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében az ország magának tartja fenn. Kijelenti továbbá az ország, hogy a védelmi rendszernek szabályozása vagy átalakítása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik.”⁴⁹

Az első hét eredményeit Deák így foglalta össze: „Végig mentünk mindazon ügyeken, melyekre nézve a *pragmatica sanctio* a közösséget mutatja, s megállapodtunk, hogy az udvartartásról Magyarország elkülönítve fog gondoskodni; a külügyre nézve, valamint a hadügyre nézve kimondottuk, hogy a pragma-

⁴⁵ Kónyi III. 431.

⁴⁶ Ferenc József levelei Belcredi államminiszterhez, 1866. február 11-én és 13-án. (Komjáthy Miklós: *Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről*. Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 345–348.)

⁴⁷ A 15-ös bizottság tárgyalásairól lásd Kónyi III. 505–554. (Gorove István és Lónyay Menyhért naplófeljegyzései alapján).

⁴⁸ Kónyi III. 511.

⁴⁹ Uo. 512.

tica sanctio szerint a közösséget, bizonyos föltételek közt, elismerjük. Vannak azonban oly tárgyak is, melyek nem a *pragmatica sanctio* értelmezéséből folyólag intézendők így el, hanem más, politikai okokból vagy az érdekek közösségéből; ilyek: a statusadósságok és a kereskedelmi ügyek.”⁵⁰ A közös ügyek kezelését illetően Deák hangsúlyozta a *paritas* elvét, javaslatot tett közös minisztériumok és delegációk felállítására, s részletesen leírta azok működését. Rámutatott arra, hogy az európai közvélemény szükségesnek tartja a Monarchia fennállását, s nekünk be kell bizonyítanunk, hogy Magyarország alkotmányos jogai és különállása ezt nem veszélyeztetik. Ő fogalmazta meg a kereskedelmi és vámszövetségre vonatkozó részletes javaslatot is. A 48-as törvények módosításának kérdését elhalasztották az „egyezkedés megoldása” utánra.

A bizottság tárgyalásai elhúzódtak, s június 20-án és 21-én, mikor már kitört a háború a poroszokkal, Deák igyekezett siettetni a munkálat befejezését. Az uralkodó ugyanis az országgyűlés elnapolására készült, s Deák fontosnak tartotta, hogy addigra a 15-ös bizottság munkálata elkészüljön és a közvélemény elé kerüljön, ezért kérte az elnapolás elhalasztását. A bizottság június 23-án be is fejezte tanácskozásait és – mint Gorove István írja – azzal a megállapodással oszlott szét, hogy Deák és Csengery a szerkezetet három-négy nap alatt elkészítik, az albizottság június 27-én összejön, pár napig vitatja a szerkezetet és 30-án a 67-es bizottság elé terjeszti. Délután 3 óra felé kiderült, hogy az elnapolás bizonyos, a leirat már alá is van írva. „Amint Deák kívánsága megtagadásáról értesült, az erély és rögtöni elhatározás színvonalára emelkedett mindjárt. Vasárnap – 24-dikén – már reggel Csengery nála volt, s ők a szerkezetet az egész javaslatra nézve fél háromig délután befejezték... Hétfőre – 25-dikére – reggel 10 órára rögtönözve összehívatott a 15-ös választmány. Ez változtatás nélkül elfogadta Deák szerkezetét. Délutánra összehívatott a 67-es bizottság. Ennek a javaslat felolvasztott, s kinyomatása elrendeltetett. A cél tehát el lett érve. A 15-ös választmány munkálata: ezen alapja az új Magyarországnak és Ausztria új szerkezetének, a nyilvánosságnak át lett adva.”⁵¹

Deák néhány hónappal később így értékelte a bizottság működését: „E tizenötös bizottság működésének alapja az volt, mit e háznak határozata, sőt már az 1848-diki törvény is elismert, hogy léteznek oly viszonyok, melyek Magyarországot és az ő felsége uralkodása alatt álló többi országokat közösen érdeklik.”⁵²

A königgrätzi ütközet után Deák úgy látta, hogy egyelőre nem tud semmit tenni, „mert a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal hozzák összeköttetésbe”, s elment nyaralni Pusztaszentlászlóra. Itt érte Ferenc József meghívása a Burgba. Inkognitóban ment Bécsbe, s július 19-én sor került az audienciára, ahol Deák közölte, hogy a magyar nemzet Königgrätz után is csak azt követeli, amit előtte. Ferenc József felszólítására, hogy hajlandó-e kormányt alakítani, határozott nemmel felelt, s Andrássy Gyulát ajánlotta, kijelentve, hogy ő maga miniszter sem kíván lenni.⁵³

⁵⁰ Uo. 521.

⁵¹ Uo. 503. A 15-ös bizottság véleménye: Uo. 554–570.

⁵² Kónyi IV. 112.

⁵³ Kónyi III. 583.

A békekötés után, 1866 augusztus végén és szeptember elején Andrassy és Lónyay tárgyalt Bécsben Belcredivel, Hübner római követtel, valamint Mailáthtal és Sennyeyvel a közös ügyekről, de eredménytelenül.⁵⁴ A bécsi kormány a 15-ös bizottság javaslatának módosítását kívánta. A tárgyalások eredménytelensége elsősorban Belcredinek róható fel, aki mindenáron hátráltatni akarta a kiegyezést.⁵⁵ Ferenc József pedig egyelőre nem tudta magát döntésre elszánni. Ez bizonyos fokig érthető, hiszen nem csak a magyarokkal folytak tárgyalások, hanem a birodalom egyéb népeinek politikai képviselőivel is: a csehekkel, a galíciai lengyelekkel, az osztrák-németekkel, s a dualizmust, vagyis a magyarokkal való kiegyezést csak az utóbbiak támogatták.⁵⁶ Lónyay ekkor úgy látta, hogy „a fő nehézsége a Monarchia alkotmányos átalakításának nem itt nálunk, de a Lajtán túl van”. Ferenc József is azt mondta Andrassynak, hogy „a magyar kérdés megoldását nem tartja többé oly nehéznek, mint eleinte látszott; nehezebb dolog, rendbe jönni a lajtántúliakkal.”⁵⁷ A Bécsben élő magyarok október közepén úgy érzékelték, „hogy a magyarokra nézve most rossz szél fúj”.⁵⁸ A *Pesti Napló* szerint a viszonyok mind kedvezőtlenebbekké válnak, a bizalom eltűnőben, s ha a kormány tovább folytatja eddigi politikáját, akkor a Deák-párt kisebbségben marad, és az országgyűlésben átengedi a teret a baloldalnak.⁵⁹ A bécsi halogatás miatt október végén már Deák is „a valószínűleg bekövetkező szakítás”-ról beszélt.⁶⁰ Akkor gyorsultak fel az események, midőn október 30-án a császár a háború után Bécsbe áttelepült szász államférfit, Friedrich Ferdinand Beustot nevezte ki külügyminiszterré. Ugyanazon a napon újra összehívta a magyar országgyűlést is, november 19-ére.

A november 15-i minisztertanácson végre Bécsben is elmozdultak a dolgok a holtpontról: tudomásul vették a dualizmus elvét, s elfogadták tárgyalási alapnak a 15-ös bizottság javaslatát. Az uralkodói leiratban nem esett szó közös parlamentről, csak három módosítást kívánt a közösügyi javaslaton: a hadsereg egysége érdekében szükségesnek tartotta a szolgálati időre és a hadkiegészítésre vonatkozó elvek összehangolását; a vámügyet és a közvetett adókat azonos elvek alapján kell intézni; az államadóságokat egységesen kell kezelni. A magyar kormány kinevezésére és a törvényhatóságok önkormányzatának helyreállítására csak ennek teljesítése után kerülhet sor. A kormány feladata lesz a 48-as törvények revíziója.⁶¹ Deák elismerte ugyan, hogy a leirat to-

⁵⁴ Kónyi IV. 17–55. (Lónyay naplója alapján).

⁵⁵ Somogyi: *i. m.* 126–128. Lónyay is többször utal naplójában és Deákhoz írt beszámoló leveleiben arra, hogy a megbeszéléseken Belcredi mindig újabb és újabb nehézségekkel áll elő. Hübner viszont „a kiegyenlítést őszintén kívánó egyén”, aki „érzi annak szükségét, hogy Magyarországot ki kell békíteni.” (Kónyi IV. 24., 35.). Belcredi emlékiratai szerint Hübner a magyar kormány azonnali kinevezését és a magyar kiegyezési javaslat elfogadását akarta. (Somogyi: *i. m.* 127.)

⁵⁶ Erről részletesen lásd Somogyi: *i. m.* 129–152. Egyetérthetünk Somogyi Éva végkövetkeztetésével, hogy ezekben a hetekben nem voltak irreálisak sem a cseh politikusok federalista törekvései, sem egyes bécsi politikusok elképzelései az összbirodalmi centralizáció megerősödéséről.

⁵⁷ Kónyi IV. 28, 37.

⁵⁸ Orczy Béla naplója nyomán Kónyi IV. 65.

⁵⁹ *Pesti Napló* 1866. október 23., 28.

⁶⁰ Kónyi IV. 74.

⁶¹ Somogyi: *i. m.* 160. A leiratot lásd Kónyi IV. 80–83.

váblépett előre, de még nem eleget. Ragaszkodott a „restitutio in integrum”-hoz, azaz „tényleges jogaink életbe léptetéséhez” és a felelős minisztérium ki-nevezéséhez. A 67-es bizottság csak ezután tárgyalhatja majd a kiegyezési javaslatot, s annak esetleges módosítását. Az általa fogalmazott felirat figyelmeztette az uralkodót, hogy a Monarchia veszélyes állapotban van: belviszonyai rendezetlenek, az állam és az egyes állampolgárok „anyagi ereje ki van merítve. Sok, igen sok, ami múlhatatlanul és gyorsan teendő s aminek elhalasztására talán már nincs idő. Ne engedje Fölséged, hogy a bekövetkező események ily állapotban találjanak bennünket; nyújtson módot és alkalmat a megnyugtató kiegyenlítés eszközzésére, saját belviszonyainknak oly rendezésére, mely az egésznek úgy, mint az egyeseknek kimerült anyagi erejét s jólétét a végsüllyedéstől megmentse, sőt a lehetőségig emelje és kifejtse, s hazánk minden nemzetiségű és vallású polgárainak igazságos, méltányos és megnyugtató kielégítése által az országot ismét erőssé tegye.”⁶²

Deák feliratát itthon a konzervatívok, sőt saját párthíveinek egy része is (pl. Lónyay) túl „merev”-nek tartotta (úgy vélték, hogy az ellenzéki felszólalások hatására fogalmazott ilyen „erősen és határozottan”), Bécsben pedig „konsternációt keltett”.⁶³ December 20-án Beust Pestre utazott, hogy személyesen bírja engedményekre Deákot, elsősorban a hadügy egysége kérdésében. Deák azonban nem engedett, a további alkudozások előfeltételeként ragaszkodott a jogfolytonosság azonnali visszaállításához.⁶⁴ Beust úgy érezte, hogy Deák „nyílt és rideg” volt, Deák viszont úgy vélte a találkozó után, „hogy az alkotmányt nem állítják helyre”.⁶⁵ Az újévi üdvözlésekre válaszolva modotta: „a kibontakozás nehezebb, mint volt egy évvel ezelőtt. Mi megteszünk mindent, a mit tenni lehet; mi elmegyünk addig, a meddig mennünk szabad, s min túlmenünk a kötelesség tiltja.”⁶⁶ Andrássy is úgy látta, hogy „a kilátások egészen rosszak; igen kevés remény van, hogy legyen valami a dologból”.⁶⁷ Lónyay optimistább volt, mert ő arra következtetett, hogy „Beust óhajtja a kiegyenlítést s inkább tartja lehetőnek, mint Belcredi tartá Bécsben létünk alkalmával; nem csinál annyi nehézséget... Óhajtja a gyors és sikeres megoldást és könnyebbnek tartja azt addig, míg a Reichsrath össze nem hívatik. Ha a Reichsrath összejövetelkor már meg van oldva a magyar kérdés, azon testület a tényeket bizonyára el fogja fogadni.”⁶⁸

⁶² Kónyi IV. 124–128. Deák ezekben a napokban ismét szokatlanul energikus, az ő sürgetésére a felirati bizottság egy nap alatt megtárgyalta az ő általa fogalmazott javaslatot, s azt az országgyűlés másnap (december 11-én) elfogadta. Lónyay írta a naplójában ekkor Deákról: „Ilyen sie-tést és energiát benne ritkán tapasztaltam.” (Kónyi IV. 121.)

⁶³ Uo. 121, 129–130.; Somogyi: *i. m.* 173.

⁶⁴ Beust látogatása Deáknál. *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Közzétette Csengery Lóránt. Budapest, 1928. 84–91.; Kónyi IV. 142–155.

⁶⁵ Kónyi IV. 153.

⁶⁶ Uo. 157.

⁶⁷ Uo. 156.

⁶⁸ Uo. 143. Beust emlékiratai szerint „Andrássy nem egyszer mondotta nekem: Ha ön nem jött volna, sohasem hoztuk volna létre a kiegyezést.” (Somogyi: *i. m.* 177.) Deák másképp látta Beust szerepét. „Kétséget nem szenved, hogy Beust bennünket jól segített, de a sikernek tényezője nem volt.” Nem „ő teremtette a 67-iki kiegyezést.” (Wetheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I. Bp., 1910. 285.)

A helyzet valóban kritikus volt. 1866. december 28-án Ferenc József nyílt parancsot adott ki „a vérendszere és illetőleg a hadsereg kiegészítésére nézve, s ennek kötelező ereje, alkotmányunk alaptörvényeinek sérelmével, Magyarországra is kiterjesztetett”. Ez ellen az országgyűlés feliratban tiltakozott, amelyet Deák fogalmazott. 1867. január 2-án megjelent a rendkívüli Birodalmi Tanácsot előkészítő és egybehívó császári pátens. E szerint a tartományokban választásokat kell tartani, s az új tartománygyűléseknek meg kell választaniuk képviselőiket a február 25-ére egybehívott rendkívüli Reichsrathba, amelynek egyedüli feladata lesz „az alkotmány-kérdés fölötti tanácskozás”. Ettől a konzervatív-föderalista többségű Reichsrattól pedig nem lehetett remélni a dualizmus alapján álló újjárendezés elfogadását.

Beust Bécsbe visszatérve, emlékiratai szerint, azt mondta Ferenc Józsefnek: „Mióta itt vagyok, nem látok mást, mint siker nélkül való váltását a leiratoknak és feliratoknak, amelyek Pestről jönnek. Ezen az úton Felsőged nem jut előbbre. Felsőged el van reá határozva, és ki is jelenti, hogy bizonyos feltételek mellett kinevezi a magyar minisztériumot. Az egyéneket, kikből alakuljon, már kiszemelte. Hivassa hát őket Felsőged ide, hogy velük tárgyaljunk.”⁶⁹ Ez meg is történt, s ettől kezdve Deákot rendszeresen kihagyták a közvetlen tárgyalásokból, s csak utólag kérték ki véleményét, beleegyezését. Erre azonban feltétlenül szükség volt, mert – mint Andrássy mondotta – „ő lévén a párt mindenható vezére”,⁷⁰ az ő támogatása nélkül aligha lehetett volna bármilyen megállapodást is elfogadtatni az országgyűléssel és a politikai közvéleménnyel. 1867. január elején Andrássy, Eötvös és Lónyay Bécsbe utaztak, ahol Mailáth átadta nekik a bécsi kormány által készített kiegyezési javaslatot, amely elismerte ugyan a dualizmust, a delegációkat és a paritás elvét, de egy sor tárgyat, amelyet a magyar javaslat az országgyűlésnek tartott fenn, a delegációk hatáskörébe utalt, szorosabbra szabva ezzel a két állam közösségét.⁷¹ Január 9. és 11. között került sor a magyar miniszterjelöltek tárgyalásaira Belcredivel, Beusttal, Mailáth György kancellárral és Sennyey Pállal, a Helytartótanács elnökével. Sikertült elérniük, hogy a magyar javaslat szolgált tárgyalási alapul. A magyarok elfogadták a hadsereg kérdésében kívánt módosítást: elismerték az uralkodó legfőbb hadúri jogait. Ennek megfelelően a hadsereg vezérlete, vezénylete és belszervezete nem „közös intézkedés alá esik”, hanem „ő Felsőge által intézendőnek ismertetik el”. Benne maradt a szövegben „a magyar hadsereg”, de „mint az összes hadsereg kiegészítő része”. A bécsi miniszterek viszont tudomásul vették, hogy az újoncok megajánlása, a szolgálati idő megállapítása, a katonaság elhelyezése, élelmezése, valamint a védelmi rendszer szabályozása

⁶⁹ Kónyi IV. 154.

⁷⁰ Lónyay naplója alapján Kónyi IV. 197. Deák tiltakozott ez ellen. Csak azért látszik ő vezérnek – mondotta február 17-én a pártkörben, mert „keskeny lévén az ösvény, melyen járnunk lehetett, sokan egymás mellett el nem fértünk, tehát valakinek csak elől kellett menni, és e valaki, mivel köztetek én valék történetesen a legidősb veteránus, én voltam.” (Uo. 328.) Lónyay erre így reflektál naplójában: „ő a vezér, s a minisztérium csak addig áll, míg ő akarja s addig halad, ameddig ő akarja.” (Lónyay naplója, 1867. febr. 17., Kónyi IV. 324.)

⁷¹ Uo. 163–169.

és átalakítása a magyar törvényhozás, ill. kormány jogkörébe tartozik. A védelmi rendszer megállapítása és átalakítása azonban egyenlő elvek szerint történik a két országban. A külügy megmaradt közös ügynek, de a külkereskedelmi szerződések megkötése is a közös külügyminiszter hatáskörébe került, ehhez pedig szükséges volt a két kormány hozzájárulása. Megállapodtak, hogy a vám- és kereskedelmi szerződéseket, valamint a közvetett adókat egyenlő mértékkel kezelik. Közös üggyé nyilvánították a pénzrendszert és a kamatlábat, az egész birodalmat érintő vasútvonalak kérdését pedig a delegációk hatáskörébe utalták.⁷² A megállapodást Bécsben az uralkodónak kellett jóváhagynia, Pesten viszont Deák beleegyezését kellett megszerezni, mert az ő véleményétől függött az országgyűlés többségének magatartása.

Deáknak előbb Lónyay, majd Andrássy számolt be a bécsi tárgyalásokról. Lónyay szerint Deák „meg volt elégedve az eredménnyel”, s január 14-én a pártja vezető képviselőivel tartott értekezleten javasolta a módosítások elfogadását. Sőt azt is megígérte, hogy ha az alkotmány visszaállítatik, akkor a ház meg fogja szavazni az arra az évre szükséges hadkiegészítést. „Az általános impressió, melyet ezen tanácskozmány reám tett, az volt, hogy pártbelieink bizony igen szeretnék a kiegyezést” – írta naplójában Lónyay.⁷³ Január 16-án és 17-én viszont, midőn a három miniszterjelölt felkereste Deákot, „reménytelen, sötét” hangulatban találták. Kifejtette, hogy a módosítások elvi jellegűek, s „ellenkeznek meggyőződésével”. Végül is éles vita után elfogadta őket, hogy a kiegyezés ezen ne törjön meg. „Az alkotmányosság elnyerése ér annyit – mondotta – hogy concessiókat lehessen tenni.” Ahhoz azonban ragaszkodott, hogy a 67-es bizottság csak a kormány kinevezése után, annak javaslatára tárgyalhatja a módosításokat. Ez viszont Bécs számára nem volt elfogadható, s Andrássyék is kijelentették, hogy csak abban az esetben vállalják a miniszterséget, ha a 67-es bizottság jóváhagyja az általuk Bécsben elfogadott változtatásokat. Végül „az öreg úr” abba belement, hogy a 67-es bizottság a minisztérium kinevezése előtt tárgyalja meg a módosításokat, de ahhoz ragaszkodott, hogy ő szövegezzék meg azokat. „Megfordult a világ – írta naplójába Lónyay – nem ott fönt, de itt lent van a nehézség”, célozva Deák aggályaira, s arra, hogy Beust minden nehézség nélkül elfogadtatta az uralkodóval a magyar bizottság által szerkesztett és módosított közösügyi javaslatot.⁷⁴

Andrássy január 19-én sietett Bécsbe, Deák beleegyezésével. Ekkor kapta meg Mailáthtól azt a 23 pontból álló feljegyzést, hogy az uralkodó milyen változtatásokat kíván a 48-as törvényeken. Andrássynak azonban sikerült elérnie, hogy Ferenc József e kívánságok többségét elejtette.⁷⁵ Ferenc József január 23-án a hadkiegészítési pátens elleni tiltakozó feliratot átnyújtó országgyűlési küldöttségnek úgy nyilatkozott, hogy kész „az ország óhajainak teljesítésére, mihelyt

⁷² Uo. 170–179.

⁷³ Uo. 190–194.

⁷⁴ Uo. 190–200. Lónyay szerint Deák január 16-i hangulatváltozása Pulszky Ferenc hatásának tulajdonítható. Végül is Gorove István, szintén miniszterjelölt, beszélt rá, hogy fogadja el Andrássyék álláspontját.

⁷⁵ Uo. 207.

kölcsönös bizalommal sikerült elhárítani a magyar felelős miniszterium tetteges megalakulásának nehézségeit”.⁷⁶ Január végén Deák a 67-es bizottság néhány tagjával megbeszélte a módosításokat, s ezek értelmében újrafogalmazta a kiegyezési javaslat érintett pontjait. A 67-es bizottság január 28. és február 6. között tárgyalta a módosított kiegyezési törvényjavaslatot, s Deák többszöri felszólalása után, elfogadta azt.⁷⁷

Közben Bécsben végső stádiumába ért Belcredi és Beust párviadala. A február 1-jei minisztertanácson mindketten előterjesztették politikai koncepciójukat.⁷⁸ Belcredi a kiegyezési tárgyalások eredményét a rendkívüli Birodalmi Tanács, azaz a tartományok képviselői elé kívánta terjeszteni. Ez időben elhúzta, esetleg kétségessé is tette volna a kiegyezést, mert a rendkívüli Reichsratban a németek könnyen kisebbségbe kerülhettek volna, s a konzervatív-föderalista többség aligha fogadta volna el a dualizmust. Beust viszont a magyarokkal kötött megállapodást definitívumként, azaz befejezett tényként kívánta közölni a szűkebb Birodalmi Tanáccsal, ahol a németek voltak többségben, azzal, hogy vita nélkül vegyék tudomásul, s ennek megfelelően módosítsák a februári alkotmányt.⁷⁹ „A kormány egyszerre soha sem kedvezhet valamennyi nemzetnek. A jelen pillanatban, amikor a nemzetiségek törekvései annyira divergensnek, amikor lehetetlen, hogy a kormány valamennyinek megfeleljen, akkor az a feladata, hogy azokra támaszkodjék, akiknek a legnagyobb életerejük van, egymáshoz szellemileg közel állnak, és kölcsönös érdekeik közvetlenül érintkeznek, ti. a német és a magyar elemre.”⁸⁰ A minisztertanács Beust koncepcióját támogatta. Február 3-án az uralkodó elfogadta Belcredi lemondását, s ideiglenesen Beustot bízta meg a kormány vezetésével. Másnap Beust leiratban közölte a Lajtán túli tartományokkal a szűkebb Birodalmi Tanács összehívását (s ezzel a rendkívüli Reichsrat mellőzését), és azt, hogy a kiegyezést befejezett tényként kell elfogadni.⁸¹ A döntő fordulatot hozó bécsi minisztertanácsokon Andrassy is részt vett, s hazaérkezése után azt mondta Lónyaynak, „hogy az egész tanácskozás alatt két ember volt a tiszta magyar állásponton: a császár és ő”.⁸²

A leendő magyar miniszterek – ezúttal valamennyi – február 7. és 9. között tárgyalták a 48-as törvények módosítására vonatkozó bécsi kívánságokat,⁸³ amelyek jó részét Ferenc József – mint láttuk – már az Andrassyval folytatott beszélgetések során elejtette. Ezeken a megbeszéléseken Deák nem vett részt, mert az uralkodó hívására február 6-án Bécsbe utazott. Ott találkozott Beusttal és búcsúlátogatást tett Belcredinél is. Február 8-án fogadta őt az uralkodó, s

⁷⁶ Uo. 204.

⁷⁷ Uo. 217–297.

⁷⁸ Somogyi: *i. m.* 178–187.; Redlich: *i. m.* II. 550–566.

⁷⁹ Somogyi Éva szerint (*i. m.* 179.) Belcredi és Beust között a harc azért folyt, „hogy tartományokra épülő konzervatív-föderalista, vagy német vezetésű centralizált és bizonyos korlátokkal liberális berendezkedésű Ausztria legyen-e.”

⁸⁰ Somogyi: *i. m.* 184.

⁸¹ Uo. 187.

⁸² Kónyi IV. 308. (Lónyay naplója, 1867. febr. 5.)

⁸³ Uo. 310–314.

ekkor rendezték véglegesen a magyar honvédelmi minisztérium kérdését. Ferenc József elfogadta Deák javaslatát, hogy egyelőre a miniszterelnök kapjon megbízást a honvédelmi tárca vezetésére is.⁸⁴ Február 10-én Andrássy, Eötvös és Lónyay Bécsbe utaztak, s hamarosan követte őket a többi kijelölt miniszter is. Bécsben folytatták a 48-as törvények revíziójának megtárgyalását. „Legnehezebbnek tűnt fel a honvédelmi ügy és a sajtótörvény” – írta naplójában Lónyay. Végül csak négy módosításra került sor: megszüntetik a nádori méltóságot, amely a polgári parlamentarizmus rendszerével amúgy sem volt összeegyeztethető; a nemzetőrségről szóló törvényt a védelmi rendszer átalakításáról szóló törvény megalkotásáig felfüggesztik; a minisztereket az uralkodó nem megerősíti, hanem kinevezi; s végül az uralkodó felhatalmazást kap arra, hogy az országgyűlést az évi költségvetés és zárszámadás felől intézkedő határozat meghozatala előtt feloszlassa, illetőleg üléseit berekessze vagy elnapolja, de bármelyik esetben az országgyűlést még ugyanabban az évben, oly időben össze kell hívni, hogy a költségvetés és a zárszámadások az év végig tárgyalassanak. A sajtóügyi esküdtszékek azonban – némi módosítással – megmaradtak.⁸⁵ Február 13-án Andrássy John hadügyminiszterrel, Lónyay pedig Becke pénzügyminiszterrel megbeszélte a hadüggyel és a pénzügyekkel kapcsolatos részletkérdéseket, amelyek a másnap az uralkodó elnökletével tartott „közös” minisztertanácson kerültek napirendre. Ezen a bécsi kabinet tagjai és a magyar miniszterjelöltek vettek részt. Másnap, február 15-én került sor az első magyar minisztertanácsra, ugyancsak az uralkodó elnökletével. „Ennek tárgya az 1848-ki törvényekre vonatkozó pontozat volt.”⁸⁶ Ezen a minisztertanácson véglegesítették a megállapodást, s a magyar miniszterek ígéretet tettek, hogy a módosításokat az országgyűlés elé terjesztik és elfogadják. Február 17-én az uralkodó helyreállította az alkotmányt és Andrássy Gyulát kinevezte magyar miniszterelnökké.

A február 11. és 15. közötti bécsi tanácskozásokon Deák nem vett részt.⁸⁷ Lónyay Pesten 16-án találkozott vele, s „az öreg úrnak elmondám főbb vonásokban a történeteket”. Ugyancsak Lónyaytól tudjuk, hogy Andrássy kinevezésének hírére Deák „igen jókedvű, örömtől sugárzik”.⁸⁸ Február 19-én Pest város küldöttségének üdvözlésére válaszolva ezeket mondotta: „Örültünk és örülünk, hogy alkotmányos szabadságunk évezredes fája, melyet annyi vihar ostromlott, de gyökerében meg nem rázott, ismét zöldelni kezd és virágzásnak

⁸⁴ Uo. 306–310.

⁸⁵ Uo. 309–310, 315–318.; Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Bp., 1987. 174–180. Sarlós Béla szerint ekkor történt, hogy Andrássy „egyelőre a saját nevében, elfogadta a királyi előszentesítési jogot a kiegyezés legfontosabb előfeltételeként” (uo. 188.). De mint maga is megjegyzi, „erről egyetlen szót sem olvashatunk Lónyay naplójegyzeteiben, sem más forrásban.” (Uo. 180.). Erről először az 1867. március 17-i minisztertanács bizalmas határozatában esik szó.

⁸⁶ Kónyi IV. 318–321. A 48-as törvények revízióját az 1867. évi VII., VIII. és X. törvénycikkek tartalmazzák.

⁸⁷ Gyulai Pál visszaemlékezései szerint Deák „ez időtájt, vidékről is, még nőktől is, nagy számban kapott szitkozódó, becsmélő és ijesztő leveleket.” Február 13-án két névtelen levél meggyilkolással fenyegette őt, mint „árulót”. (Kónyi IV. 322–323.)

⁸⁸ Kónyi IV. 323., 336.

indul. Ne feledjük azonban, hogy a virág még nem gyümölcs. Hosszú az idő, mely szükséges arra, hogy a virágból gyümölcs fejlődjék és a gyümölcs megérjen. Sok, igen sok, mi még teendő, nagy a tevékenység tere, számosak az akadályok, melyeket el kell hárítanunk, hogy célt érzünk.”⁸⁹ A következő hetekben igen aktív volt, részt vett a kiegyezéssel kapcsolatos törvényjavaslatok és rendeletek megszövegezésében,⁹⁰ s többször felszólalt a közösügyi javaslat parlamenti vitájában.

Hogy értékelte Deák az elért eredményt, a kiegyezést? Erre nézve irányadó az a nagy beszéde, amelyet a kiegyezési törvényjavaslat vitája során, 1867. március 28-án mondott el a képviselőházban.⁹¹ Ebben mintegy előre válaszolt a Kossuth által két hónappal később a sajtóban közzétett nyílt levélben felvett kifogásokra.

A beszéd Kossuth iránti tiszteletadással kezdődik: „Magyarország közjogának történelmében legfontosabb korszakot képez azon átalakulás, mely 1847–48-ban tétetett... Ezen alakulást össze fogja kötni a történelem azon férfinek nevével, ki azt 48-ban megindította és ernyedetlen eréllyel keresztülvitte. Dacára a bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, művének ezen része fönnmarad és fönn fog maradni, míg nemzetünk él és országunk áll, s ahhoz a nemzet emléke és hála lesz mindig csatolva.” Ezután kimutatja, hogy az 1848-as törvények az átalakulásnak csak alapjait vetették meg; a polgári átalakulás betetőzésére, teljes kifejtésére, amelyre 1848-ban nem volt alkalmunk, a kiegyezés nyújt lehetőséget. „Meg vagyok győződve, hogyha akkor, midőn az 1848-diki év szeptember 18-dikán a magyar országgyűlés megbízásából, mint küldöttek a bécsi országgyűlést felszólítottuk: »bízza meg minisztériumát a magyar minisztériummal leendő egyezkedésre, hogy köztünk s Ausztria között a kölcsönös viszonyok végleges elhatározása által minden ezentúli súrlódásoknak s egyenetlenségeknek eleje vétessék«, ha mondom, akkor nekünk a kiegyezkedés oly módját ajánlották volna, minőt a mi javaslatunk tartalmaz: a magyar országgyűlés azt valószínűleg nem utasította volna vissza.” A továbbiakban még négy olyan fordulópontot említ 1848–49-ből, amikor a magyarok a mostani feltételekkel hajlandók lettek volna kiegyezni. Véleménye szerint tehát ’67 nem egyéb, mint az elérhető, megvalósítható ’48.

Kiemeli Deák, hogy nem hagyhatták figyelmen kívül Európa közvéleményét, mely „az osztrák birodalom fönnállását politikai szükségnek tekinti”. Ezzel szemben nem láttak lehetőséget arra, hogy Magyarország teljes függetlenségét fegyverrel kivívják, ugyancsak károsnak tartották a véletlen, előre nem látható

⁸⁹ Uo. 341–342. Hasonlóan nyilatkozott február 17-én a pártkörben is: „De ne gondolja senki, hogy az által, a mi most történik, minden be volna végezve, s hogy egészen készen állana azon nagy és dicső épület, mely hazánk jóllétének és boldogságának épülete. Csak azon tér, melyen ezen épületnek kell állani, lett szabaddá.” (Uo. 326.)

⁹⁰ Nem egy esetben elvetette az illetékes miniszter által fogalmazott javaslatot, s új szöveget diktált. Lónyay ezzel kapcsolatban meg is jegyezte: „Különös állás mindenestre, a minisztérium valamit határoz és az öreg úr mint areopág ismét módosítja.” (Lónyay napló, 1867. febr. 27. Kónyi IV. 346.)

⁹¹ Kónyi IV. 441–463.

eseményekre való várakozást is. Nem maradt más, mint az az út, amelyet végigjártak, azaz a kiegyezés. „Nem állítjuk mi, kik, mint a bizottság többsége, azt készítettük, hogy művünk tökéletes. Tudjuk, hogy annak hiányai vannak; de célszerűbbet, mely helyzetünkben gyakorlatilag is kivihető lett volna, készíteni nem tudtunk... Ha sikerült politikai létünk roncsolt hajóját egy kis révpartra juttatnunk, visszalökjük-e azt ismét a zajgó tenger hullámai közé, csupán azon kétes reményben, hogy talán, de csak talán, majd ha a vész el nem sodor, egy szebb, nagyobb, biztosabb kikötőbe juthatunk.”

A továbbiakban azt bizonyítja, hogy a kiegyezés nem hozta függésbe Magyarországot Ausztriától. „A függés azon állapot, midőn az egyik fél parancsol akár hatalommal, akár többsége által, a másik pedig engedelmeskedik. De midőn két teljesen egyenjogú fél egyedül a közös kötelesség teljesítését, a paritás alapján, hasonló számú meghatalmazottjai által intézi el, és a meghatalmazottak egy meghatározott tényre és kiszabott időre vannak megválasztva: ezt szoros értelemben vett függésnek nevezni nem lehet. Ily esetben melyik fél függ a másiktól?” Vagyis a közös ügyek tekintetében Magyarország nem mondott le szuverenitásáról, hanem megosztotta azt egy másik országgal a teljes egyenjogúság alapján. „Ha a mi javaslatunk elfogadtatik, Magyarország szabadon választott delegációja által, tehát saját meghatalmazottjai által közvetve a külügyekre oly befolyást fog gyakorolni, minőt eddig se közvetve, se közvetlenül nem gyakorolt.”

Rámutat Deák a Monarchia esetleges felbomlásának következményeire: „Azon aggódnak némelyek, hogy az osztrák birodalmat fölbomlás veszélye fenyegeti, és azért nem kívánják Magyarország sorsát hozzákötöni... Van-e, ki óhajtja Ausztria fölbomlását, nem tudom, de ha vannak ilyenek, azok azt bizonyosan nem a mi érdekünknek óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy a fölbomlás által nem mi nyernénk, s a mi sorsunk jobbra nem változnék. És, ha kiszámíthatatlan események ezen katastrophát egykor csakugyan előidéznék, mi volna jobb ránk nézve: az-e, hogy ezen katastrophá Magyarországot államilag rendezett állapotban találja? vagy az, hogy erejében megfogyva, a folytonos provisoriumok zavarának közepette kelljen szembe állnunk a végzetszerű eseményekkel? Az első esetben könnyebben és biztosabban szolgálhatnánk szilárd magvával egy új alakulásnak; a másik esetben csak rendezetlen anyagnak tekinténe bennünket, melyet szétbontva, más építkezésre használnának föl.” Abban az esetben, ha a Monarchia fölbomlanék, Deák Magyarországot nem tartja elég erősnek ahhoz, hogy teljesen független államként megállhasson, egyrészt a nemzetiségi kérdésben rejlő bomlasztó tendenciák, másrészt az orosz és német nagyhatalmi törekvések miatt. „Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani, nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal kellene intéznünk? Nem kellene-e azokat közösen kezelni? És nem volnának-e kénytelenek a delegációk eszméjével akkor is megbarátkozni?” Befejezésül azzal ajánlja elfogadásra a tisztelt háznak a kiegyezési javaslatot, hogy „ne taszítsuk el magunktól a békés kiegyenlítés ezen módját. Félek, igen félek, hogy annak félrevetése által jövőre az ország alkotmányos függetlenségét nagyobb veszélynek tennők ki, mint elfogadása által.”

Deák and the Austro-Hungarian Compromise

The working out the *Ausgleich*, the Austro-Hungarian Compromise and creating the dualistic Austria-Hungary was the zenith of Deák's political career. He was of the opinion that the Magyars could not maintain Great Hungary against both the national minorities and the Russian expansionism. Consequently, they need a great Empire, not the centralized and absolutistic Austria but a liberal, constitutional and modernized Habsburg Monarchy, which would leave Hungary autonomous in domestic affairs.

In 1861, after the October Diploma and the February Patent, the address of Hungarian parliament, which Deák drafted, stated that Hungary had never known, and did not now recognize, any link with any other dominion ruled by the Monarch except the personal one of the common dynasty. It refused to attend the Reichsrat, or any representative body of the Monarchy, and denied such a body any competence to dispose of Hungarian affairs; it was only prepared "to enter in to contact with the constitutional peoples of the Hereditary Lands as one independent, free nation with another". Deák's address insisted on the validity of the 1848 Laws, amendment of which, by legal methods might then be considered once the recognition had been given.

In 1861, the dialogue between Francis Joseph and the Hungarians was broken off, the parliament was dissolved. In the autumn of 1864, after three years of waiting, the time had come to hold out to Deák the prospect of a compromise. At the end of December, Francis Joseph sent an emissary (baron Augusz) to him to discuss secretly the possibilities of an understanding. Deák insisted that Francis Joseph must accept the principle of legal continuity, and thus the validity of the 1848 Laws, and restore the integrity of the Lands of the Hungarian Crown; but he was prepared to accept the common Ministries and Delegations as legitimate conclusions from the Pragmatic Sanction. After two more secret meetings, Deák came into the open. In a series of newspaper articles in April and May, 1865, he put forward his programme for a compromise: once the legal constitution was restored, Hungary would recognize the needs of the Empire and would provide for them on a basis of equality with the Austrian lands. He admitted the existence of the common affairs of the Monarchy in which Hungary would share - the Monarch's household, foreign policy and diplomacy, defense, the taxation necessary to cover these items, and commercial and tariff policy - and proposed that these should be settled by Delegations from the Hungarian and Austrian parliaments.

The Hungarian parliament was convoked for December 1865. To prepare the terms of an agreement, a committee of sixty-seven was elected by the parliament and that group entrusted its responsibilities to a more intimate committee of fifteen, of which Deák was the guiding genius. This committee agreed on a program, which Deák largely devised, but on the day after this Bill was published the Monarchy became immersed in the Prussian war and in June 1866 the parliament was adjourned. When, after the defeat at Königgrätz (Sadowa), Francis Joseph called Deák and asked him what his terms were now, he had replied that they were exactly the same as before Austria's defeat. The Monarch inquired whether Deák would serve as prime minister of Hungary, but he declined, recommending Andrassy in his stead, and promising to support him in parliament. In the autumn of 1866 negotiations had come dangerously close to a deadlock; mistrust had arisen on both sides, when Baron Beust was brought into the situation. In January of 1867, decisive discussions on the terms of the *Ausgleich* took place in Vienna. The formula that was worked out deviated only narrowly from the programme drafted by the Hungarian committee of fifteen before the onset of the Prussian war. On the final negotiations on details the Hungarians gave way on a few points, the Crown conceded many more. After Deák, who had not attended the January conference, gave his blessing to the plans and Francis Joseph, once convinced that the Hungarian

proposals would leave him in control of the army, acquiesced in them, the Hungarian parliamentary committee of sixty-seven was called together, and ratified the agreement on the understanding that parliament would give the right to sanction formally the necessary changes in the Hungarian constitution.

On February 17, 1867, Andrássy was entrusted with the formation of a responsible Hungarian Government. On 29 May the Hungarian parliament accepted the result of discussions as Law XII of 1867. On 8 June, Francis Joseph was crowned King of Hungary. On 28 July he gave his Royal sanction to Law XII.

Deák Ferenc és az anekdoták világa

Szépapáink még biztosan hallottak arról, hogy a hírek szerint III. Napóleon volt az első államfő, aki el akarta rendelni országa folklórijának teljes felgyűjtését. Talán abban is reménykedett, hogy ily módon a róla szóló történetek is örökkévalóvá válnak. Ugyanekkorájt szépapáink még biztosan hallottak arról, hogy Deák Ferenc passzionátus, olykor kíméletlen anekdotamesélő, sőt róla is sok anekdota kelt szárnyra. A mostani jubileumi évben sokszor emlegetik a józan államférfi előrelátó bölcsességét: azt azonban biztosan állíthatom, ő még álmában sem gondolt arra, hogy egykoron a Magyar Tudományos Akadémián éppen anekdotái révén szerepeljen.

Pedig „a” magyart és „az” anekdotát már ekkor is, ezóta is sokszor összekapcsolták egymással – általában nem is túlzottan kárhoztatva a magyarok közismert: „ezt a történetet ismered-e?” kezdetű *furor anecdoticus* szenvedélyét. Karácsony Sándor magasztalta, Lukács György kárhoztatta azt, hogy a magyarok a premisszák és logikai konzekvenciák szigorú működtetése helyett anekdotákkal próbálták a társadalom működésének valódi törvényszerűségeit érzékeltetni. (Természetesen mindketten kimeríthetetlen repertoárral és kiváló előadói készséggel rendelkező anekdotázók voltak.) Főként Mikszáth és Jókai volt lebecsülve azért, mert műveikben sok-sok az anekdota. Természetesen ez igaz. Már nem annyira természetesen – mindketten szinte szakértőre valló szenvedéllyel foglalkoztak is az anekdotákkal: gyűjtötték és kötetekben adták ki ezeket. Jókai az „önkényuralom” (1849 után), Mikszáth a tiszakálmáni parlamentarizmus anekdotáit illetően mindmáig a legjobb forrás. Kortársaik közül nemcsak a nyögvenyelős olvasatú Vas Gereben (1823–1868), hanem a végetérhetetlen Eötvös Károly is ugyanezt a megoldást képviselték. Sőt nem csak ők mesélnek minden adódó alkalommal ilyen történeteket, valamilyen irodalmi önelvűség előtti primitivizmus kedvelése okán, hanem még a későbbi legjelesebb magyar írók közül Krúdy Gyula és Móra Ferenc, Déry Tibor és Márai Sándor, Moldova György és Esterházy Péter (és még sokan mások) is. Egyébként igen jó világirodalmi társaságban vannak: Boccaccio, Shakespeare, Rabelais, Hašek és Hrabal, Jorge Luis Borges, Gabriel García Márquez, sőt Umberto Eco és Viktor Pelevin *parleurjében*.

Amióta a „nem hivatalos, ám történeti figyelemre igényt tartó történetek” megnevezéseként több mint másfél ezer évvel ezelőtt a már majdnem bizánci történetíró, Prokopiosz, a „nem kiadásra való” (*an-ekdoton*), a kortársak által

éppen ezért túlságosan is jól ismert pletyka-elbeszéléseket e szóval tette halhatatlanná – a politika világában mindig megjelenő narratív virág ez. (A hatalom szerint persze irtandó dudva, gyom. Ez a vélemény, meg az enyhébb-bösebb üldözés persze csak elősegíti népszerűségét.) Noha nem csak politikai vagy politikusokhoz kapcsolódó anekdoták ismeretesek (színészek, művészek, orvosok, papok, sportolók, Casanovák és más világcsavargók gyakran náluk is népszerűbbek az anekdotahősök tárlatán), ám a propagandától és a szinte intézményesített hazudozástól nem mentes politika ezrével kínálja az anekdotatémákat. Mindennek ismeretében is érdekes tudomásul venni, mennyire „egyenetlen” a politikusok anekdotabeli sikeressége. A szakkutatás azt állítja, a bibliai Dávid, az ókori Nagy Sándor, a középkorteremtő Nagy Károly csakúgy népszerű anekdotahősök voltak, mint Harún ibn Muhammad ibn Abdalláh „az igazságos” (ar-Rasíd) bagdadi kalifa, majd Szaladin szultán, Aragóniai Alfonz nápolyi király, a porosz Nagy Frigyes, Sir Winston Churchill – nálunk pedig talán nem csupán az utókor szemében az „igazságos” Matthias Corvinus, meg ennél biztosabb források szerint a „kalapos király” (II. Habsburg József). Egyébként mindkettejükre a Harún ar-Rasíd-jellegű (az álruhában a nép között járó, igazságosztó-monomániákus uralkodóról szóló) anekdoták jellemzőek. Feltűnő tény, hogy sok uralkodó nem jutott be e „kedveltek körébe”. Jól szervezett propagandájuk ellenére sem volt jelentős mondjuk a Borgiák, (I.) Napóleon, Ferenc József, a Duce, Hitler vagy Sztálin anekdotakincse. Ha voltak valódi szovjet anekdoták, ezek hősei az eltűnt meg meg-megkerült cári családtagok, a furfangosan halhatatlan Csapájev, az Ilf és Petrov által csak szelídített formában kiadott Osztap Benderek, majd Nyikita Szergejevics, meg a kezdetben még a metrón utazó, majd a Moszkva-folyó partján mély álmokban megtalált, időnként a repülőgépről letántorogni sem tudó Jelcin (egyébként az ő történeteik is az uralkodókról szóló hagyományos anekdotakincsből lettek újraélesztve).

A magyar reformkor, a szabadságharc (bizonyos fokig még a kiegyezés is) „óriásokat nemzett, mivel óriásokra volt szüksége” (Engels más korszakról szóló *bon mot*-ját használva itt), a szó szoros értelmében felkínálta az anekdotahősöket: Wesselényi, Széchenyi, Kossuth, Görgey, akár Petőfi, majd aztán, a másik oldalról Ferenc József, Bach, Haynau, jóval később Erzsébet királynő, Rudolf/Rezső trónörökös stb. Még azokat a tudatos, következetes munkálatokat is ismerjük, amikor ilyen „népszerűsítő” anekdotakincs létrehozására törekedtek. Eredmény nélkül. (A legnevezetesebb ilyen kísérlet Jókai „rokonszenves” Ankerschmidtje – aki bizony nemcsak Vasmacsakovácsy úr, hanem a csak később szabolcsi földbirtokossá lett német zabigyerek, Pest akkori díszpolgára, és noha még *A kőszívű ember fiaiban* is „a fejfájások embereként” voltaképpen mentetgetve – végtére is nem más, mint „a bresciai hiéna”: Julius von Haynau.) Figyelemre méltó tény, hogy csak a „mayerlingi tragédia” (1889) után terjedtek el nálunk a Rudolf-történetek. Ezeket nyilván a több is mint lojális hazai sajtó is lanszírozta, ám legkivált az akkor már világszínvonalon is kiváló magyar elmegyógyintézetekben bukkant fel egyre több, magát mégiscsak a tovább élő magyarbarát Kronprinznek nevező ápolat. (Talán a társadalomtörténeti pszichológia számára nem érdektelen tény, hogy a meggyilkolt Erzsé-

bet királynék sokkal ritkábban bukkantak fel ugyanilyen magyar anamnézisekben.)

Paul Valéry *Leonardo*-tanulmányával szölván: ezzel már elmondtuk a Deák Ferenchez kapcsolható anekdoták lényegét.

* * *

Mégis érdemes azonban száraz tényekkel is dokumentálni a fentieket.

Az anekdotikus Deák Ferenc életútjának mindhárom szakaszában jól láthatjuk az anekdoták megjelenését és fontosságát.

Deák életútjának első szakasza a szabadságharc előtti megyei, majd országos politika keretében zajlik. Az otthontól távol, hosszú beszédekkel és még hosszabb (fejlődésvonalukat legtöbbször alig érzékeltető) tanácskozásokkal zajló politika sok alkalmat adott közvetítő történetek előadására, elterjedésére. A követek vagy helyettesek megbízással szerepeltek, időnként beszámoltatták, vagy akár vissza is hívhatták őket. Minthogy csak most alakul ki a napisajtó, az információk lassan, szóban és ezért is mindig egyre furcsább hullámokat verve terjednek. Az új politika váratlan helyzeteket teremt, eddig ismeretlen feladatokat hoz. Ezeket legtöbbször a „precedens-elv” alapján próbálják megoldani: valami hasonló eseményt beszélnek el. Az ilyen „anekdoták” aztán igazán gyorsan terjednek. Szerencsére ez nemcsak feltevés, hanem példákkal is igazolhatjuk e folyamat meglétét.

Az e korszakhoz sorolható, egyik legismertebb Deák-anekdota (a *gyeplőránogatás*) szerint egyszer valaki vendégeként kocsiztak, és a hirtelen megfutó lovak miatt aggódva Deák is a gyeplő után kapott. „Hagyja ezt ön – mondja neki a lovak gazdája – így talán megmenekszünk, de ha a gyeplőbe kapkod, s nem hagy szabad működnöm, biztosíthatom, hogy árokba fordulunk.” 1850 körül ez a történet már közismert, személyhez kötött Deák-anekdota volt. Úgy szokás említeni, hogy amikor 1848-ban meg akart szabadulni igazságügyi miniszterségétől és arra hivatkozott, hogy túl sokan avatkoznak bele az ő politizálásába, már maga használta ezt az anekdotát.

Am ugyanez a történet már ennél előbb, 1848. március 18-ára keltezve olvasható Széchenyi naplójában, sőt ugyanő egy 1848. április 2-án kelt levelében is felhasználja. Április 6-án pedig a közlekedési minisztérium teendőiről szóló törvényjavaslati beszédében is elmondta. Tudjuk, itt Deák is jelen volt, sőt az előző napokban sokszor tárgyalt a két politikus egymással. 1848 júliusában–augusztusában Kazinczy Gábor viszont már úgy idézi a történetet, hogy Deák ezt neki személyes anekdotaként mondta. Tóth Béla *Magyar anekdotakincse*ben is így (én-formában) kezdődik a Deáktól idézett történet: „Kocsikázni mentem Inkey Kálmánnal, ki mint köztudomású dolog, igen ügyes, de vakmerő kocsis volt.”

Az állam kocsiját hajtó imperátor vagy hős képe, meg „a lovak közé vetett gyeplő” szólása közismert, akár az ókorig visszavezethető közhely. Ahogy Széchenyi, majd Deák ezt aktualizálják – ez jellemző az 1848-as közhangulatra. Ahogy ez Deák-anekdotává vált – az is.

Az anekdotikus Deák második életszakaszában, 1849 után (Deák esetében már korábban) a politikától való kényszerű visszavonulás következik. Az em-

berek beszélgetéseiben a pontos, konkrét célok helyett a Tompa Mihálytól ismert „allegóriák”, a régi korok (mondjuk „Erdély aranykora”) emlegetése, dicsérete fejezi ki a mégiscsak megmaradó politikai vágyakat. Éppen e sanyarú körülmények között még népszerűbbé válik az anekdota, sőt, ami még váratlanabb dolognak tűnik: a vicc is. Már az 1850-es években adoma-gyűjtemények, vicclapok jelennek meg. Többször idézték, hogyan ír erről Vas Gereben 1856-ban: „Mitagadás benne, én magam is írtam már egy kötet adomát, s mi több, ezen kötet adomáért igen könnyen kaptam nyolcszáz pengő forintot. Könyvárusaink egy háromkötetes regényért aligha adnának ennyit.” (Itt *A régi jó idők* c. munkájáról van szó, amely „munkáinak együttes képes kiadása” (1886) élén is áll, ám először 1855-ben jelent meg). Ekkor félreérthetetlen volt, mikor is voltak a „rég jó idők”. Nem véletlen, hogy a kiegyezés előtti évtizedek magyar anekdotakincsének jelentős része a reformkorra mutat vissza. Ezt a törekvést ma leginkább Jókai műveiből ismerjük, mégpedig évtizedeket átívelő módon. Mint ahogy Vas Gerebennél még 1886-ban is az ekkor már fél évszázados múlt az aranyló anekdoták termő talaja, Jókai sem telik be azzal, hogy a Józsa Gyuri = Kárpáthy János világába vigye vissza anekdota-olvasóit. Érdekes, hogy a következő generációhoz tartozó Mikszáth (akárcsak egyik fő anekdotaszállítója, Takáts Sándor) már a korábbi, mondjuk a 16–18. századi, meg a későbbi, 1867 utáni időszakok anekdotáit meséli szívesebben.

Nem csak Deák anekdotázik tehát az 1849 és 1867 közötti, azért reményeket és azok szétfoslását tekintve mégsem változatlan korban, ám rá aztán igazán jellemző, sőt olykor akár „gubernementális szintre” jut ez a magatartás. Szerencsére elég sok hitelesnek tekinthető forrás (később visszaemlékezés) áll rendelkezésünkre ezt bizonyítandó. A tanúk azt is leírják, hogyan formált a vele megtörtént eseményekből is egész kis anekdotákat maga Deák. A hatvanas években nyaranta sógoránál, Oszterhueber Józsefnél, szokott időzni. Ennek unokahúga, Seper Lászlóné, Nagy Kornélia jegyzett fel ilyen „spontán” történeteket (Deák és a farkas, Deák gombamérgezést gyógyít, Deák és a haramiák). Ezeket a sajtó (*Fővárosi Lapok* 1880) közölte, és innen azután Tóth Béla használta fel a maga nagy anekdota-kiadásában. Úgy tudjuk, e korra datálhatók Deák legnevezetesebb, személyes, akár mélylélektaninak is nevezhető anekdotái.

Ilyen a női hűségéről szóló történet, amely „hasonló az egyszerű nőoroszlánéhoz”.

Afrikában történt, hogy két fiatal oroszlán enyelgett egymással. Ekkor megjelent egy vén hím oroszlán, és küzdeni kezdett az ifjú hímmel. „És a nőoroszlán, mit gondoltok, mit tett? Persze azt hiszik, segített párjának az ellenséget legyőzni. Korántsem! A két első lábára támaszkodva egykedvű méltósággal nézte a harcot, és várta hogyan dől el. Végre a fiatal hím sebekkel elborítva véresen feküdt a küzdőtéren, a vén hím pedig diadalmas tekintettel nézett körül. És a nőoroszlán tán oda sietett párjához, búsulni? Dehogy! Büszke lenézéssel haladt el mellette, kicsinylő pillantást vetve a gyöngére, míg a vén, de győztes hímhez bámuló tekintettel közelített, és csakhamar azzal hagyta el a küzdőtér. Látják, tette hozzá Deák, ilyen a nők hűsége: mindig az erősebb, a hatalmasabb vonzza őket; a gyöngét feledik. Persze csak a hiú nőkről van szó.”

Sándor Pál *Az anekdotázó Deák Ferenc* c. kitűnő, szellemes és pontos könyvében e történetet a szegénysége miatti ifjúkori kikoszarozásától kezdve bizony (noha szelíden, ám következetesen) mizogün Deák személyiségéhez tartja kulcsnak.

Ám két másik tényezőt is ugyanilyen fontosnak tarthatunk e történet értelmezésekor. Egyrészt az előadásmód (noha mind Nagy Kornélia, mind Tóth Béla jócskán stilizálták a szöveget) még mindig érzékelteti a Deák korában megszokott, terjengős anekdotázást, ideértve a szöveg végi didaktikus summarizációt is. Az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen afrikai vadásztörténet nem egykönnyen kézbe kerülő, anekdotásítható szöveg, hacsak az elbeszélő éppenséggel nem keresi az ilyen történeteket. A mi szövegünk legelső mondata: „Afrika egyik vadon erdejében egy európai utazó meglepő jelenetnek volt szemtanuja” egy nehezen azonosítható forrásra utal. Valószínű, hogy már Deák sem magát az útleírást, hanem egy abból kiszemelt példázatnak, anekdotának szánt történetet olvasott. Mivel jól illett a maga anekdotarepertoárjába, meg is jegyezte, alkalomadtán fel is használta.

Az asszonyi állhatatlanságról szóló történetek (akár állatszereplőkkel is) világszerte és évezredekken át ismertek. Az elmondott oroszán-példabeszédben legfeljebb az a szokatlan, hogy itt nem a diadalmas ifjú kedvéért hagyja ott a megkopott szeretőt a nőstény. (Talán éppen ezt gondolta az afrikai vadász „meglepő jelenetnek”.) Ha csak Deák érzelmi életéhez keresnénk kulcsot e szövegben, nehezen értelmezhetnénk éppen e vonást. Viszont éppen a „birodalmi állapot”, az oroszán szerepeltetése politikai allúziókat is megenged. Új szövetség, az éppen erősebbhez való átpártolás mindig jól ismert, mindig várható a politikában. Hihetetlen lenne, ha ezen anekdota egykorú ismerői közül senki sem gondolt volna ilyen összefüggésre. Akár arra is, hogy a tüzes ifjú, „kossúthi” szerelem helyett a nőstényoroszlánszerűen számító társadalmi megalkuvók az öreg, ám mégis erősebbnek bizonyuló „leo habsburgus” kegyeit keresve vontak el a „küzdterről”.

Egyébként azt, hogy Deák anekdotázása közvetlenül is milyen politikai kontextusba tartozott, sok példával tudjuk igazolni. Tóth Béla (sajnos, forrásának megnevezése nélkül) egyik Deák-anekdotája tipikusan ilyen szöveg.

„Az örök élet.

A hatvanas évek alatt mindig küldözték hozzá a bécsi kormányférfiak a közvetítő politikusokat. Egy ilyen jeles doktor alaposan magyarázgatta neki lakásán, az Angol királynő-ben, hogy mily anyagi hasznok, nemzetgazdasági előnyök származnak abból Magyarországra, ha bemegey a Reichsratba. Csodálja, hogy Magyarország ezt a boldogságot eltaszítja magától.

- Római katolikus ön?, kérdé Deák közbevágva.

A doktor nagy szemeket meresztett e kérdésre.

- Azt kérdem, szólt ismét Deák az álmélgodó némethez, igaz keresztény katolikus ön?

- Az vagyok! felelt a doktor.

- Tehát e szerint hiszi ön az örök életet a másvilágon? kérdé ismét Deák.

- Igenis hiszem! Szólt a német.

– Hát miért nem lövi ön agyon magát? Kérdé Deák a bécsi bölcstől, ki azonnal odább állt.”

Ez a történet is több szempontból tanulságos. A megfogalmazás is érzékelteti, hogy ez a szöveg már gondosan frizírozott, közhasznúvá formált Deák-anekdota, amelyet nyilván sokszor meséltek úgy, mintha éppen akkor történt volna az eset. Az éles csattanó egy látszólag ártatlan érvelés végén hangzik el. Ez a poénre épülő szerkesztés azonban ekkor már a vicc (és nem az anekdota) jellemzője. A rövid, párbeszédes forma is viccre vall. A bevezető és befejező mondatokban ugyan Tóth Béla mintegy anekdotikus formába pólyálja a történetet, ám ez mégis már más műfajt képvisel. Ami magát a rögtöni öngyilkossággal a mennybe jutás motívumát illeti, ez is vándormotívum, melyet jó érzékkel alkalmazott valaki (nem is biztos, hogy először maga Deák) a pillanatnyi helyzethez. Ez nem csak feltevés, hiszen az anekdotának több előfordulási változatát ismerjük.

Deák életének és a Deák-anekdotáknak következő, harmadik szakasza a kiegyezés és annak előkészítő korszaka. Köztudottan ez több évre rugó tárgyalásokat hoz, amelyeknek csak egy része zajlott a nyilvánosság előtt. Ez a körülmény megerősítette a híresztelések, a jellemző történetek fontosságát. Még a kiegyezés végrehajtása után is sok ilyen, anekdotikus témakör maradt nyitva. A hivatalok kiépítése, majd a parlamenti és pártküzdelmek szolgáltatottak ilyen lehetőségeket. Az a körülmény, hogy Deák visszavonult a hivatali politizálástól, csak erősítette a vele személyesen kapcsolatba hozható anekdoták érvényesülését. E formában mégiscsak jelen volt „a haza bölcse” – a köznapi civódások és viták fölött, ám éppen azokat mintegy magaslesről szemlélve.

Szövegtörténeti szempontból is tanulságos az egyik ilyen, „köznapi, bájos, derűs” Deák-anekdota. „A medve, mikor kacsá” címmel ismert szöveget az „egykorú lapok” hozták.

„Egy pesti ujság 1870-ben a következő tréfás történetkét közölte.

»Deák Ferenc a tavaszi napok beállta óta ismét rendes vendége a városligetnek.

Legújában azonban az állatkertet látogatja, s különösen egy új vendég, a bozontos medve nyerte meg hajlamát.

Deák Ferenc fölzsemlyézve szokta fölkeresni a medve-ketrecet: esernyője végére szúr egy-egy darabot, s úgy nyújtja be pártfogoltjának.

A minap ismét egy nagy darab zsemlyét tűzött az esernyő végére; hanem a mackó ez úttal nagyon udvariatlanul viselte magát, mert nemcsak a zsemlyét, de az egész esernyőt is bekapta a ketrecbe, s darabokra szakgatá.

Az „öreg úr’ jóízűt nevetve mondá:

– Ejh, ejh, hát a medvevilág is tud hálátlan lenni!

És esernyő nélkül távozott.«

Eddig a történet. Deák Ferenc, mikor baráti körben felolvasták előtte, ezt mondta rá:

A dolog igaz. Magam láttam. Csak az a kis különbség van benne, hogy nem annyira velem történt, mint egy öreg asszonysággal. Aztán nem is medve volt a ketrecben, hanem majom. Aztán nem is az esernyőt kapta el, hanem az asszonyság kalapját. Az asszonyság nagyon sajnálta a kalapot; de hogy valamit szólt

volna, azt nem hallottam... Egyéb részleteiben az egész történet való ... végezte alig észrevehető mosolygással."

Több jellemző elemét figyelhetjük meg a történetnek. Deák itt már nem a haza vezetője, hanem óvatos, tavasszal is esernyős „öreg úr”, aki jószívű, van humorérzéke. Ám történetzáró megjegyzése: „hát a medvevilág is tud hálátlan lenni!” már bizony társadalmi és politikai bölcsesség. Amikor pedig a történet legvégén a „pontositást” „alig észrevehető mosolygással” fejezi be – bizony, ez „a haza bölcse” mindennapivá stilizálása.

A másik, feltűnő elem – az „úgy volt, csak a következő különbségekkel” közismert, nemzetközi vicckonstruktó. (Legtöbben így ismerjük: „Megkérdik a jereváni rádiótól, igaz-e, hogy Moszkvában az utcákon Mercedes-autókat osztogatnak...”) Még az is azonos, hogy mindkét vicben a tömegkommunikáció (újságok, rádió) hitelessége kerül szóba. Vagyis itt aztán biztosan nem spontán történetről van szó. Strukturálista szöveganalízissel azt is bizonyíthatjuk, hogy a Deák-adta új történet is milyen gondosan van szerkesztve, oppozíciók sorozatát alkalmazva.

Jószívű öreg ember – ételt ad az állatnak. Öreg asszonyosság – (divatos?) kapcsolatban.

Medve = erős, méltóságteljes állat. Majom = haszontalan ugrabugránc.

Deák rezignált bölcs mondása – az asszony hallgatása.

Ha valóban Deáktól való a kiegészítő szöveg, a medve-öregember és a majom-öregasszony, sőt talán az élelem-a (divatos ?) kalap szembeállítás aligha meg nem egyezett Deáknak a nőkről alkotott véleményével.

Még az ilyen „egyszerű” történetek mögött is ott találjuk Deák valódi fontosságát.

Egyébként pedig a pesti Állatkert csak 1872 óta (az ezt létrehozó „Pesti állatkerti részvény-társaság” pedig 1866-tól működött), ezelőtt Deák az előzmények állatait látogatta. Az 1860-as években itt kedvence egy előbbi medve, bizonyos Kristóf volt. Ezért írtak az újságok 1870-ben „új” medvéről. A kor nem hivatalos megjegyzései szerint, aki Deákot meg akarta nyerni magának, mogyorót adott a kedvenc medvének. Szép anekdotacsíra!

Természetesen e harmadik korszakban is fontos politikai problémákra világíthatnak rá az anekdoták. E korszak legnevezetesebb ilyen Deák-anekdotája (mindmáig a legismertebb is) az „újragombolt [mellény]” története. Általában Ferenczi Zoltán *Deák élete* című munkája (1904) nyomán, és nem anekdotagyűjteményekből szokás idézni, és rendszerint a kiegészítés deáki felfogása illusztrálásaként: ahhoz, hogy a rosszul begombolt mellényt jól gombolhassuk be, nem egyetlen gombot kell kiigazítani, hanem előbb ki kell gombolni az egész mellényt. Értsd: vissza kell térni az 1848-ban az uralkodó által szentesített magyar törvényekhez, hogy megindulhasson az új körülmények törvénybefoglalása. Ám éppen Ferenczitől azt is tudjuk, hogy az „újragombolandó mellény” példázata ennél régiebb, és eredetileg már az októberi diploma kritikájáról szólt.

Még érdekesebb, hogy megvan a „rosszul gombolás” deáki anekdotájának egy másik változata is: „Az 1848-iki törvények olyanok, mint a huszármente, ha egy gombot kihagysz, mind rosszul gombolódik végig”. Erre a változatra kevesebb figyelmet fordított az utókor. Feljegyzését (más Deák-anekdoták kö-

zött) Madách Imrének köszönhetjük, aki 1861 áprilisának elején vetette papírra naplószerű jegyzetei között. Sándor Pál körmönfont érveléssel arra utal, hogy a huszármente „kihagyott gombja” a *pragmatica sanctio*ban érzékeltetett, az 1848-as törvényekben pedig nem szabályozott „közös ügyekre” vonatkozik. A „mellény” esetében pedig az 1848-as törvények egészének alapul vételének nélkülözhetetlenségéről van szó. Ez politikatörténetileg lehetséges kombináció. Mi azonban a két anekdotaváltozatot inkább szöveggként kell, hogy vizsgáljuk.

Mindkét változat Deáktól származik, és nyilván ugyanazt a képet (*imago*) jeleníti meg: a mindennapi életből jól ismert, és mindenki által érthető jelene-tet. A mellény egyszerű és politikailag semleges ruhadarab – a huszármente viszont nem. A mellényen ezen kívül sokkal kevesebb a gomb. A mellény hét-köznapi ruhadarab, nem is igazán magyaros (mint a mente vagy a zsinóros kabát) – a huszármente viszont kikerülhetetlenül a magyarság szimbóluma, éppen vitézségében. Nem tudjuk, a huszármentét „szelídítette”-e Deák mellénnyé, vagy éppen ellenkezőleg, a köznapi öltözködési problémát emelte-e szimbolikussá a huszármente említésével. Abban mégis biztosak lehetünk, hogy Deák is, közönsége is értette a különbséget. Egyébként a frappáns kép és megfogalmazás az oka annak, hogy mindmáig ismert maradt ez a csakugyan a korhoz kötött, máig is emblematikusan értelmezhető politikai anekdota.

Ferenczi egy „továbbfejlesztett” változatot is közöl, amely jól tükrözi, hogy az ilyen történetek mintegy „több menetben” jártak ide-s-túl. Egyben Deák ríposztózó képességét is bemutatják. „Egy más alkalommal Bécsből azt fejtegetvén valaki, hogy az októberi alkotmányt eldobni már nem lehet, [Deák] azt felelte: »Pedig ha az ember rosszul gombolta be a mellényét, nincs más mód, mint kigombolni s elől kezdeni.« Schmerlingnek állítólag fülébe jutván ez a mondás, azt válaszolta: »Nem gomboljuk újra, hanem levágjuk a gombokat.« »No, akkor – felelte Deák – éppen nem lehet begombolni többé.«

Jellemző az ilyen széles körben ismert anekdota ismertségére is, hitelességére is, hogy még a közlő is előbb „állítólag” szóval minősíti szövegét, ám rögtön azután mintegy helyszíni közvetítést ad arról, mit „felelt” erre Deák.

* * *

Ha ily módon áttekinthettük a Deák-anekdoták létének három korszakát, érdemes arra is figyelmet fordítani, hogyan jelenik meg ez az anekdotakincs a kortársak, majd az utódok szemében és a szakkutatásban.

Említettük, hogy már az 1840-es évekből ismerünk Deákról és Deáktól való anekdotaszövegeket. Ezekben ő egyike a kor ismert közszereplőinek. Az évek, évtizedek múltával a politikus tekintélye egyedülállónná válik, egykori politikus társai Wesselényitől Széchenyiig, Kossuthtól Teleki Lászlóig stb. kívül kerülnek: a Deák-anekdoták emiatt is többnek számítanak a többi kortárshoz kapcsolódó történeteknél. Maga Deák is terjeszti ezeket, olykor megemlíti, hogy ezek nem hitelesek, sőt sokuk téves. Érdemes volna ezek szövegét abba a keretbe illeszteni, ahogy a kortársi újságok egyáltalán beszámoltak a politikai életről, és így Deák cselekedeteiről is. Néha ez a kapcsolat csak áttételes, mint például a Jókai által a *Kakas Márton Albumában* 1858-ban közölt történetben, ahol valaki, felbuzdulva a Deák Ferenc által a Vörösmarty-árvák számára szer-

vezett gyűjtés sikerén, azzal az ötlettel áll elő, hogy Deák az ő részére is szervezzen pénzgyűjtést, hiszen ő meg „a nemzet árvája”. Jókai egyébként az 1850-nel kezdődő évtizedben több kiadványban, újságban, naptárban tette közzé „a magyar nép anekdotáit”. Noha szépirodalmi formában, akár tudományosnak is tekinthető, tematikus csoportosításban sok száz ilyen szöveget közöl – amelyek között azonban nincs Deák-anekdota. (Egyébként ekkor más kortárs politikusokról is alig közöl történeteket – érthető okokból).

Később megváltozik Jókai helyzete és véleménye is. A magyar népeletről szóló első nagyobb áttekintésben, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* bevezető magyarországi kötetében (már 1888-ban) viszonylag részletesen foglalkozik „a magyar nép humora” bemutatásával. Voltaképpen a máig érvényes és korszerű véleményt ő fogalmazza meg, miszerint a korábbi évszázadok „irodalmi” anekdotáinak folytatódása a kortársi történetekben található. Jókainál így lesz Mátyás király udvari bolondjának, *Világ Bence nevetséges történeti* nyomtatványának, meg a „Csittvári krónika” cím alatt készített nevezetes gyűjteménynek (amely azon érdekes apróbb adatoknak tárháza, amelyeket a nagy história elfeledett följegyezni) folytatása a táblabíróvilág anekdotakincse, sőt a kortársi történetek is:

„Ide sorolhatjuk az egyes kiváló nagy emberek adomáit, minők Széchenyi Istváné, Deák Ferencé, azután a hirhedett tréfás alakokét, mint a Székely kapitány, a Józsa Gyuri kalandjairól elmesélteket, a melyek mind feltalálhatók gyűjteményeinkben, azok között természetesen sok ráfogott is van, a hogy ezt Deák Ferenc maga legjobban jellemzé e mondásával: »Úgy vagyok a Deák Ferenc adomákkal, mint a Deák Ferenc utcával. Enyim az egész utca; de egy ház sem az enyim belőle, aztán meg a Deák Ferenc keserű vízzel, a melyet se nem csinállok, se nem iszom.«” E valószínűleg hiteles Deák-idézet pontosan helyezi el e szövegeket a korban.

Deák Ferenc-adomák címmel 1871-ben – azaz még életében – külön kiadvány jelent meg (amelynek 1887-ben második kiadása is volt). Ebből is, más forrásból is merített Tóth Béla, aki a *Magyar anekdotakincs* hat kötetében (1898–1903, új kiadásokban is) olykor csoportosítva, olykor egyenként sok Deák-anekdótát közöl, ha teheti, általános forrásmegjelöléssel.

A két világháború közötti időszak nagy magyar anekdotakutatója, György Lajos a nemzetközi anekdotakincs ismeretében, több ízben is történeti rendszerezést adott a magyar anekdotás könyvekről (kevesebbet szólva a folklór jellegű elbeszélésekről). György főként a 19. század közepéig megjelent forrásokat tekintette át, a későbbi anekdotákról elnagyolt képet ad. Noha Deák nevét megemlíti e történeti áttekintésben, és azt is tudja, sok anekdota fűződik hozzá, érdemben nem beszél róla. Blaskovics András egri plébános, Sebestyén Gábor táblabíró, vagy éppen Pankotai Józsa György (1789–1847) szemmel láthatóan jobban megragadták figyelmét. Általában is megfigyelhetjük, hogy a tradicionális magyar folklórisztika nem tudott mit kezdeni a 19. század „új” folklórával, lett légyen ez a szabadságharc, a Kossuth-hagyomány, az új stílusú helyi balladák, az anekdota és legkivált a vicc. Ez a szemlélet még legutóbb is érvényesült, amikor például az anekdotával többször is foglalkozó, eredetileg irodalomtörténész Sándor István a 18. század végével (!) egyszerűen abba-

hagyja a magyar anekdota történeti fejlődésének bemutatását – így aztán Deákról sem szól semmit. A *magyar folklór* című egyetemi tankönyvünk (1998) viszont legalább megemlíti Deák Ferencet, és hivatkozik az ő anekdotázásáról szóló könyvre is.

Pedig Deák Ferenc anekdotakörét több szempontból – folklorisztikailag is – érdemes lenne tüzetesen megvizsgálni. Ebben láthatjuk ugyanis a 19. századi magyar anekdoták egyik legfontosabb, legszínesebb forrásanyagát. Csak ha a teljesség igényével összegyűjtenénk az ide tartozó szövegeket, derülne ki, hány száz ilyen anekdotáról, bölcs mondásról tudunk. Több esetben ismerjük a keletkezés körülményeit, máskor változatokat említhetünk. Még a „hiteles”, esetleg éppen Deáktól származó adatok, szövegek esetében sem biztos azonban, hogy az említett esemény csakugyan ott és akkor történt meg, a szellemes válasz valóban rögtön elhangzott. A történész aligha bízhat ezekben, a folklorista azonban az ilyen változatok megtalálásakor van igazán elemében. Jól látszik e szövegekből, hogyan változik meg a reformkori tematika (mondjuk a csatatektről az állatkertig), hogyan közeledik a régies, kényelmes elbeszélés a modern vicc formájához. A Deák-anekdoták nemzetközi párhuzamait is érdemes lenne keresni. Természetesen mindezzel még nem merülne ki a modern magyar anekdotakutatás minden lehetősége. Ám éppen e jubileumi év ráébreszthet arra, hogy végtére is pótolhatnánk a mulasztásokat. Külön kötetben kellene kiadni a Deák-anekdotákat!

Deák személyisége elválaszthatatlan mind a „hiteles”, mind a csak vele kapcsolatba hozott szövegektől. Klasszikus, iskolás műveltségű ember, a latin *salse dicta* ismerője. Volt humorérzéke, olykor éles ríposztokat adott. Élt a szóciccek, a paradoxon eszközeivel. Ezt az „elmés mondás” hagyományt nevezte már a régi görög terminológia *apoftegmának*. Deák is élt ennek nem mindig ártalmatlan eszközeivel, és nem csak magasztos politikai célok érzékeltetése végett, vagy a haza „bölcsé” szerepéhez bizonyára hozzátartozónak érzett magvas maximák elmondásakor. Gyakran a mindennapi élcelődés, gonoszkodás is felbukkan.

Ilyen, közismert mondása volt, amikor társaságában a többiek élcelődtek Gyulai Pál kis termetén. Erre Gyulai végre felcsattant:

„- Ejj, látni nálam kisebb termetű embert is!

- De nem ingyen! Szólt közbe az öreg úr nagy gonoszul a bajusza alól.”

Deák anekdotáinak kedvelt témái csakugyan bepillantást engednek gondolat- és érzélemvilágába. Ezen túlmenően azonban a korról is jó képet nyújtanak, mégpedig nemcsak azért, mivel Deák is igazán verbális politikus volt. Ez a kényelmes, a mindennapi életvitelben szenvedélytelen ember csakugyan egy kissé kitérülkozik személyes anekdotáiban, történeteiben, bölcs mondásaiban. Flegmatikus és némileg pesszimista, óvatos és kiegyenlítő személyiség. Jogérzéke igazán makacs. Puritanizmusa következetes. Persze ügyetlen és sok mindenben életidegen személyiség is. Viszont ügyes, jól érvelő szónok, olykor débatteur is.

Anekdotái nemcsak a kort, őt is híven jellemzik. És azt is érzékeltetik, miért vált akkor, a 19. század második felében olyan fontossá a magyar közéleti anekdota. Meg azt is, miért tekintünk vissza erre az anekdotavilágra érdeklődéssel, sőt bizonyára nosztalgiával is.

Közhely (és nem is teljesen igaz), hogy az anekdota a hatalomból kirekesztettek póttörténelme. Már a bizánci ősforrásban is viszont éppen a hatalmi körök egymás lejáratására használják e történeteket. Harmadik tényezőként a népszerűség keresését említhetjük: politikusok, pártjaik, ezek propagandistái így, „harmlos” viccekkel és elmésnek szánt anekdotákkal próbálják elfogadhatóvá tenni elveiket, embereiket. Békés István anekdotaközlései iskolapéldákat szolgáltatnak: ha maguk a vélt vagy valódi politikusokat, a vélt vagy valódi művészeket kérdezik a „legjobb” anekdoták felől, itt az önárusítás és az érdektelenségig menő értékmentesség fog dominálni.

Ezeknél sokkal jobb, szebb, pontosabb Deák Ferenc anekdotáinak világa.

Irodalom

Mivel közismert tényekre, művekre hivatkozom, és ezeket dolgozatomban meg is említtem, most csupán a legszükségesebb forrásokat említem meg. A Deák-anekdoták több forrásban is előkerültek, ahol lehetett, én Tóth Béla *A magyar anekdotakincs* kiadványát használtam. Ennek IV. kötetében van a legtöbb, mára hitelesnek tekinthető szöveg. György Lajos idevágó kutatásait a legegyszerűbb megismerni a nemrég kiadott tanulmánykötetéből: *Az anekdota. A magyar regény előzményei. Tanulmányok*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kovács Ferenc. București, 1988. Kriterion Könyvkiadó. Ebben (rövidítve) olvasható *A magyarság néprajza* III. (folklór) kötete számára írott áttekintése (1935) is. Sándor István összegzi a maga és mások kutatásait a 19. századi anekdotáit illetően a Jókai kritikai kiadás megfelelő kötetében: *Adomák I. Az önkényuralom adomái. I. kötet. 1850-1858*. Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó. Sajnos, a további kötet nem készült el, és még csak nem is tervezik ennek sajtó alá rendezését.

Sándor Pál könyve: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. Budapest, 1986. Magvető Könyvkiadó. (Nemzet és emlékezet) szinte teljességgel idézi a korábbi forrásműveket is.

Jókai idézett áttekintése: *A magyar nép humora* (ennek mostanáig nincs újabb kiadása) *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben. Magyarország I. kötete*. Budapest, 1988. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, a 332–346. lapokon olvasható (a Deákra is vonatkozó idézet a 337. lapon).

Itt említhetem meg, hogy előadásom váratlanul széles körű visszhangot váltott ki. Újságok, rádió, televízió érdeklődött. Kollégáim Deák-anekdotákat mondtak (ami jelzi, valahonnan ők maguk is ismertek ilyeneket) – magam sem hittem volna, hogy ez az anekdotakincs valamennyire még napjainkig is megmaradt.

Ide írom Orosz István anekdotáját, amelyet édesapjától hallott. Ő maga is hozzátette, hogy Deák nem járt Párizsban, ám ez mit sem változtat az anekdota érvényén.

„Deák egyszer Párizsban járt. Szokott, kissé kopott, peccétes, kirojtólódott mellénye volt rajta. Az utcán felismerte egy ifjú magyar, odament, és mondta:

– Hát tekintetes úr, ön, aki a legtiszteltebb ember, a haza bölcse, miért jár ilyen ócska ruhában?

– Hagyjad, fiam! Itt engem senki sem ismer!

Máskor Deák Pesten sétál, ugyanez a kopott öltözet van rajta. Az előbbi ifjú magyar itt is arra jár, odamegy hozzá és mondja:

– De hát tekintetes úr, miért ez az ócska ruha megint?

– Hagyjad fiam! Engem itt mindenki úgyis ismer!”

Deák in the mirror of anecdotes

Anecdotes have a special role in historical consciousness of the Hungarians. Important events, dubious characters or simply the feeling of the common people have been expressed by such narratives. Political anecdotes on kings and leaders are a common heritage in Europe. But in 19th century the function of political anecdotes in Hungary was exceptionally high. Revolution and liberty war in Hungary (1848-1849), later the struggle for regaining the old framework of political freedom (1867) have produced a whole group of important Hungarian politicians or persons of importance (e.g. Wesselényi, Széchenyi, Kossuth, Görgey, László Teleki, even Petőfi, later Franz Joseph, Haynau, Bach, Queen Elisabeth /"Sissy"/, prince Rudolph etc.) who have often been reflected in the contemporary stories or by the political lore. But it is only Ferenc Deák, around whom grew up a complete aureole of anecdotes.

All the three chapters in Deák's life (the young, the mature and the old politician) were usually described by anecdotes of his contemporaries. He himself was an ardent and indefatigable teller of anecdotes. The paper describes some of the typical and most cherished Deák-anecdotes, giving a philological-historical analysis of the texts. The anecdotes reflect not only the change of political life in Hungary, but also the shift or narrative genres and the modification of the public opinion. In the Annex the most important scholarly literature on the Deák-anecdotes is listed.

Deák Ferenc és a magyar irodalom

Széchenyinek távolról sem voltak olyan meghitt baráti kapcsolatai kora literátor kiválóságaival, mint Deáknak (nem is lehettek, hiszen az ő mozgásteret az arisztokráciára és a politikai elitre koncentrálnak), ennek ellenére alakja és életútja sokkal elementárisabb hatást gyakorolt az irodalomra. Ennek oka nemcsak az, hogy reformkori kezdeményező szerepe tagadhatatlanul jelkép értékű lett (ezért válhatott az *Egy magyar nábob* Szentirmay grófjának, s az egész nemzeti újjászületésnek modelljévé), hanem az is, hogy romantikus, „instabil”, talányos személyisége, felkavaró, „katartikus” (mert a nemzeti közösségi érzést megemelő, megtisztító) öngyilkossága nagyobb mértékben vált remekművek inspirálójává. És itt nem csupán Arany nevezetes gyászódájára gondolhatunk, s nem is csak (egy évszázaddal később) Németh Lászlónak nemzetföltétését és saját emberi kelepcehelyzetét is a műbe vetítő drámájára, hanem arra, hogy valósággal egy új irodalmi téma, élménykör, valamint megközelítés- és szemléletmód vezethető vissza az ő ihletésére. Kemény *A rajongók* című művének Pécsi Simonjában éppúgy Széchenyi tragikus dilemmáira ismerhetünk (miért is nem tudta egy ponton megfékezni, a bukás kiprovokálásától megóvni híveit, a szombatosokat?), mint Arany balladahőseiben, akiknél a lelki furdalás, az önvád tudatzavarokhoz, a személyiség felbomlásához vezet.

Deákot szeretetre méltó, józan és kedélyes személyisége arra tette alkalmas-sá, hogy írók egész sorával kerüljön közvetlen kapcsolatba. Vörösmartyval életre szólóan a legjobb barátok lettek, de nagyon közel került emberileg Aranyhoz, Kemény Zsigmondhoz, Gyulai Pálhoz is. A *Széchenyi emlékezetében* Arany szin-te az apotheozishoz emelkedik:

Szentebb e föld, honunk áldott alapja,
 Mióta, nagy szív, benne nyúgoszol;
 Szentebb a múltak ezredévi lapja,
 Mióta, nagy név, hozzá tartozol.
 Koszorút elő... morzsoljuk el könnyünket:
 Az istenülés perci már ezek!

Deák halálakor az ilyenkor kötelező gyászverseket a kor jelentős, de nem igazán nagy költői – Tóth Kálmán, Szász Károly – írják meg. A póztalan, hétköznapi magaviseletű Deáknak Arany inkább humoros hangulatú, s utóbb fél-

behagyott verssel adózik. Keresztúry Dezső érvelése szerint semmiképpen nem írhatott róla ünnepi verset, ugyanis nagy „barátja is megöregedett, a hatalom gyakorlatából egyre inkább belső ellenzékbe kényszerülve, vagy a nemzeti bálvány tehetetlen magányába szorulva: »kopott költő« barátja számára egyre inkább magánemberi mivoltában lett kedves, s ezt nyilvánosan is megvallani aligha érezte illőnek”.¹

Arany egyébként személyesen is hálás lehetett Deáknak, aki az 1850-es évek második felében azok közé tartozott, akik a nagykörösi tanár Pestre invitálását, az irodalmi és a tudományos élet élére állítását szorgalmazták. (Tomori Anasztáz 1856 februárjában írja Arany Jánosnak: „Deáknak ideálja vagy s óhaj-tana látni”.²) Nem csoda hát, ha minden tisztelete mellett is elsősorban szerette a haza öregedő bölcsét. A *jó öreg úrról* című vers pontos keletkezési idejét nem ismerjük, mindenesetre Deák halála után íródott:

Ismertem én – ismerte minden,
Nem oly rég azt a jó urat,
Ki öreg volt már férfi renden,
S vénült korig ifjú maradt.
„Öreg” névvel hódolt eszének
Az a bizalmas tisztelet,
Mely a szívet nem érzi vénnek,
S midőn tisztel, inkább szeret.

Deák irodalomszemléletére jellemző, hogy íróasztala fölött négy arckép függött. Vörösmartyé volt a legnagyobb (nem csoda: a személyes jó barátnak s a reformkor valóban legnagyobb költői génuszának szólt), mellette Kisfaludy Sándor, Berzsenyi és Kölcsey. Pontos lenyomata ez értékrendjének, melyben valamelyes szerepe dunántúliságának is jutott, nem kevésbé etikai szempontoknak. (Ismeretes módon Kölcseyhez személyes jó viszony és kölcsönös rokonszenv is fűzte az országgyűlésen.)

Deák tehát sok tekintetben a 30-as, 40-es évek embere. De már ekkor sokan kiemelik kora (egyébként későbbi időszakok garnitúrájához képest roppant szellemi és erkölcsi nivójú) politikusai közül. Bajza József, a neves kritikus és költő például így látja:

Rád van függesztve a nemzet szeme,
Ezrek lesik szavad, mint jósigét,
Írányadót ezek mozgalmnak...

Gyújts fáklyát az országos zűrzavarban,
Hol mindenki kormányzó és vezér,
Hol senki nem hallgat, mind szónokol.

Nemcsak Bajza tulajdonít unikális értéket már ekkor is neki, hanem például Széchenyi is hangot ad azon meggyőződésének, hogy Deáknak kellene vezér-

¹ Keresztúry Dezső: „Csak hangköre más” (Arany János 1857–1882). Bp., 1987. 481.

² Arany János *Összes művei* XVI., Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 671.

szerepet vállalni egy olyan párt élén, amely az udvar (tehát a felülről jövő manipuláció) és a „népkegy” (tehát az alulról jövő demagógia) ellenében meg tudja őrizni autonómiáját. A „legnagyobb magyar” a *Jelenkor* 1845. augusztus 17-i számában így üzen Deáknak: „Barátom, Deák, ön az, akiben minden tehetség összpontosul oly pártnak élére állhatni, mely Magyarországot minden bajaiból temérdek önmegtágadás, munka és állhatatossággal ugyan, de elvégre bizonyosan kivezetheti. Legyen vezetőnk és én tüstént az öné vagyok...”

Deák kultusza az 50-es években is töretlen, s nyilvánvalóan a közvélekedést fejezi ki Arany János, amikor (immár pesti folyóiratszerkesztőként 1860-ban) ilyen glosszát ír a *Szépirodalmi Figyelő*-ben: „Hírek szerint a pozsonyi hölgyek Deák Ferencet arany tollal készülnek megajándékozni. A toll, ha arany is, gyöngye kifejezni a nagy polgár érdemét.” A *Magányban* című versében (1861 áprilisában) pedig a haza bölcsének, a nemzet szellemi-erkölcsi irányítójának fogadja el:

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza,
Mint mélybe indult sziklagörgeteg:
Élet? halál? átok, vagy áldás lesz? – Ah,
Ki mondja meg! ki élő mondja meg!
Vár tétován a nép, remegve bölcse,
Vakon előtte kétség és homály.
Idő – szakadna bár méhed gyümölcse...
Ne még, ne még – az istenért! – megállj.

Arany számára ettől fogva Deák útmutatása a döntő (tudjuk, hogy a 40-es években Széchenyi nézeteihez érezte magát legközelebb), így válik a kiegyezés hívévé is.

Jellemző, hogy amikor levelet ír Wenckheim Bélának 1867. június 15-én, s a magas kitüntetés elhárítását kéri, magáról a kiegyezésről elismeréssel szól: „Egy boldogabb időszak tanújelét látom ebben is a fejedelmi hatalommal kibékült nemzetre és különösen a magyar irodalomra nézve...” Aranynek Deákhhoz fűződő szoros kapcsolatára utal, hogy ehhez a levélhez (a hátlapjára) 1873-ban keserű kommentárt fűz: „E levélnek eredménye az volt, hogy báró Wenckheim akkori belügyminiszter, mint már elébb Eötvös is többször, személyesen jött hozzám, elmondani: mennyire kompromittálom őket, új minisztereket, magát a kiegyezést stb., mennyire sértem a Felséget, ha visszautasító szándékomnál maradok. – Én tartottam magam, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy demonstratív látogatás nélkül (mitől mindig irtózom) a visszautasítás meg nem történhetik, beléegyeztem, hogy jól van, a rendjel hadd maradjon nálam, de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audienciára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem... Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki.)”³ Ez utólagos

³ Arany János *Leveleskönyve*. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a mutatókat készítette Sáfárány Györgyi. Bp., 1982. 593–594.

feljegyzésből kitűnik nemcsak az, hogy mennyire irtózik a fejedelmi kitüntetéstől (tudjuk, végül Deák nem fogadott el semmit), hanem az is, hogy sorsközösség alakul ki közöttük. Petőfi egykori barátját éppúgy hazaárulónak nevezik a szélső 48-asok, mint Deákot. (Láthatólag Arany mentség, védekezés gyanánt hivatkozik annak a Deáknak a példájára, akit Széchenyitől és Kölcseytől az udvarig mindenki a legfőbb erkölcsi tekintélynek fogadott el fél évszázadon keresztül.)

Ez az azonosulás szólal meg a már idézett *A jó öreg úrról* című költeményében:

Egy oly remek könyv mássa volt ő,
Minőt – évezredben alig –
Nagy bölcs teremt vagy égi költő;
Melyből új eszme foganik
Firól-fira az ember-észben
Élvezi nem, kor, vegyesen:
Az együgyű is érti részben,
De a tanult sem teljesen.

A strófa befejezése arra céloz, hogy Deákban, akinek gondolkodását, viselkedését egyenességgel, következetességgel, sőt egyszerűséggel volt szokás jellemezni, van valami intuitív, vagy legalábbis értelemmel tökéletesen meg nem magyarázható. Akár a nemzet jövőjének garanciája lehet ez a legádázabb ellenfélben is bizalmat gerjesztő, bármiféle ártó szándékot nélkülöző etikai racionalitás, ami olyan viselkedéssé váló politikai ösztön, mely egyszersmind túlélési stratégia.

Arany János élete alkonyán is megemlékezik arról, hogy milyen nagy élménye volt Deák közelsége. *A jóságos özvegynek* című 1880-as verse Bezerédy Istvánnénak nevezetes ebédeit örökíti meg, melynek annak idején Deákon és Aranyon kívül sokan (egyebek mellett Kemény, Gyulai) voltak vendégei:

Ott, mikor fordulón volt a Haza sorsa
(Bölcsé ajakáról nekem is hullt morzsa),
Hogy kössük a múlttal a jövőt öszve:
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

Az utóbb irodalmi Deák-pártnak nevezett csoport (Kemény, Csengery, Arany, Salamon Ferenc, Gyulai, Szász Károly, Lévy József) nyilvánvalóan Deákban látta megtestesülni a maga politikai, nemzeti és erkölcsi elveit. Sőt, nevezetes Kemény- emlékbeszédében Gyulai nem kevesebbet állít, mint hogy Kemény Zsigmond forradalom utáni politikai röpiratain alapult Deák utóbb győzedelmesnek bizonyuló koncepciója, a dualizmus alapelve. Kemény ugyanis – mondja Gyulai – figyelmeztette a dinasztiaát, hogy „ha nem német tartományaival is belép a német szövetségbe, történeti küldetését kockáztatja, közelebb hozza, felidézi a germanismus és slavismus közötti harcot, amelynek eddig késleltetője és a két elemnek közvetítője volt. Kifejti, hogy a magyar nemzetiség eltiprását nem kívánja se dynastiai, se német érdek. A német tartományok útján

nyugatra támaszkodni, a tisztultabb magyar államiság által keletre hatni, az imponáló egység szükséges tulajdonaival kültekintélyt fönntartva, benn az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn megőrizni: íme a hivatás, amelyet Ausztriának be kell tölteni. Éppen ezért Magyarország politikai nemzeti-ségét, mely századok szorgalma által gyűjtött kincs, nem elpazarolnia, hanem eszélyesen gyarapítania kell, és ez csak a birodalom érdekével összhangba hozott önálló nemzeti belkormányzás útján történhetik. Egyesülésre szólítja fel a pártokat egy nagy nemzeti hazai párttá. Hirdeti, hogy amint a nemzet közvéleménye eldobta az ápril 14-diki végzést, a dynastiának is félre kell tenni a március 4-diki alkotmányt, s mindkettőnek visszatérni a *pragmatica sanctio* alapjaira. »Csak nem kell – így végzi munkáját – hiú elméletekhez, amelyeket a könyvein túl nem látó, korlátolt tudomány önteltségében fércelt össze, s az élet argumentumai ellen makacsan véd; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen ígéreteihez kötni a haza szent érdekeit, mert ily kapcsolatban veszélyeztetnek; de ha e két fajtát az ál-státuszférfiaknak, kik mint a garabonciás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni; ha magára hagyjátok a pedant elméletgyártót és a gerjedelmek kalandorát, akkor nem lesz nehéz meglelni kulcsát a monarchiával való viszonyunk rendezésének.«

Íme a két röpirat lényege. Mi ez egyéb, mint az az irány, melyet tizenhat év múlva a nemzet és a dynastia egyaránt elfogadott? De akkor senki sem hallgattott Keményre. A forradalmak után rendesen csak két szenvedély uralkodik, egyfelől a teljes reakció, másfelől az új forradalom szenvedélye: amaz a beteg visszaemlékezésért nem ismeri el a tényeket, emez a lázas reményekért, s mindkettő bosszút áhítva inkább keresi, mint kerüli a bonyodalmat. Keményt lenézték fönnt, alant pedig gyanús szemmel tekintettek reá, de volt jutalma is. E röpiratok szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, aki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény az *Angol Királynő*-be költözött, hol Deák is lakott, újra regényeket írt, majd 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, amelyre azelőtt is többé-kevésbé befolyással volt. A szenvedőleges ellenállás és várás politikájának senki nem volt oly kifejező képviselője, mint Deák, az államférfi, és Kemény, a hírlapíró." Gyulai okfejtése fényesen bizonyítja: a kor (Jókai mellett) legnagyobb regényírója, Kemény Zsigmond (aki szórakozott, hanyag ember és rossz szónok lévén politikai vezérszerepre nem nagyon törhetett) Deák legfőbb ötletadója, illetve forradalom utáni, Kossuthtal szembeforduló röpirataival a 67-es megegyezés optimális feltételeinek meghatározója.

De nemcsak az Arany-Gyulai-kör méltányolja Deákot, hanem a velük éles ellentétbe, sőt durva vitába keveredő kitűnő költő, Vajda János is, az irodalmi ellenzék későbbi vezéralakja. A *Csatár* 1861. aug. 15-i számában például rajongva szól Deák felirati javaslatáról: „E fényes diadal... Deák Ferenc felirati javaslata, e bámulatos remekmű, melynek dicsősége egy – ha nem magasabb – színvonalon áll azon nagy és eldöntő csatákéval, melyek a népek és országok sorsát elhatározzák... Soha egy ember szelleme egy egész birodalomén világo-sabb, kétségtelenebb, nagyobb diadalt nem űlt, mint amekkorát a mi Deákunk aratott jelen művével az osztrák birodalom összes államtudósai fölött.”⁴

⁴Vajda János *Összes Művei VII. Publicisztikai írások*. Bp., 1979. 388–390.

A sok irodalmi megnyilatkozás között figyelmet érdemel Asbóth Jánosé (a maga korában alig észrevett *Álmok álmodója* című regényének páratlan sikere támadt az 1980-as, 1990-es években), aki 1873-ban megjelent *Három nemzedék* című írásával hosszan (például Szekfű Gyuláig) továbbélő analógiát alkot. Szerinte Széchenyi és Vörösmarty a tette ébredés, Kossuth és Petőfi a lázas küzdelem, Deák és Arany az alkotás emberei: „Deák és Arany legnagyobb ereje a megnyugtatóban, kiegyenlítésben és kibékítésben, a harmonikus alkotásban van... Így teremté Arany epikai nagy költeményeit, melyekben az eszmékben és költészetben gazdag tartalom, az erejében és bájában megkapó formával, az uralkodó hős és a kidomborodó alapeszme a körülöttük villongó dús étellel, a jellemek önmagukkal és a cselekménnyel művészi harmóniába olvadnak. És így tudta romjaiból Deák Ferenc újra felépíteni a magyar alkotmányt, de nem! – magát a magyar hazát; így tudta nemcsak helyreállítani, ami össze volt rokkadva, hanem tovább is építeni, betetőzni alkotmányunkat...”

A század végére, amikor megmutatkozott a kiegyezési rendszer válsága, a konzervatív, népnemzeti irodalom egyre fakóbb, erőtlenebb módon ünnepli Deákot, akik pedig (az új nemzedékek) az Arany–Gyulai iskola ellen fellépve keresik a maguk originalitását, szükségképpen szólnak egyre hűvösebben róla. Ady ugyan publicisztikai cikkek egész sorában áll ki mellette (mint ahogy hosszú időn át dicséri Tisza Istvánnak a klérussal, az antiszemitákkal szembeni liberalizmusát is), a *Kétféle velszi bárdok*ban mégis a radikálisok politikai álláspontjával azonosul:

A fátyol borult, az asztal terült,
Örült az úr-rend a Deáki tettnek,
Facérunt magnum áldomás s Buda
Filoxérátlan hegyei lihegtek.

Ady itt nyilvánvalóan Deák 1910-es évekbeli epigonjaival kerül szembe, s nem a kiegyezés megalkotójával. Sőt: a költeménynek egy másik strófájából arra lehet következtetni: a konzervatív-hivatalos politikát és irodalmat elutasító magatartása az, ami szembefordítja az Arany–Deák örökséggel, amelynek változatlan formában való, differenciálatlan, csakugyan korlátolt és leegyszerűsített favorizálása akadálya lehetett minden újító törekvésnek:

Egy emberöltőn folyt a dáridó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becsületes
Egy szabadító vagy keserű ének.

Ady eszmetársa, Ignóus majd csak 1936-ban írt cikkében döbben rá, hogy milyen árat fizetett a magyarság a dualista rendszer felépítéséért is, felbomlasztásáért is: „Deák Ferencre ma rossz idők járnak... A legnagyobb, ami történelmi férfit érhet, ha, amit tett, a történelem meg nem történté teszi. Ez történt Deákkal, – amiért a kortársak a haza bölcsének nevezték, abból kő kövön nem maradt...” Eközben Ignóus 67-ben helyesnek mondja Deák koncepcióját, aki

az akkori helyzetből az optimumot hozta ki azon felismerésével, hogy a „nemzeti gondolat uralma idején a testvértelen, s önnön államában határon túli fajtaikhoz húzó népektől körülvelt magyart a negyvennyolc, vagyis a támasztalan függetlenség bukásba viszi”.⁵

Maga a Deák-jelenség, a figura, a temperamentum kezdettől magyarabbnak, tősgyökeresebben magyarnak tűnik mindenki számára, mint Széchenyinek a Szent Szövetség-i Európa viselkedésmintáit a byronizmustól a romantikus katolicizmusig sok mindenben utánzó gesztusai. Maga Deák is annyira honi típusnak érzi magát, hogy 1827. október 16-án Vörösmartynak írt levelében (még mindkettőn erről vannak a harmincon) Kisfaludy Károly nemtörődöm, kövér, tunya Súlyosdi Simonjához hasonlítja magát. Valóban volt benne némi kényelmesség (legalábbis a világjáró Széchenyihez képest), s tényleg korán elhízott. Így aztán nem csoda, ha a XIX. század emblematikus kulcsfiguráitól, Petőfitől, Széchenyitől nagyon elütő típusú vált.

Amikor Jókai *Az új földesúrb*an megteremti Garamvölgyi Ádám alakját, a Deák által meghirdetett passzív ellenállás taktikáján túl egy személyiségtípust is megrajzol. Olyan karaktert, akit flegmájából semmi nem mozdít ki, akit sem félni, sem ügyeskedni senki nem látott, aki az önkényuralmi rendszer működését a szellemi és erkölcsi felsőbbrendűség nyugalomával szemléli. (A modell – száz év múltán – okkal éled újjá.) Akárcsak Deákban, Garamvölgyiben is erős a rezignációra, sőt a dolgok humoros megközelítésére való hajlam. Rebellióban, törvénytelen viselkedésben nem marasztalható el, egykedvű rendíthetlensége egyszerre kelt a rendőrállamban tiszteletet és ingerültséget.

Kemény már említett, forradalom utáni röpirataiban arra utal, hogy a magyar nem forradalmi természet. Nyilvánvalóan a diktatúra megnyugtatóására, bosszúszomjának lecsendesítésére is szolgál ez a beállítás, de az is tagadhatatlan, hogy a katonai vereség után a nemzet tudomásul vette az állapotokat jelentősebb provokációk, bosszúszomjas gerillaharcok nélkül. Deák és az ún. középnemesi ellenállás (a regényben Garamvölgyi) pontosan tudja, hogy ez a terror sem erkölcsileg, sem katonailag nem tartható fenn hosszán, hiszen túlságosan sok pénzét és erejét köti le a birodalomnak. Éppen ezért újabb súlyos véráldozatok nélkül egyszerűen ki kell várni az önkényuralom összeomlását, meg kell őrizni a nemzet szellemi és erkölcsi erejét a hamarosan bekövetkező alkotmányos fordulat idejére. A fegyveres felkelés oktalan szítása éppolyan hiba, mint a Bach-korszak elvtelen kiszolgálása. Tehát akár anyagi hátrányokat, üldöztetést is vállalva kell megóvnia az egyénnek a nemzet hagyományait és önérzetét.

Kedélyes és józan magatartás ez (a Deáké is, a Garamvölgyié is), ami egyébként gyökeresen tér el attól, ami bizonyos meghatározó művekben a magyarság alaptulajdonságaként mutatkozik meg. Arany a *Toldi*ban és a *Buda halálá*ban egyaránt lobbanékony, az indulattól bűnbe sodort típusokat teremt, akiknek sorsa önfegyelemre int. (Bánk bán is hirtelen felindulásban – tehát a jog és

⁵ Ignotus: *Deák Ferenc*. In: *Mai magyarok – régi magyarokról*. Összeállította: Fejtő Ferenc. Szépirodalom – Cserépfalvi Kiadó, 1936. 187.

a törvény megkerülésével – öli meg a királynét.) Ha Toldi egy olykor szenvedélyein uralkodni nem tudó, egyébként depresszióra hajló képlet, Deák éppen az ellenkezője: szinte végletesen fegyelmezett és passzív, viszont derűs kedélyű. Az ő viselkedése, persze, nem egyszerű tétlenség. Asbóth szerint: „Volt bátorsága kimondani, hogy a hazáért kockáztathatunk mindent, csak a hazát nem, jóllehet előre látható volt, hogy e bátorságot gyávaságnak fogják bélyegezni Kossuth imádói...”

Deák népszerűségének tehát természetes okain túl (kedves, szerény viselkedés) az is magyarázata lehet, hogy a szalmaláng-lelkeseződésű, érzelmeiktől vezérelt, majd nyomban elcsüggedő többség tisztelte és kedvelte Deákban az elmentéses karaktert. Deák tárgyilagossága nem mindig volt, természetesen, kellemes az egyértelmű rajongáson és heves elutasításon alapuló szubjektivitás számára. Például 48–49. eufóriájában szóvá merte tenni, hogy a felszabadult jobbágyok önkényes földfoglalásba fognak, a német városi polgárság a zsidókra támad, a nemzetiségek gyűlölettel viseltetnek irántunk és el akarnak szakadni Magyarországtól. Az Akadémián mondott emlékbeszédében Csengery Antal is korrektségét, törvénytisztelő méltányosságát emelte ki: „forradalmak idején a szenvedélyek szerepelnek első sorban. Deák se elveinél, se vérmérsékleténél fogva nem érezhetett magában hivatást a szenvedélyek élére állni... Tudjuk, mint utasította vissza Nyári Pál felhívását is, hogy ő írja meg a forradalmi kiáltványt a nemzethez. »Nem értek hozzá« jegyezte meg »bízzanak meg önök törvények szerkesztésével.«”⁶

Ezért mondták rá, hogy nem kezdeményező alkat, de nélküle nem lehet semmit sem kezdeményezni. Ázsiai nyugalom és tétlenség egyfelől, az 1830-as évektől a legokosabb és a legtisztességesebb viselkedés (például Kossuthot védelmébe veszi Széchenyi hiúságtól, féltékenységtől nem mentes támadásaival szemben) másfelől. A magyar politikai géniusz megtestesítője sokak szemében, ugyanakkor más tekintetben politikaellenes, mert jól tudja, hogy a magyarság az igazán fontos, de veszélyes feladatok helyett vonzódik a látványos politikai gesztusokhoz, nagyhangú „odamondogatás”-okhoz. 1861. október 15-én a *Pesti Napló*-ban intéz nyílt levelet Kemény Zsigmondhoz: „Sok szellemi szüksége van a nemzetnek, mit a kizárólag politikai tartalmú irodalom nem képes kielégíteni... Tanulnunk kell s művelnünk a tudományok minden szakát, művelnünk a népnek minden osztályát, mert korunkban csak azon nemzetnek van biztos politikai jövője, mely komolyan törekszik az általános műveltség színvonalára emelkedni... Azt kell hinnünk, hogy nálunk csak a politika zaját és külfényét szeretik, de a fáradsággal járó komoly tanulmányok nem éppen kedvesek...”

Jellemével hozták összefüggésbe azt a páratlan bizalmat is, amit maga iránt tudott ébreszteni. Lévy József írta róla: „Valódi cato-i jellem, melyről meg van írva, hogy a hibát mindenkinek megbocsátotta, csak magának nem, s hogy inkább óhajta elveszteni a nép kegyét dícsérendő tettek miatt, mint rosszul csele-

⁶ Csengery Antal: *Deák Ferenc emlékezete* (A Magyar Tudományos Akadémia által MDCCCLXXVII. január XXVIII-án Deák Ferenc igazgató és tiszteleti tagja emlékezetére tartott ünnepélyes közgyűlés tárgya.) Bp., 1877. 57.

kedve megnyerni.”⁷ Emberi nagysága még a sokszor cinikusan nyilatkozó Mikszáthot is megbabonázta, aki ezt írta *Arany János meghalt* című cikkében: „Mint ember sokban hasonlított Deák Ferenchez. Mintha egy ércből lennének öntve: Deák az egyik, Arany a másik felén. Az volt az egyik az irodalomban, ami a másik a politikában. A legnemesebb polgári erények mintaképe egyszerűsmind, a két utolsó római: Félistenek voltak, de megmaradtak egész embereknek is!”⁸

Ezt az etikai képletet, ezt a néha ázsiainak nevezetten eredeti magyar típust a „római jellem”-mel hozva összefüggésbe sejtették meg a magyar írók, hogy a legkorszerűbb, a leginkább a nyugat-európai módon citoyen eszményhez közel álló módon humánus és felvilágosult gondolkodásról van szó az ő esetében. Deák és Arany ünneplése nem fedhette el, hogy mennyire társtalan, sőt visszhangtalan az ő szellemi és erkölcsi kiválóságuk. Arany tisztában van ezzel, amikor keserű öniróniával „demokrata kortesnótá”-t farag:

Deák Ferenc! megélünk mi
Kend nélkül;
Kívánjuk a szabadságot
Rend nélkül.

Amikor pedig Deák az országgyűlésen a Nemzeti Színháznak nyújtandó segély ügyében lelkes egyetértésének adva hangot hozzátette, hogy ugyanilyen segélyt javasol az újvidéki szerb nemzeti színház számára is, nagy megdöbbenést váltott ki. Senki nem hitte el neki, hogy a becsületesség, a nemzetiségek iránti jóindulat és segítőkészség az egyetlen, ami mérsékelheti az elszakadási törekvéseket. Ignotus joggal mutat rá, hogy a sváci franciák és olaszok nem kívánnak anyaországaikhoz csatlakozni, mivel jól érzik magukat Svájcban. Aztán így folytatja: „Évezredek alól kezdi a tudomány kiásni és felfedni az ősszettekötetéseket, mik az Európában társtalan magyart a legősibb, s legnemesebb világhoz: a kínaihoz fűzik. Való, hogy Kínában politika és élet majd két vagy harmadfélezer éven át, míg el nem hanyatlott, a legmagasabbra tudott hágni egy bölcs emberének, Konfuciusznak erkölce szerint, ki ebből a földi világból való saját emberségét tudta áttenni saját fajtája s felebarátai számára vallássá, filozófiává, politikává. Ilyen Konfuciusza volt a magyarnak Deák Ferenc, s ideje nem múlt el, hanem most következik igazában, mikor a történelem végképp megtanította népét, hogy az élet nincs ingyen, s egyes gyanánt is, nép gyanánt is csak az benne ember a talpán, ki emberségben veti meg a lábát.”⁹

Ignotus, aki nem vádolható rossz értelemben vett faji gondolkodással, olyasmire tapint itt rá, amit joggal tekintett a magyar irodalom a Deák-élmény végzős lényegének. Deák anekdotái és becsületessége, kedélyessége és humaniz-

⁷ Léva József Borsodvármegye tanácstermében Deák Ferenc arcképének ünnepélyes leleplezése alkalmából 1877. évi november 5-én tartott közgyűlésen mondott beszéde. Miskolc, 1877. 5-6.

⁸ Mikszáth Kálmán *Összes Művei. Cikkek és Karcolatok*. Bp., 1974. 146.

⁹ Ignotus: i. m. 203.

musa „mint pompás mongol feje, a keleti mesemondóktól nyugat-európaiba áttett magyar tulajdonság”.¹⁰ A más népeket lenéző, lármás magyarkodás zsi-vájában (a külső tiszteletadás mellett is) egyre hatástalanabb lett a Deák–Arany-féle modell, az a korrekt és türelmes intézkedésmód, ami a Kárpát-medencé-ben legalább lehetőséget adott volna a gyűlölködés helyett a jó szándékú és békülékeny légkör kialakítására. Nem csoda, ha a XX. század barbár diktatú-ráinak árnyékából Deák és baráti köre tűnt Ignotusék számára a felülmúlhatat-lan lehetőségnek is, s a lehetőség elszalasztásának is.

A deáki modell tehát nemcsak azért méltó figyelmünkre, mert kétszáz éve született a „haza bölcse”, hanem azért is, mert aktuálisabb, mint valaha. Szé-chenyihez képest kevésbé látványos, kevésbé „érdekes” életmű ez, népszerű-sége sem vetekedhetett soha a Kossuthéval (akit egyébként nagy költő kortár-sai, Arany is, Petőfi is – érdekes módon – egyáltalán nem tartottak nagyra), ámde a kor etikailag és intellektuálisan legszínvonalasabb írói köre (Kemény, Gyulai, Arany) tévedhetetlen biztonsággal ismerte fel Deákban azt a politikai magatartást, amely egy korrekt, gyűlölködéstől mentes, dolgos nemzet jövőjé-hez, fennmaradása biztonságához elengedhetetlen.

Ferenc Deák and Hungarian Literature

Ferenc Deák had strong ties of friendship with the most renowned writers and poets of his age, namely Mihály Vörösmarty, Zsigmond Kemény, and János Arany. His plain and jovial nature, however, did not exert as great an influence on major literary works as Széchenyi's romantic, unstable, and enigmatic personality did. Yet, throughout the 1850s and 60s, his attitude that professed passive resistance appeared in significant works (*The New Landowner* by Mór Jókai and *The Two Pages of Szondi* by Arany). Nevertheless, his humane civic virtues gained few adherents in public life, and in popularity he could never vie with Kossuth, whom - as a matter of fact - his great contemporaries did not esteem highly (Petőfi, Arany). After 1849, the ethically and intellectually most sophisticated literary circle of the age (Kemény, Gyulai and Arany) realized that Deák impersonated the political attitude that was necessary for the future and survival of a fair and diligent nation devoid of hostility.

¹⁰ Uo. 202.

Deák Ferenc emléke
(Zárszó)

Most, hogy az Európai Unió küszöbére értünk, időszerű és tanulságos múltunkat is újból, gondosan áttekintenünk, abból a szempontból, hogy mikor, milyen törekvés, folyamat, fordulat, a hazai és nemzetközi erőviszonyok milyen alakulása vitte előre vagy hátráltatta az európai kultúrában vitt szerepünk, részvételünk ügyét.

Deák Ferenc, akiről most, születése kétszázadik évfordulóján megemlékezünk, annak a nemzeti-liberális, nemesi reformmozgalomnak volt egyik kiemelkedő vezetője, amely 1830-tól előkészítette, majd sikerre vitte 1848 nevezetes fordulatát. Európa történetének egyik fontos és sajátos jellemzője volt az a folyamat, amelynek során a feudális kiváltságok középkori eredetű, régi rendszerét, miután válságba jutott, az új, polgári, gazdasági, társadalmi és politikai rendszer váltotta fel. A folyamat a XVII. században, Angliában indult, majd hosszan elhúzódott, a kontinens különböző zónáinak eltérő fejlődési üteme, a helyi feltételek következtében; Kelet felé haladva, Közép-Európa keleti sávjához 1848-ban ért el, a magyar forradalommal. Nemegyszer halljuk azt, hogy a magyar forradalom elbukott. Csakhogy a jobbágyfelszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, a köztelherviselés kimondása, a nyugati mintájú polgári politikai rendszer bevezetése oly történelmi pozitívumnak bizonyult, amely többé nem volt visszafordítható. Ebben az értelemben tehát a magyar forradalom nem bukott el, annak ellenére, hogy a nyomába lépő nemzeti szabadságharc elbukott. Múlt századi neves történetírónk, Horváth Mihály, 1849 kultuszminisztere, úgy vélte továbbá, hogy a magyar nemesség nagylelkűségéből, önként mondott le kiváltságairól. Mások, radikálisabbak szerint viszont azért, mert félt a parasztfelkeléstől. Magában véve persze az sem hiba, ha valaki hajlandó és képes valami veszélynek határozott tettel útját állani. De itt mégsem csak nagylelkűségről vagy ijedelemről volt szó, hanem egy új, jobb rendszer bevezetéséről a roskadozó, régi, rossz helyett.

Deák politikai pályafutását Zala megyében kezdte, egy jobb módú, helyi birtokos középnemes család fiaként. Kezdetől fogva az alkotmányosság és a reform hívének mutatkozott. Állásfoglalását mindvégig higgadt, reális helyzetfelismerés, mérséklet, méltányosság, a jogszerűhöz, törvényeshez való ragaszkodásban viszont állhatatosság, határozottság jellemezte. Így már az első országgyűlésen, amelyen 1833–1836 között megyéjét Pozsonyban képviselte, jelentős, útmutató szerephez jutott. Nem sokkal ezután, 1838-ban, egy bizalmas

kormányzati jelentés már Deák hatását látta abban, hogy az ellenzék „csende-
sebb, de nem tétlen”, csak taktikát változtatott. Már nem nagyhangú szónokok
útmutatását követi, hanem Deákét, aki törvényekre hivatkozik, nyugalmat és
mérsékletet, de ugyanakkor hajthatatlan magatartást tanácsol. A harmincas évek
végén Deáknak szívós tárgyalások útján jelentős szerepe volt a kormány és az
ellenzék súlyos konfliktusának elsimításában, így abban, hogy a politikai el-
ítéltek, köztük Wesselényi és Kossuth szabadságát visszanyerje. Ezután Pesten
vett részt a büntetőeljárás reformját előkészítő bizottság munkájában. Itt ugyan,
igaz, nem sikerült javaslatait elfogadtatnia, majd a nemesi adózás körül me-
gyéjében kitört összetűzések miatt nem vállalta, hogy 1843-ban az új ország-
gyűlésen részt vegyen. De a továbbiak során mindennek ellenére is igen fontos
szerepet vitt az ellenzék országos szervezésében, programjának kidolgozásá-
ban. Majd pedig 1848 tavaszán ő lett az első felelős magyar minisztérium igaz-
ságügyi minisztere.

Ekkoriban kelt leveleiben már főleg azokkal a súlyos problémákkal találko-
zunk, amelyek a nagy átalakulás velejárájaként főleg abból származtak, hogy a
nyugati típusú nemzetállam létrehozásának Európa e részén sokban hiányoz-
tak a feltételei. E zóna olyan régi, jelentős középkori államai, mint Lengyelor-
szág, Csehország, Magyarország, azóta elvesztették függetlenségüket és nagy,
soknemzetiségű, dinasztikus birodalmaknak lettek alárendelt részei. Magyar-
ország ahhoz az Ausztriához, vagyis a Habsburg Birodalomhoz tartozott, amely
irányító szerephez jutott a több államra tagolt Itáliában és Németországban.
Európa nemzetközi rendszerének Ausztria 1815 óta egyik fő pillére volt, Pal-
merston angol külügyminiszter szerint „az európai hatalmak egyensúlyának
egyik legfontosabb tényezője”. S ha forradalmak fenyegették, azoktól a nyugati
polgári nagyhatalmak saját, újszerű társadalmi feszültségeik miatt is igye-
keztek megvédeni.

Magyarország további súlyos problémája az volt, hogy politikai határaival
nem egyeztek etnikai határai. Befogadó ország volt már a középkorban is,
amikor lakóinak többsége még magyar volt. De azóta főleg a hosszú és pusztí-
tó török háborús hódítás, majd az új betelepítések következtében a történelmi
Magyarország lakosainak már több mint fele más – szláv, román, német stb. –
etnikumhoz tartozott. Ezek – kevés kivétellel – már saját nemzeti mozgalma-
kat hoztak létre. Vegyes lakosságú területekre így egyszerre két vagy több nem-
zeti mozgalom is igényt óhajtott tartani. Annak idején persze a születő francia
nemzetállamban is sokan nem tudtak franciául. De ott, mondjuk, a bretonok
mögött az Atlanti-óceán terült el, itt viszont, a határainkon túl, a szerb és a két
román fejedelemség, a szlovákokra pedig a csehek próbáltak vonzást gyako-
rolni. A történelmi Magyarország maga is egyfajta soknemzetiségű birodalom-
nak volt tekinthető.

A magyar reformpolitikuskok többnyire azt remélték, hogy a polgári szabad-
ság elnyerése fejében a többi hazai etnikum is a magyarok ügyét fogja támo-
gatni. Ez, ha voltak is némi jelei, alapjában véve nem így történt. Megindult
bizonyos önkéntes asszimiláció is, de az erőltetés, nyelvi eszközökkel, csak fo-
kozta az ellentéteket.

Érthető módon sokat foglalkoztatta a magyar reformellenzék az a kérdés, hogy a jelentősebb nemzeti mozgalmak következményei miként hatnak majd a nemzetközi politika jövőjére. Ne feledjük, hogy ekkor még a német és olasz nemzeti egység is csak a jövő eshetőségei közé tartozott. Főleg német lapok, röpiratok vetették fel ezzel kapcsolatban egy eljövendő, nagy orosz-német háború lehetőségét. Erre reflektálva Kossuth a *Pesti Hírlap* hasábjain 1842-ben kifejtette, hogy megszületik a német nemzeti egység, de létrejön, orosz vezetéssel, egy pánszláv hatalmi egység is, amely a németekkel nemzeti, a nyugati hatalmakkal gazdasági, politikai és világnézeti okokból előbb-utóbb támadólag háborús konfliktusba jut. A magyarok feladata Kossuth szerint, „kiállni az első rohanást midőn egykoron a két nagy elem összeütközendik”, és a németeket támogatni, de önálló tényezőként, nem mint segédnép. Kossuth oly természetesnek tartotta, hogy a nyugatiak, angolok, franciák is nekünk segítenek, hogy egy helyen a fiumei vasutat is azzal indokolta, hogy azon át a nyugati segítség két hét alatt már Havasalföldön hadakozhat az oroszokkal.

Egy újabban előkerült, egykorú (1842) levele, és egy valamivel későbbi, róla szóló jelentés tanúsága szerint Deákot is foglalkoztatta ennek az esetleges eljövendő konfliktusnak a problémája. Ennek kimenetelét azonban, Kossuthtól eltérően, számunkra súlyosan veszélyesnek képzelte el. Ő is lehetségesnek tartotta a nagy szláv-német összeütközést, amelynek kezdő akciója – szerinte – a szlávoktól fog kiindulni; méghozzá új, a politikai kultúrában még nem szerepelt társadalmi erők, tömegek részvételével. E háború – Deák szerint – „aligha véget nem vetne az austriai birodalomnak”, amely így „megszűnnék betölteni a kelet és nyugat közti ütköző állam szerepét”. Arra pedig – folytatta Deák – „aligha lehetne számítani, hogy a ‘kereskedelmi szellemű’ Anglia, meg a ‘sértődött’ Franciaország a németek – és egyben a magyarok – segítségére sietnének”. Szerinte továbbá „előre látható”, hogy egy olyan háború, amely „az austriai birodalmat megrendítené, vagy éppen semmivé tenné, Európa közbejöttével oly békeesség által érne véget”, amely a Habsburg Monarchia szláv tartományaiából valami új államrendszert alkotna. Ez „körülfonná” és szétszabdalná Magyarországot, annak szlávok lakta északi és déli részeit elcsatolná, a maradék magyar területrészek pedig semmivé lennének önállóságukra, „nemzetiségökre nézve” és úgy bánnának velünk, mint „tört számokkal”. (Az utókornak, két világháború és békekötés után, sajátos élmény a távoli jövődöléseket olvasnia.)

Deák tehát úgy látta, hogy egy ilyen nagy, európai háború romlással fenyegetné Magyarországot, ha a Habsburg Monarchia egyrészt nyomasztó, másrészt viszont bizonyos védelmet nyújtó államkeretét összetörné. Ez a gyötrő kilátás tovább szilárdította azt a benne már korábban kialakult meggyőződést, hogy a történelmi Magyarország és a Habsburg Monarchia egymás létét feltételezi, biztosítja, s egymás nélkül nem állhatná meg a helyét. Ez a nézet és egyben veszélytudat vezette Deákot a kiegyezés felé, az emigráns Kossuth tiltakozása ellenére, amikor Bécsset nemzetközi nehézségei rákényszerítették arra, hogy a magyarokkal tárgyalni kezdjen.

Deákot megismerkedésük óta közeli barátság fűzte Kossuthhoz Mérsékeltebb volt nála, s így nem minden lépésével tudott egyetérteni, de tehetségét

nélkülözhetetlennek tartotta. Széchenyi is hiába próbálta rávenni arra, hogy elforduljon tőle, és egy új, „középutas” párt élére álljon. Utóbb, 1867-ben is, amikor Kossuth az emigrációból már a nemzet jogainak feladásával vádolta őt, Deák méltányosnak tartotta az országgyűlésen külön kiemelni Kossuth érdemeit 1848 nagy átalakulásában. 1848 végén Deák még tagja volt annak az országgyűlési bizottságnak, amely Windisch-Graetz herceggel próbált – sikertelenül – békés tárgyalást kezdeni. Debrecenbe azonban ezután Deák már nem igyekezett Kossuthékat követni, hanem hazatért Kehidára, és otthon élte meg 1849 drámai eseményeit. A megtorlaskor Bécs őt nem vonhatta felelősségre, sőt vele mint a magyar passzív ellenállás megszemélyesítőjével próbált megbeszéléseket kezdeni, amikor romló nemzetközi helyzete miatt erre rákényszerült. Deák ekkor már Pesten, az ország központjában élt, miután birtokosi teendőitől igyekezett megszabadulni. Az önkényuralmi rendszer eleinte konzervatív jellegű félmegoldással próbált növekvő nehézségein könnyíteni, de azokat magyar részről sorra elvetették, így az 1861-es országgyűlésen is, amelyet Deák javaslatára a törvénytelen ségek elleni tiltakozásul szakítottak félbe, kijelentve, hogy 1848 törvényeihez ragaszkodnak. A döntést végül ezúttal is a nemzetközi helyzet, az 1866-os porosz háború, Ausztria veresége hozta meg. Bécs belátta, hogy a magyarokkal meg kell egyeznie, Deák pedig a vereség után sem kért többet Béctől, mint korábban, s azt már előzőleg jelezte, hogy a magyarok hajlandók óhajaikat a birodalom biztonságának érdekében összhangba hozni.

Deákék erőfeszítése arra irányult, hogy Magyarország mentesüljön az osztrák abszolutizmus elnyomó rendszerétől, de maga a Habsburg Monarchia védőkeretként fennmaradjon, mert enélkül a történelmi Magyarország jövője bizonytalanná válhatik. Ezért tettek meg minden lehetőt, hogy a kiegyezést mindkét fél elfogadja. Deák a beszédek egész sorában magyarázta el honfitársainak, hogy a középkorban még lehettünk a nagyobb európai államok egyike, de azóta a viszonyok megváltoztak, a nagyhatalmak ragaszkodnak a Habsburg Monarchiához az európai egyensúly megőrzése érdekében, és Magyarország „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé”, e szerepet nem képes egymagában betölteni. Így tehát teljes függetlensége „nem számítható a politikai lehetőségek közt”.

1867 decemberében Deák újból kifejtette, hogy az adott hatalmi viszonyok között Magyarország „biztos támaszt nyújtó szövetség nélkül fönn nem állhatna”. A sors (ugyanis) „Országunkat oly nagyhatalmak közé helyezte, melyeknek bármelyike, midőn azt hinné, vágyainak és terveinek útjában állunk, minket, saját erőinkben bizakodókat, roppant erejével bizonyára elsöpörne”. Ezen a Kossuth által elképzelt Dunai Konföderáció sem tudna segíteni. Kívánatos persze, hogy a szomszéd dunai népek szabadon és alkotmányos viszonyok között éljenek. Ebben nem szabadna gátolni őket. De ha kisebb keleti szomszédainkkal kívánnánk szövetségre lépni, hazánk területi épsége védelmében „saját szövetségeseinkkel jöhetnénk oly súrlódásokra és belküzdelembe, mely magát a szövetségés célját is megghiúsítaná”. Legjobb tehát Ausztriával szövetkeznünk, mert az nem elég erős ahhoz, hogy minket tartósan el tudjon nyomni, de elég erős ahhoz, hogy velünk együtt nagyhatalmat alkosson, és védőfallal óvjon minden veszedelmekkel szemben.

Deákék ugyanakkor természetesen a másik fél, Ausztria, a birodalom vezetése felé is kifejtették a megnyugtató érveket, és megtették a szükséges lépéseket. Ilyen volt egyebek között az előző századi Pragmatica Sanctio hasznosítása a jogi alapozásban, a helyreállított 1848. áprilisi törvények kiegészítése, három új közösügyi minisztérium felállítása, s az uralkodó bizonyos előjogainak elfogadása, részben a hadsereg, részben a törvényalkotás terén, az előszentesítés jogának biztosítása útján.

A kiegyezést, a dualizmus rendszerét természetesen sok bírálat érte és érheti. De a legkevésbé az, hogy Magyarországot alárendelt, elnyomott helyzetbe hozta. Eltérően ugyanis az olyan egykorú meg későbbi panaszoktól, hogy ez kevés volt és megalkuvás, azt kell mondanunk, hogy Deákék ezzel nagy politikai sikert értek el. A magyar politikai vezetés ugyanis – minden monarchiai kötöttség és kölcsönös függés figyelembevételével is – a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az ország területének hiánytalanabb egészét, a gazdasági és kulturális felzárkózásnak nagyobb lehetőségét kapta kézbe, mint amilyennel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett. Nem egy külföldi bírálat éppen azt kifogásolta 1867 rendszerében, hogy a magyaroknak különleges pozíciót biztosított, és lehetővé tette szupremáciájuk fenntartását a soknemzetiségű – történelmi – Magyarországon belül.

De az erőviszonyok, amelyekkel a kiegyezés a maga idejében még nagyjából összhangban állt, a továbbiak során mindinkább módosultak. A problémák súlya nőtt, de nem a megoldásokra alkalmas erőké. 1867 fő negatívuma alighanem az volt, hogy a magyar politikai tényezők régi struktúráját és hierarchiáját érdemben nem változtatta meg, hanem inkább konzerválta. A politika erőit nemcsak aszerint osztotta meg, hogy '67 rendszerének ki híve és ki ellenfele, hanem aszerint is, mindkét táboron belül, hogy ki akar további, jelentős reformokat, és ki nem. Deák és közeli hívei, így a reformkori centralisták, Eötvös Józseffel élükön, a kiegyezést olyan kiinduló alapnak tekintették, amelyre már lehet további reformokat építeni, és amely időt nyújt arra, hogy esetleges újabb nemzetközi fordulatokra felkészüljenek. Deák már a kiegyezést előkészítő válaszfelirati vita folyamán hangsúlyozta, hogy az új monarchiának főleg a belső társadalmi és nemzeti feszültségeket kell kezelnie. 1867 novemberében pedig felvetette: „Van-e, aki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése be van fejezve? Hogy annak minden része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren haladni többé nem akarunk? Bizonyára nincs, s ezért nem kell gyűlöletessé tenni azon törvényeket, melyekből kiindulva tovább haladhatunk.” Deák az 1869-i országgyűlésen újra kifejtette, hogy '67 után már lehet reformokat, „a kor igényeinek megfelelő, benső átalakítást” kezdeményezni. Már előzőleg megegyezést keresett a nemzetiségekkel, külön törvényben, amely „politikai nemzetnek” ugyan csak a magyart ismerte el, de a többinek legalább jelentős kulturális lehetőségeket biztosított. Más kérdés, hogy utóbb a későbbi magyar kormányok vonakodtak ezt is végrehajtani. Deák utolsó kezdeményezései is főleg a nemzetiségek méltányos kezelésére, kultúrájuk megfelelő állami támogatására irányultak, illetve egy „állambíróság”, vagyis alkotmánybíróság felállítására, amiben azonban saját pártja sem

támogatta. Egy ilyen alkalommal, zárt körben, az ugyancsak centralista Csengery Antal dühében „reactionarius csöcseléknek” titulálta efféle társait.

A reformellenzék egykori, kitűnő gárdáját megtizedelte a véres küzdelem, a megtorlás, börtön, emigráció és a múló évek sora. A nyomába lépő ifjabb nemzedék, amelynek az utánpótlást kellett volna biztosítania, korszerű tapasztalatszerzés helyett a nemzeti elnyomatás, az érzelmek és indulatok keserves iskolájában nevelkedett, ami elgyengítette politikai immunrendszerét. S minderre egy olyan időszakban került sor, amikor egész Európát a forradalmakból való kiábrándulás jellemezte. Mindennek hatása nálunk már a hetvenes évek elején megfigyelhető, az államigazgatásban, a politikában és abban a keserűségben is, amely eltöltötte a reformok még élő híveit, így Eötvöst, aki már 1871-ben elhunyt. Deákot is, aki sokat betegeskedett – úgy látszik, pszichoszomatikus okokból. Deákot nem sokkal halála előtt, 1876 januárjában felkereste Jókai Mór. Érdeklődésére, hogy érzi magát, Deák keserű anekdotával felelt: „Jó, hogy meghalni csak egyszer lehet, mert ha többször kellene, azt már nem tudnánk kiállni.”

Deák politikájának egyik jellemző vonása az erőviszonyok, a valóság reális, pontos felmérése volt. S ez követendő példa akkor is, ha az egykor szereplő tényezők közül a Habsburg Monarchia és a történelmi Magyarország azóta letűnt a történelem színpadáról. További, ma is példamutató vonása volt, hogy a másik felet nem próbálta olyan helyzet elfogadására rákényszeríteni, amely megszégyenítőnek tűnhetett. Hiszen ezzel csak kétségbeesett, vicsorgó tiltakozásra készítette volna, akár ellenzék volt, akár a kormány. Ehelyett mindig olyan kiutat kínált neki, amely lehetővé tette, hogy a vereség látszata nélkül fogadhassa el a neki javasolt megoldást, mint olyat, amely előnyös az ő számára is. Így járt el például Deák akkor, amikor Ausztria háborús vereségét nem próbálta felhasználni arra, hogy többet próbáljon kicsikarni, mint amivel előzőleg megelégedett. A jogszerűség, az udvarias, de hatásos érvek mellett a méltányosság, a másik fél illő, megbecsülő kezelése is az értelmes önzés módszerei közé tartozik.

Az, hogy a nemzetek fejlődésének, a történelmi Magyarországot illetően, valami formában, mindenképpen önállósulásukhoz kellett vezetnie, és hogy a dualizmus aligha lesz sokáig fenntartható, valószínűleg Deák méltányosabb politikája folytatása esetén is bekövetkezhetett. Az irány, a *merre*, így nagyjából adva volt, de az nem volt megírva, hogy *miként*, milyen formák között. Civilizált viták, egyezkedés kíséretében vagy robbanásszerűen, úgy, hogy a kazán darabjai kiszámíthatatlanul szétrepülnek egy világméretű konfliktus eredményeként.

Nemegyszer olvassuk összefoglaló munkákban, hogy Európának ez itt olyan veszélyes, kiszámíthatatlan zónája, amelyet elégedetlenség és elnyomás jellemez, és ahol a világháborúk kezdődni szoktak. Ebben van némi igazság. De az is felvethető, hogy miféle Európa volt az, amelyet különböző imperialista nagyhatalmainak versengése, fegyverkezése, egymásra acsarkodása a XX. század elejére olyan puskaporos tűzfészekké tett, hogy egy tüdővésztes kis terrorista merénylete, egy nem különösebben népszerű főherceg meggyilkolása elég volt ahhoz, hogy világháború robbanjon ki, és milliók pusztulását okozza. Normá-

lis viszonyok között ezt az incidenst Anglia bevonásával, tanácskozások útján, szerencsésebben kezelni lehetett volna.

Végül: van-e hát tanulság a múltból? Az újabbban nálunk is felbukkanó posztmodern elméletek szerint nincs, hiszen szerintük a múlt a mi utólagos narratíváink szerint változik, valójában meg sem ismerhető, s ha a dolog így áll, legegyszerűbb ezt a múltat úgy alakítani, ahogy saját politikai elképzeléseinknek megfelel. E relativista vagy éppen nihilista tévhiteket éppúgy el kell utasítanunk, mint a dilettáns ügyeskedőket. Mint történészek tisztában vagyunk a múlt felidézésének nehézségeivel, korlátaival, de azzal is, hogy történelem csak egyféle volt, és éppúgy nem változik, mint a Gellért-hegy, amely szintén többféle képet mutat, attól függően, hogy honnan figyeljük. Szigorú szakmai felkészültség és szabályok segítségével azonban sok mindent valóban meg tudunk állapítani abból, ami a múltban végbement, és ebből tanulságokat is levonhatunk. Ezt próbáltuk e szerény mai megemlékezésben is.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Vajda Lőrinc
Termékmenedzser: Hesz Margit
A számítógépes tördelés Grantner Gyula munkája
Borítóterv és kivitelezés: xfer grafikai műhely
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: Reisenleitner Lajos
Martonvásár, 2003
Kiadványszám: KMA3-049
Megjelent 19,3 A/5 ív terjedelemben

A magyar történelem nagy személyiségei közül kevesen tudtak olyat alkotni, ami az adott korban világpolitikai jelentőséggel bírt. Deák az 1867-es kiegyezés létrehozatalával és az annak tálján megszületett Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű állama közjogi alapjainak kidolgozásával olyan tettet hajtott végre, amely európai jelentőségű politikussá avatta őt. A mai történeti köztudatban személye azonban mégsem éri el két nagy kortársának, Kossuth Lajosnak és Széchenyi Istvánnak az ismertségét, emellett nem eléggé árnyalt a kiegyezés megítélése sem. Pedig Deák Ferenc életműve és jogász, politikusi magatartása oly magas szintű erkölcsi példa, mely a mai felnövekvő nemzedék értékhiányos világában megfelelő zsinórmértékét adja a közéleti szerepvállalás etikai elvárhatóságának.

A Magyar Tudományos Akadémia a 2003. tavaszi közgyűléséhez kötődően május 7-8-án kétnapos tudományos konferenciával tisztelgett Deák Ferenc emlékének, ahol kísérlet történt a pályakép kapcsán említett hiányosságok felszámolására. A konferencia interdiszciplináris jellegű volt, mivel – az MTA Deák Ferenc Ünnepek Szervező Bizottsága kezdeményezésére – a három társadalomtudományos osztály összefogásával jött létre. A tudományos ülés Deák Ferenc munkásságának legkiválóbb hazai jogász-, történész-, valamint irodalom- és néprajzkutatói részvételével szerveződött, akik diszciplinájuk szemszögéből vizsgálva sokrétű képet igyekeztek felrajzolni a „haza bölcse” életművéről.

ISBN 963 05 8087 x

9 779630 880879